33

«ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՄԱՏԵՆԱՇՈՒՐ» ԹԻՒ 20

ՍՄԲԱՏ ԲԻՒՐԱՏ

ԱՋԱՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

ՁԵԹՈՒՆԻ ՎՐԷԺԸ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՎԷՊ

ՎԵՐՋԻՆ ՀԱՏՈՐ

Տպագրիչ-Հրատարակիչ Ա. Պաղինեան Լ. Քիւրեղեան
Ա. ՊՈԼԻՍ ՊԱՊԸ ԱԼԻ ՃԱՏՏԷՍԻ ՕՐԻԱՆ ՊԷՅ ԽԱՆ ԹԻՒ 10

1911

ՍՄԲԱՏ ԲԻՒՐԱՏ

		Դրուշ
Ռուզբէհ	(Հայրենի Բերքուածներ)	3
Աւարայրի Արծիւը	(Թատերգութիւն 5 Արար)	3
Վէղարաւոր Հերոսը	(Կենսագրական)	1
Չերքեզի Վարդապետ	(»)	1
Ռաճեէ Ռաճե	(Պատմական Վէպ)	30
Եըլտըզ Սասուն	(»)	30
Դիակապուտները	(»)	6
Դէպի Եըլտըզ	(»)	6
Ինճեսուճվից	(»)	40

ՏԻԳՐԱՆ ՉԷՕԿԻՒՐԵԱՆ

Հայրենի Չայեր	3

Մ. ՍԷՄԷՐՃԵԱՆ *(Չէյթունցին)*

Հրացանակիր Ռահանեան եւ Լիւռեան Ռաուզիէր	4
Չերքեզի պատմութիւն	20

Բ. ԱՅՎԱԶԵԱՆՑ

Աղիճ Ծախուեցաւ	(Պատմական Վէպ)	6

ՄԻՍԱՔ Ա. Մ. ԳՕՉՈՒՆԵԱՆ *(Քասիմ)*

Նարապես	(Վէպ Ընկերական Կեանքէ) 4 Հատոր	16

ԱՐՄԷՆ ՇԻՏԱՆԵԱՆԷ

Թիապարտը	(Վէպ Ազգային Յեղ. Կեանքէ	10
Աւազակապետը	« « « «	12
Ախտաբակաճը	« « « «	8

Ս. ՏԷՐ ՍԱՐԳՍԵՆՑ

Ծանէցիս Ի Սկզբ	10

ՁԵՔՈՒՆԻ ՎՐԷԺԸ

Ա

ՐԻՒՆԸ կը հասէր հզի գօրէն և կարմիր առուները գիւղաթ կը խաչաձևուէին Զեթունի հսկայ լեռան՝ Սօղոպ Տէաէի ստորոտէն վար, որոնք կը ծածկուէին ձիւնի համատարած, անհուն պատանքով մը։

Սկի պէյի երեսունըհինգ հազարի բանակը, չաթմանելէ ի վեր, անընդհատօրէն կռուելով, հազարաւոր զոհեր տալով, Զեթունի եղերքները յաջողած էր մօտենալ մինչ, հարաւ արևելքէն, Ըմմի բաշայի վիճակի զօրագունդերը, Զօրանոյէն գրեթէ կէս ժամ հեռու, դիրքեր բռնած, կը սպասէին այն հսկայ, անառիկ բերդը, որ կոչ Զեթունի պատերազմիկներուն ձեռքը կը գտնուէր և ուր, Շամքէշիշ Օղլու Փանոսը, թնդանօթը բակին մէջ դրած, հրամանատարութիւնը կը վարէր, մէկ

կողմէ պատասխանելով Բէմղի բաշայի առաքելոցն, որոնց չատերը կը վրիպէին նպատակէն, ո՛չ մէկը հանդիպելով զօրանոցի չէնքին, և միւս կողմէ առաքեր արձակելով դիմացի Սալի պէյի վաչաերուն վրայ, որ կը սպառնար մուտ գործել Շուղրի ու Կարսի կառավարներէն նէտ։

Այս կռիւները կը շարունակէին առաւոտուկ օրէ ի վեր, դեկտեմբերի 12ն սկսեալ, և պատերազմին բաղդը դեռ անորոշ կը մնար։

Դեկտեմբեր 13ին, խանձր մշուշ մը կը պատէր մթնոլորտը, միապաղաղ ամպամած մը, ո՛չ գետնին ձիւնը կ՚երեւար, ո՛չ ալ երկինքին կապոյտը։

Բէմղի բաշայի վաչաերը, օգտուելով մառախուղէն, քայլ առ քայլ առաջացան և մօտեցան զօրանոցին քովի մզկիթին, ուր խումբ մը լեռնական ռազմիկներ, դիրք բռնած, կը կռուէին։

Շամքէշիշ օղլու Փաշային, մշուշին մէջէն կրցաւ նշմարել ան զանգուածը, Բէմղի բաշայի բանակը, որ կ՚աշխատէր խուժիլ մզկիթէն ներս։

Անազանդը փրխաւ, մզկիթին մէջի ռազմիկները դուրս խոյացան։

Հանդիպումը զարհուրելի եղաւ։ Վայրագ, մոլեգին դրկախառնուած մը, սուիններու ու պաչոնեներ կը խաղային, օդին մէջ, մշուշի մէջէն կը լսուէր մահացու գոռգոռներուն չփչփուքը, բարբարոս երամչաւթիւնը....

Ընդհարումը սակայն, արիւնահաղ, ձիւնի պատանքին վրայ խաւարումը կը նշմարուէր ջոկ ջոկ մինառմարախիներու, որոնք դիրար դրկապնդած, դիրար կը մարտահրաւիրէին։

Թնդանօթները կը դադրէին, և ամէն առումը արձակուելուն՝ մշուշը կը պատառուէր ու կը տեսնուէին չարքերը։ Բէմղի բաշան, ձիուն վրայէն հրամաններ կ՚արձակէր. իսկ հայ հրամանատարը, զօրանոցի դուռէն առ-

Ջևէն, իր կարիճներով, անդադար կը տարափէր զընդականները, և կ'աչխատէր ձիէն վար առպարկու ընդհանուր հրամանատարը։

Մղկիթին բոլորտիքը, մինամսոյր կը չարունակէր, չատ մօտէն կը լսուէին վիրաւորականներու հընչիւնները։

Շամքէչիլ օղլուն իր սուրճի աչքերը թաւալեցուց բոլորտիքը, դիտեց ռազմիկներուն.

— Տղաքնե՛ր, ժամը հնչեց, օ՜ն, յառա՛ջ...։

Եւ հարիւրաւոր կարիճներ, խնկայեզօրէն հեռուէն իրենց հրամանատարին, որ, փոթորկի պէս կը սուրար։

Մղկիթին առջև հոսած արիւնէն առուակ մը ձևացաւ, սակայն սակաւին կը տեւէր գաղտնիներուն ու սուիններուն, սուրերուն ու դանակներուն մղեղին միհամամարը։

Վերջապէս, Բէմզի բաչային բանակը, իր սուրբ թիւրին ու ընտիր զէնքերուն չնորհիւ, յաջողեցաւ վտնել հայ ռազմիկները, և գրաւել մղկիթը։

Ճգնաժամային րոպէ, զօրանոցին գրաւումը քանի մը ժամուան գործ էր, որովհետև, մղկիթին անդամ մը սիրանալէ յետոյ, Բէմզի բաչան պիտի կրնար ապահովել վճռական յաղթանակը։

Շամքէչիլ Օղլու Փանոսը սակայն, Լեռան Դղրոցը մնծցած, փորձառու ռազմավար մըն էր, և դիւրին յաղթութիւնները կ'ատէր. կ'ուզէր մչուչէն օգտուիլ, զօրանոցին բոլոր հայկական ուժերը հաւաքել, ամփոփել ու կեդրոնացնել, յետոյ, յանկարծ, հերոսային ճիգով մը, մէ՛կ թափով կչռնել հարուածը, խուժել մղկիթին վրայ, լռեցնել թնդանօթները, հրացանները, և, վերջապէս եա առնել, փրցնել զայն յաղթին ժանիքէն...։

Դժբաղդաբար, իր ձեռքին տակի պատրաստ ուժերը չը պիտի բաւէին դուռս հանել այս դժուար գործը, և իր ծրագիրը չպիտի իրագործուէր, որովհետև միայն մէկ կողմի դէմ չէր որ պիտի մղուէին կռիւները։ Մկիթէն անմիջապէս նաբը, քանի մը վաչաեր, մշուշին մէջէն, առանց նշմարուելու, յաջողեցան դրուել նաև զօրանոցին դրացի չէնքերը, ապահովելու ընտանիքներուն երթևեկի բնակարաններըը, այսպէս, հարուէն և արեւելքէն, ուխի նեղդնելով ու անդմիզով պաշպանան չդիման։

Բէմդի բաչան, յաջողութենէ յաջողութիւն անցնելէն և նոր ու նոր դիրքեր դրաւելէն սիրտ առած, իր վիճակաբի բանակէն քանի մը թնուր զրկեց անմիջապէս դէպի Ս. Աստուածածնի վանքը, լեռան թեթև թեզանօթներով ու հրետանիներով, միտս կռմէ, կը պատրաստուէր ամրակոծել զօրանոցը։

Ու այս բոլորը՝ մշուշին չնկարկու, որ առկաս կը թաձրանար և անառանալի կ'ընէր բոլոր չարժուձները։

Մկիթին չուրջը կարկի չէր մղել ա՛ւ է կռիւ, բայց ամբողջ հոգ կարգեր չպատաձ, կը պաշպանէին գայն ա՛չ ալ զօրանոցին քովի ապահովուն ընտանիքներուն առնները, որոնց մէջ լեցուած էին արդէն հազարաւոր զօրքեր։

« Մանկութենէն ի վեր գնդակ ու վառօդ փայփայած, իր բովանդակ երիտասարդութիւնը լեռներու պատմներըը, քարայրներու մէջ անցուցած, բանաստեղծեան երեւէն փախստական, միշտ ըմբոստ, միշտ մարքաուզ, միշտ վտարանդած հոգի մը, աննկուն գլուխ մը, աննուաճելի կամք մը, անյաղթօրէն ազգասէր նկարագիր մը կը կրէր Փանոս։ Տարիներով ապրած էր թափառաշրջիկ, հուդկահարի կեանքը, ցերեկները, ճամբաներուն եղերքը դարանակալ, Ապաիլ Համիտի թղթատարները կողոպտած, կամ հարկահաւաք պաշտօնեաները

չարչարած, իսկ զինակիցները, Կաւռաւինի բերդին մէջ, կամ Ա յ ա Գ ա յ ալի գագաթը, Տօրոսի արձիւնեղուն հետքնացած, Ջահանըգեաղերքները քիչ անզամներ իջած, և չարաթը հազիւ մէկ օր, իր ընտանեկան վառարանին այցելութիւն տուած, հուժկու մարմին մը, խոսխ դէմք մը, կրկու մնծագեղ աչքեր, լայն ճակատ մը, արծուի քիթ մը, յաղթանգամ, խիտ ուսեր, պահակատղդուկերպարանք մը, հայկական հերոս մը. անո՛ Շամքէշիշ օղլու Փանոսը, որ իր ասի մը կարճնկերով, ինքզինք իր գանէր հարիւրապահիկ ուժի մը դէմ...:

Մղկիքը վիրաւոր թշնամիներուն կողմէն գրաւուիլէ հաքը, անանկով թէ ա՛լ կարելի չէր հետաւոնել զայն, և իր դիրքը վտանգուած զգալով, պարտաւորուեցաւ ներս քաշուիլ, գօրանոցին մէջ, և անցնիլ գարձեալ ինդպանոքին գլուխը:

Կէս օրուան դէմ, մշուշը սկսաւ կամաց կամաց ցրուիլ, և արեւուն գունատ կը թաւալէր սառնամանդ երկինքի մը մէջ, մերթ ծածկուելով անկերպ ամպերու հետ և մերթ մաքրով կապոյտ բացուածքէ մը:

Պայծառօրէն կը տեսնուէին սառարկանները: Սօրագ Տէաէի կողերը անցած էին հազարաւոր գրախնելով, որանք կը ծփծփային փոխարկասանջ ալիքներու պէս, Սղի պէյին բանակը, որուն նկատ խառնուած էին, հիւանդային արեւմտացէն, չերքէզ գաղմականներուն խուռներները, իրենց հրամանատար Մէհմէտ Պէյին առաջնորդութեամբ, որ, ինչպէս կը յիշեն ընթերցողները, Չեմբունի ռազմիկներէն մէկուն գնդակէն գետին տապալած ինկած էր անկենդան, երկու ձերմակ ձիաւորներ մէկը: Այդ սոսկալի ճակատամարտին մէջ է որ նահատակ ինկած էին երկու քաջարի հերոսներ, Չեմբունի կարկլար Թաղէն Ուսկանեանց Խաչերը, և Սեւագաղէն՝ Տէր Յովակիմեան Պօղոսը:

Զօրանոցին մէջ կը գտնուէին, բացի Բարթողիմէոս վարդապետէն, Հնչակեան պարտնէրուն մեծ մասը, սակայն դրութեան մը մէջ, Էմզի բաշայի գտնվելէն պաշտուած, արդէլաիակ, անկարող՝ դիմագրաւելու անոնց ուժին, որ կրսպասնար այնքան մօտէն։

Շամքեչիլ Օղլու Փանոսը, Սալի Պէյի բանակին վրայ ուղած՝ թնդանօթին բերանը, անդադար կը ամրակոծէր, արդիւնաւոր համար անոր հազարաւոր գօրքերը Զեյթունէն նետ մանելէ, որոնք հասած էին արդէն Եաղուպանց Թաղի դիրքերուն մօտերը, Բ է ր է ա ր Տ ի ն ի բէն։

Բարթողիմէոս Վարդապետը, որ սկիզբէն մինչեւ վերջը չէր ուզեր դաւադրել Պօղոսեանի անձնական կարծիքին՝ Շամքեչիլ Օղլուին քովէն, չարունակ կը խրախուսէր զանի ու կ'ըսէր։

— Փանո՛ս ապա, կը լսե՞ս Աստուածածնունդի մէջ նչան դրած անգիրդ, կ'ուզե՞ս, կարգո՞մ անգամ մը։

Ցերեկի վարդապետը կ'անհանգիստէր Ս. Աստուածածնունդին մէջի Դաւիթի և Սուսաննեաց դրուագներուն, զորս չուտ կը սիրէր Շամքեչիլ Օղլուն։

— Կարգա՛, հա՛յր սուրբ, կարգա՛ կրկնեց հայ թնդանօթաձիգը։

Եւ վարդապետը կարդաց ախորժակով մը, և երբ հասաւ հան. ուր Դաւիթը կըսպաննէր Գողիաթը.

— Փանո՛ս ապա, գոչեց, գո՛ն ալ պիտի սպաննես Գողիաթը, բայց պատուէրս պիտի կատարե՛ս։

— Հրամայեցէ՛ք, հա՛յրսուրբ, պատրաստ եմ կատարելու ինչ որ կը պատուիրէք։

Եւ վարդապետը, աչքերը անհետած երկինք ուղղելով, բազուկները տարածած, արտասանեց «պ ա տ ա ր ի չ»ը, յետոյ, դառնալով Պօղոսեանի հերոսապետին.

— Փանո՛ս ապա, ըսաւ, Թնդանօթին բերանը դարձո՛ւր Սկի պէյի բանակին, լաւ նչան ա՛ռ.

— Որո՞ւ վրայ.

— Թնդանօթաձիգին վրայ, պատասխանեց վարպապետը, ազէկ նչան ա՛ռ և սիրտ չկորսուիր քեզմէ:

Շամքէչէլ օղլու Փանոսը, իր պզպզատէ հաւատքովը չակեց Թնդանօթին փողը դէպի Սօլթ Տէմէ, Սկի պէյի ամրաձիգին վրայ:

Թնդանօթի բոմբիւնէն յաջորդեցին խառնաձայն ժխորներ, Թնդանօթաձիգը անդին ու անդը չախչախուած, ապամնուած էր վերջին ռումբէն:

Սկի պէյի բանակին մէջ լինելու իրարանցումը, որ կրթալով սասակացաւ և ծաւալեցաւ բոլոր վաչականին մէջ:

Հրամանատարը հրաման ըրաւ իր զօրքերուն նահանջելու, և փողերի միջոցաւ օգնութիւն խնդրեց Բէմզի բաշային, որ զօրանոցը պրաւելու սեւեռուն դասալիարէն կը սասապէր:

Բէմզի բաշա, խէ և ուշ, բաւական թիւով վաչուներ ղրկեց օգնութեան, միւս կողմէ, ամրացնելով Պէրլին-կայի բարձունքները սասնեակ մը վաչուերով, որոնք, առուտան մչուչներուն մէջէն քալելով, յաջողած էին դրաւել խոտա կարեւոր դիրքեր և սոսկ վրայ զեսնղել չաս մը հրեսանելներ: Այս հրեսանելներով պիտի ամրակոծուէր Ս. Սասուածածնի վանքը, միևչ, վարչն, զօրանոցին դրացի չէնքերէն — որոնք սնցած էին Բէմզի բաշային ձեռքը — զօրանոցին ամրակոծումը պիտի չարունակուէր, միևչև որ կարելի ըլլար գայն վերսաին նս սանել Չեմունցիներուն ձեռքէն:

Երկուսսակ ծրագիրներ պասրասսուած էին սպասհովելու համար վճռական յաղթանակը, սակայն այդ

ծրագիրներու գործադրութիւնը ապիպտութեան երկու թշնամի բանակներն ալ հետեւեալ օրուան յետաձգել, որովհետեւ օրը կը սպառէր արդէն եւ իրիկունը չէր սակաւ վրայ հասնելով, կարելի չգիտեր ըլլար չարունակել պատերազմը, որ առաւօտեն սկսած էր:

Բ

Թնդանօթաձիգին անհետացումը նոր կեանք ու նոր ոգի ներշնչեց Զեթունի ազգաբնակութեան, որուն, այս յարգարժան յաջողութենէն օգտուելու համար, նոյն գիշերը կ'ուզէին վճռական յարձակումով մը ջախջախել Սալի պէյի բանակը, որ արդէն ցոյց տալ սկսած էր յոգնութեան եւ քայքայումի նշաններ:

Իսկ վերը, զօրանոցին մէջ, ներքնապահպանութեան դիմադրութիւնն ճիգեր ու նախճիրներ կը գործադրէին Բէմզի բաշայի վաչաքուն դէմ, որուն, մարախներու արշաւախումբի մը պէս, չդիմակայ բազմութիւնը ծածկած, անընդհատ կը սեղմուէին գնդակներու սարսափ մը, մէկ կողմէ զօրանոցին, և միւս կողմէ Ս. Աստուածածնի վանքին վրայ:

Շամքեչիլ օղլու Փանոսը, թնդանօթաձիգը անվնասելի կեանք. զօրանոցին դուրս խոյացուած ամենէն ահելի մը պէս և ձեռքի-մարթինի հրացանին փողը չանահի կեղտոնին ուղղած, սկսաւ անընդհատօրէն պարպել։ Եւ կռիւը սաստկացաւ կրկնապով, զօրանոցին դուրս խուժեցին ուրիշ նոր ուժեր, որոնք, իրենց հրամանատարին օրինակէն խրախուսուած, թշնամի զօրապետներուն վրայ նոր յարձակումներ գործելու պատրաստուեցան, զանոնք դուրս հանելու համար նոր դիրքերէն, դուրս գրաւած էին

— Փանոս ապա՛, Փանո՛ս ապա, կը կանչէին, հապա՛ք Սալի պէյի բանակը մօտեցաւ Զեյթունի, կամուրջներէն ներքև պիտի մտնեն.

— Հապա՛ք, հապա՛ք. կ՚ապազակէք Ապահ, Զեյթունը ձեռքէ պիտի կլլէ։

Ինչ ընէր Շամքեչիլ Օղլուն, ո՞ւր վազէր, ինչպէս դիմագրաւէր չորս կողմէն պաշարող հակառակորդներուն։

Զօրանոցը մնաս նորէն, անցաւ թնդանօթին դուռը և սկսաւ ամբակոծել արեւմտեան կողմը, ուր Սալի պէյի բանակը կ՚առաջանար։

Բէմզի բաշան, դիտակը ձեռքը, կը տեսնէր խուճապ առաղնապը, որ երթալով կ՚աւելնար զօրանոցի հայկական խումբերուն մէջ, որոնց հրամանատարը, Շամքեչիլ Օղլուն, խելահրոյս մէկու մը պէս, կը վազվզէր անդին առդին։

— Կրա՛կ, պօռաց բաշան իր քովի վաչեաբաշին, կրա՛կ բրէ՛ք սա զօրանոցի թնդանօթաձիգին վրայ։

Զօրանոցի թնդանօթաձիգը նոյնինքն Շամքեչիլ Օղլու Փանոս ապան էր։

Եւ ամէն կողմէ դնդակներու անձրեւներ վրայ։

Փանոս ապան կանգնած էր դնդակահար, վիրաւորած, կը չարունակէր սակաւին կռուիլ նոյն թափով, առանց դադար դնելու վէրքը։

Շամքէչէլ Օղլան անդամ մը ճանչցուած էր Թչնամի բանակէն, իբրև հոգին ու չիպր՝ զօրանոցի պատասպարմիներուն, ուսկի, Ըչմդի բաչայի հրամանով, հարեւրաւոր մարթիներ հրացաններու փողեր, սղզուելան անոր, միայն անոր, որ կը ամրակոծէր չարտնակ, անդադար, արհամարհելով իր առաջած վէրքը։

Վիրաւոր ասլած մը, իր սուրը յետուցած երախակալին և այս երկուքին մէջտեղը դրած իր հրացանը, կը կռուէր ասկարին, իր արիւնահոս կուժքին սակ մռնչող վրէժը կը պոռթկար ու սոսկալի նախճիրներ կը գործէր, մէկ կողմէ սրբելով իր լայն բացուած վէրքին բերանը, և միւս կողմէ արձակելով գնդակներ, որոնք երբէք չէին վրիպեր նպատակէն։

Ձակատամարտը կը սաստկանար, Շամքէչէլ Օղլու-Փաշային, մինչև այդ րոպէն, երեք վէրք սուացած էր, այնպէս որ ինքզինք անկարող կզգար չարունակելու կռիւը։ Ուսկի, հոն, զօրանոցին առջև չը մնանելու համար, իր կուժքէն ու կռնակէն յորդող արիւնով ճամբան ներկելով, կը հասնի Զեյթունի, ուր մէկ քանի ժամ հանգիստ կ'առնէ իր հերոսի հոգին, մինչ պիտակէն կը գտայէն թնդանօթներու, և կը չարաչէին հրացաններու։

Պօզպայրի անունան հերոսին մահուան լոթը մեծ սուգի մէջ ձգեց զօրանոցի լեռնական ռազմիկները։ Ջերնուզի Բարթուղիմէոս վարդապետը, տղու մը պէս կուլար կը կոծէր, մինչ բոլոր տղաքները, անհուն թախծութեան մէջ ընկղմած, յուսահատական դիմադրութիւնը կը չարունակէին Թչնամի վաչախումբերէն դէմ, որոնք զօրանոցի պատերուն սակ հասած, կըսպառնային հրդեհել չէնքը։

Սոսկալի էր վայրկեանը։ Մարտչի կողմի պարիսպէն սկսաւ մուխ մը բարձրանալ, Ըչմդի բաչայի զօրքերը,

մղկիվէն ու մօտակայ չէնքերէն խուժելով, պաշարած էին զօրանոցին այդ կողմը, և պատերուն տակ քարկոփ խծուծներ գնելով բանկցուցած էին, և կը պատրաստէին հեղեղօրէն ներս խուժելու։

Այս տագնապալցյղ վրուխնան մէջ երկար տանն կարելի չէր մնալ. պաշարուածները, մուխերուն ու բոցերուն մէջ չը խղդուելու, և մանաւանդ անզգայ պրնդակներու կարկտանին մէջէն իրենք զիրենք ազատելու համար, փախուստի ելք մը կը փնտռէին։

Պարան Ազատ երեւցաւ յանկարծ, վարդապետին դառնալով.

— Հա՛յր սուրբ, դուն, չուա լրէ՛ք. ներսէն կըրակը պիտի տանք ու փախչինք.

— Ո՛րկէ, ուրկէ՞ պիտի փախչինք, կրկնեց վարդապետը.

— Ես վազ՛ուց խորհած եմ միջոցը, չարաճակեց Ազատ։

Ե յետոյ դառնալով ապստիկներուն, որոնք ծառացած բոցերուն մէջ կը վազվզէին,

— Տղաքնե՛ր, ըսաւ, հետեւեցէ՛ք ինծի։

Եւ բոլոր ապստիկները հետեւեցան պարան Ազատին և խոնուեցան դռնակի մը բերանը.

— Դուրս ելէ՛ք առէջ, հրամայեց Ազատ։

— Ի՞նչ կըսէք, պարոն Ազատ, ա՞ր պիտի երթանք, դուստ Բարթողիմէոս վարդապետը, չէնքը չայրած, մէկ քայլ չեմ առներ ես.

— Հա՛յր սուրբ, յարեց Ազատ, խօսելու ժամանակը չէ, չէնքը կայրի արդէն դրսէն.

— Ո՛չ, միայն դրսէն այրիլը չի բաւեր, առարկեց վարդապետը, ներսէն ալ կրակը տալու է, քանի որ ան չպիտի կրնանք մնալ հոս, թո՛ղ թշնամին զրկուի այսքան կարեւոր դիրքէ մը, ձմեռուան ապաստանարանէ մը...։

եւ ներսէն, ամէն կողմէ կրակը պրտնցաւ։

Ոազմիկները կարգով դուրս խուժեցին պաղատի պոռնակէն, որ Զեթունի նայող պարիսպին առկէն բացուած էր նախապէս, պարսն Ագապիի կանխատես խնամքովը, պրպտուի, զկրակոյն վառնդի բալէին, փախուստի ձառայէր։

Այսպէս, Համիտիէ զօրանոցը, որ ամբողջ երիւք ոչկէս ամիս Զեթունի յաղթական ոազմիկներուն ձեռքը մնալէ յետոյ, պարպուեցաւ ներսէն ու պրծին ձգուած հրդեհէն սկսաւ այրիլ։

Փախուստական ոազմիկները, առանց նշմարուելու թշնամի վաչտերէն եւ առանց կորսուսի, յաջողեցան իրենց դէմ վերադառնալ Զեթուն, ուր առջեւ մնձ էր Շամբէյիլ Օղլու Փաշայի մոնուան առիթ։

Զօրանոցին հրդեհը սեւեց մինչեւ կէս գիշեր, բոցերը կը վայրաստակէին եւ կը լուսաւորէին չրջակայքերը։

Բէմդի բաչա, պարբերելով առաւ հրայանաձգութիւնը։ Կը վախնար որ չըլլայ թէ խոկարդի մը մէջ բռնուած ըլլար Զեթունցիներուն կողմէն, որնք, ան չէին պատասխաններ։ Ընդհանուր հրամանատարը(*) չէր գիտեր թէ զօրանոցին մէջ ինչեր կը վախած էին արդէն։ Ուստի, յարուած երեւակայական(*) թակարդին մէջ չիյնալու համար պահ մը դիտեց հրդեհը, եւ յետոյ հրամայեց բանակին, չարժիլ դէպի Ս. Աստուածածնի վանքը, որ ցերեկուընէ ի վեր կը ամրակծուէր Պերպինկամի ժայռերուն կատարը զեռնդուած թնդանօթներով։

Գ

Պէրզինկայի սարբազը, Դ. տէր կաշուած տեղը, Զեթունէն գրեթէ մէկ ժամ հեռու, Բէմզի բաչային գունդերը դիրքեր բռնած, ակռան ամրակոծել Ս. Աստուածածնի վանքը, ուր չորս հարիւր զազմիկներով ապաստանած էին Բարթողիմէոս և Միքայէլ Կաղ Յովհաննէս, այս երկու վարպետապետները, Հնչակեան պատմութիւնները, Նորաշխարհեան Նազարէթ չաւուշը և, Նոր Բայազետեան Յակոբ, Եղիա խմբապետները, որոնք իրենց պաշտպանութեան տակ առած էին վանքը:

Ս. Աստուածածնի հիւսիսային կողմէն, էյլէնճի ունց գիւղին բնակիչները, գրեթէ քառասուն ազնուականներ, իրենց գիւղը թողած վախած և ապաստանած էին Պէրզինկայի քարայրին մէջ, ուրկէ, ապաստանեալներուն եաեւէն հրացան կ՚արձակէին և գնդապետը զեռեզին կը տապալէին թշնամի զօրքերը, մինչեն անդամ որ առանք գուրս կելլէին վրաններէն: Այս պատճառ, յանդուգն գիւղացիները, հեռուէն գիտակով վանքին ամրակածումը, իրենց հրացաններուն վրայէն զարձուցին թնդանօթաձիգին վրայ, և անդնուտները ապաններին զանի, ան ատրատի ձգելով այդպէս անոնց մէջ:

Թնդանօթաձիգին ապանութենէն եաքը, թշնամի կարգերուն մէջ խառնակութիւն ու խուճապ տեսնց,

թնդանօթ, ռազմանաւեր, պատեր, ամէն ինչ խորտակելու եւ սկսան վախչել դէպի Պէրղինկայի երկինքի դրացի գագաթները, ուր միայն արծիւները կը բնակին։ Սակայն հոս ալ, այս յաւերժական ապաստաններուն վրայ, կանխաւ դիրքեր բռնած կը սպասէին Ջնթիւնի ռազմիկները քանի մը կարեւոր խումբեր, որոնք հոն ղրկուած էին Նորաշխարհեան Եղեսցին հրամանով։

Այս խումբերը Քարթուշ Քարլի գագաթէն — ուրկէ կը նշմարուի Ջնթիւնկի ընդարձակ դաշտը — պիտած էին արդէն Բէմղի բաշայի գունդերուն չարժումները, և սոսկալի էին որ սպաննելին թնդանօթաձիգը, երբ կը ամբակածէր վանքը, որուն սիւներէն մէկը առաջ մը կտրծանած էր։

Անհաւի եղաւ հանդիպումը, վախճառական զօրքերը յանկարծ իրենք դիրենք դէմ առ դէմ գտան հարիւրաւոր լանջական ռազմիկներու հետ, որոնք անմասչելի ժայռերու կողերուն կրթնած, անդադար կը կրակէին ու թօթվուած ծառի մը պատուհաններուն պէս, իրարու նման գնդակահար գեամեն կը թափթփէին դիակները, տատնձեաներով, հարիւրներով։

Ամբողջ ցերեկը տեւեց կատաղի կռիւը, առանց դադար ու դադարի։

Գիշերը վրայ հասաւ, վանքին ամբակածումը թէև դադրած, սակայն վանդակը միշտ կը սպառնար, որովհետեւ անհամար զօրքերու չղթայի մը մէջ կը գտնուէր պաշարուած։

Ս. Մենասեանի ապաստանարաններուն մէջ կային նաեւ քանի ընտանիքներ, որոնք իրենց վախնալուն պէս կը վրդովէին ռազմիկներուն խաղաղութիւնը, և կը վախցնէին զուրս ելլել։

Գիշերային խորունկ լռութեան և խաղաղութեան մէջ, վանքին եռեւի կողմէն յանկարծ ազդակ մը լսը-

թաւ, ահագանգ մը. ամէնքը վազեցին այն կողմը: Քանի մը խիզախ զինուորներ, Բէմզի բաշայի բանակէն, յաջողած էին քարեզօրով լեցուն թիթեղէ տաճարները վանքին արեւելեան պարիսպին տակ, և բռնկցնելէ յետոյ փախչիլ: Բարեբաղդաբար, հայ պիչերապահները տեսած էին բոցը, որ կը բարձրանար:

Նորաչխարհեան Նազարէթի չավուշը, վանքին տանէքէն. իրենցմով ախաւ գնդակներ ուղղացնել դաւադիր գործքերուն վրայ, որոնք կը փախչէին:

Սակայն վանքին մէկ քանի մասերը փած էին սըմբակոծումէն, այն պիչերը կարճնոցը հաւաքուեցան ուզածնին վերաշինել փած տեղերը, ինչպէս նաեւ միւս մասերը, և յետոյ, տանոյ արեւմտեան պատերը, կոխը չպատնեշուելնին, վանքին տէտմանները թղթովին հետացընելու համար թշնամիները, և անկարելի դարձնելու համար ո՛ և է յարձակում:

Այս կռիւներուն մէջ պատանեւեցան Մարաչցի Քէմիչեան Սարգիսը, Ս. Փրկչի դիւղացի Զիլի Մարտիրոսենց Յակոբը, և վանքին եաին պարտուեցաւ Ղազենց Մինասը:

Բէմզի բաշան, իր վրանին մէջէն պատգամներ կ՚աքաղակէր իր սատրակարգեալ պատերազմին, ամէն գնով նըւաճելու տպաւորիչ լեռնականները, բայց պատերը, մղուած ճակատամարտներուն մէջ իրենց կրած պարտութիւններէն խրտուած ու վհատած, կը մտածէին գոնէ ժամանակի մը համար գինադադար կնքել տալ:

Երկու թշնամի կողմերն ալ իրարու վճռակէն չեռաւորեզկութիւն չունէին:

Զէյթունի մէկ քանի խոհեմ (՞) պատուները, կը մտածէին Ս. Աստուածածնի վանքին Ս. անօթները, գոյքերը, ուսեւանները, և բոլոր կահ կարասիները փոխադրել տալ Զէյթուն, և չէնքը հրդեհելով հետեւնալ, որպէս զի

թշնամի բանակին մարտիկի կամ ամրոցի չը ծառայեր ան։

Այդ յիմար գաղափարին ընդդիմացաւ Նարաչխարհեան Եղիան, Պասիկ իշխանի հօրեղբօր որդիներէն ան-ւանի հերոս մը, որ Լիւսինեան օր, դիշեր ձիերնիկ, վանքին բակ-գաւառը նստած, ինք առանձին, հրացանը ձրկած, պահպանել չէնքը, բացարձակապէս արգիլելով ներս մտնողները կամ դուրս ելլողները, մահուան սպառնալիքի ներքեւ։

Այդ օրերուն էր, երբ, միգամած օր մը, կէսօրուան մօտերը, երկու քառաներ կառգան վանքը, ճամբան մոլորած ըլլալով, ու կը հարցընեն Եղիային.

— Այնթապի վաչաը հա՞ս է...

— Հա՛ս է, պատասխանեց Եղիա. և չուսով ներս առաւ երկու քառաները, որոնք կը դադրային ցաւելէն։

Նարաչխարհեան Նազարէթ չափուչին քալ առաջնորդուելուն երկուքն ալ, և իրենց բերնէն առնուելուն բոլոր գաղանիքները, յետոյ, վանքին ախոռներէն մէկուն մէջ բանտարկուելուն խիստ հակառակութեան մը առակ։

Ուրիշ Քուրտ մըն ալ, որ գործեալ մոլորած, կը պքտար վանքին պարիսպին առջեւ; Զեթունցի պահապանի մը զգուշակով գետին ինկաւ։

Վերադառնալով Նարաչխարհեան Եղիային, խոստովանինք թէ՝ այս պաշտելի հերոսին արիութիւնը՝ մեծ ապերախտութեան մը գործիչ Զեթունի ճակատագրին վրայ, արմհետեւ, եթէ իր ընդդիմադրութիւնը չըլլար, եթէ ինքը չը հակառակէր մէկ քանի անհնարին պահանջքին, Ս. Աստուածածնի վանքը մոխիր պիտի դառնար և թշնամի բանակը հան կիզըռտացած, հանկէ պիտի ոչնչացնէր Զեթունը...։

Ձմեռուան ցուրտ օդին, մինչ վայրենի քամին կ'ուռնար, լեռնակէն դէպի ձորերը կը բերէր ձիւնի ահագին զանգուածները, մինչ, մէկ կողմէ սովը, միւս կողմէ ցուրտը, թշուառ, անօգնական և աննպատակ ժողովուրդին արիւնը կը քամէին, և յաւահատութիւնը առակաւ կը սիրտնար հոգիներուն, անդին, Նարաչխարհան Եղիան, յ ի ս ո ւ ն ասիւծասիրա կարիճներով Պէրպիւկայի ձիւնուտ դագաթէն վոխորկի պէս յարձակեցաւ Բէմզի բաչայի գունդերուն վրայ, « Ո՛վ ասլը Փրկիչ » գոչելով։

Ասլը մերկացուցած, խոյտուտ իրեններով թշնամի բանակին մէջ, և նոր Աբրահամ մը, չ ո բ ս ն ա տ ի ւ ը զիակներ վռնգ գետին և ք ա ա ն մարթինի հրացաններ ա մ կ վ ր ա ն դրաւելով՝ նա քաչաւեցաւ, զոհ առաւ միայն երեք ընկերներ, որոնք արտակարգ յանդգնաբնաւորութեամբ մը կռուեցան ու յաղթական արիւնի ճապաղիքներուն մէջ։

Բէմզի բաչա, որ մէկ քանի օր առաջ, ոսկեզօծ երգիներ կը տեսնէր, Զեթունը նուաճելու, սկսաւ հեռագիտակ զգալ թէ՝ իր կարողութենէն չատ վեր էր այս գործը, և թէ՝ զայն գլուխ հանելու համար նոր օգնութիւններու, գոնէ յ ի ս ո ւ ն հ ա գ ա ր զօրքերու պէտք պիտի ունենար։ Նոյն զգացումներն էին իր սպաները, որոնք սկսած էին արդէն դինքը նեղը դնել և ատիպլ ար, դէմ առժամայ դինադադար մը կնքել Զեթունի հետ։

Նարաչխարհան Եղիայի հարուածը չատ անդութ եղաւ Բէմզի բաչայի բանակին համար։ Գնդապետն ու սպաները ճղոպրածնները, փախուստի խուճապին մէջ, խելակորոյս, սկսան պիրտ ջարդել, այնպէս որ չատ վտրաթիւ մաս մը վերադարձան ա՛նքան առաւար թիւով մեհնող զօրքերէն։

Ընդհանուր հրամանատարի վրանին մէջ հրաւէր-

ած էին բոլոր ապահովը, կարեւոր խորհրդակցութեան մը։

— Էֆէնտիմ՛ր, բաւ Բէմզի բաշան, անա՛ մօտաւորապէս երեք ամիս է որ կը կռուինք, հազարաւորներ կորսնցուցինք մեր բանակէն և ասկաւին կարելի չեղաւ նուաճել այս վայրենիները։

— Բաշա՛, ընդմիջեց հազարապետ Մուհիտտին պէյ, միայն մեր բանակը չէ՛ որ կը կռուի, չը մոռնանք Ալի պէյի բանակը, որ Սատոնայէն մինչեւ այս կողմերը, ճամբաւորեալ վերածուց բոլոր կ ե տ ո ւ ր գիւղերը, և հիմա ան դիմացի լեռան կողերը ծածկած է մեր հազարաւոր կարմիճներով։

— Ի՞նչ ըսել կ՛ուզէք, Մուհիտ՛տ պէյ, հարցուց Բէմզի բաշան։

— Ըսել կ՛ուզեմ թէ, չարունակեց հազարապետը, այս րեռը նուաճելու համար նոր ուժերու պէտք պիտի ունենանք, որովհետեւ մինչեւ ցարդ, մեր բանակէն միայն, չուրջ քսան հազար զոհ ունեցանք, չը հաշուելով ցուրտէն ու զանազան հիւանդութիւններէ մեռածները։

— Այո՛, այո՛, մեծաց Բէմզի բաշա, անթիւ զոհեր տուինք, և չեմ դիտեր թէ ո՛ւր պիտի յանգի վախճանը, ի՞նչ կ՛ըսէք, պէյի՛ր, էֆէնտիմ՛ր, պիտի չարունակի՞ք պատերազմը, և

— Շարունակե՛լ, ընդմիջեց Մարաչցի հարիւրապետ հաճի Եասին էֆէնտին. Նո չաս լաւ կը ճանչնամ Զէյթունցիները, բաշա՛, դիտցած ըլլաք, ասոնք մեր բանակին համար մէկ դիտէ ինչ թափարդ լարած են, և մեր մէկ չարժուածին կը սպասեն, բնաջինջ ընելու համար ամբողջ բանակը։

— Հաճի Եասին էֆէնտին կը յիշէ անշուշտ, յարեց անդիէն չէրքէզ հրամանատարներէն պէյ մը, որուն հայրը 1862ի Ապիզ բաշայի մեծ պատերազմին ապան-

նուած էր, թուականէն երեսուներեք տարի առաջ, այս բլուրներուն վրայ և այս ձորերուն մէջ արիւնահեղ կռիւներ մղուեցան, ինչպէս կը պատմէր հոգևոյս հօրեղբայրս Բէչոտ պէյ, և այն կռիւներուն մէջ նահատակ ինկաւ իմ հայրս։

— Այո՛, այո՛, կրկնեց հաճի Եասին էֆէնտին, չուտ լաւ կը յիշեմ, Մուխթար պէյը, ան, ինչ հոյակապ մարդ մըն էր։

— Նահատակ ինկաւ հայրս, չարունակեց չերքէզ պէյը, ուրիշ հարիւրաւոր պատերազմիկներու հետ, ոնք Զեթունը նուաճելու և այս գեղեցիկ լեռներուն սիրահարու յոյսով ճամբայ ելած էին, և որոնք յետոյ երբեք արիւնով ներկուելին դա վարի ձորը, երբէ չեմ մոռնար։

— Ուրեմն, յարեց Բէմզի բաչա, ինչ կ'ըսէք հիմա, չը չարունակե՞նք պատերազմը։

— Ո՞րի դէմ, բաչա՛, ո՞րի դէմ, պիտի կռուինք, հարցուց Մխիթար պէյ, ես հասասաստակէս գիտեմ, սա գիմացի սպառազինուներէն խռոտանչիւրին ճգդիւռուն ու վռազարներուն մէջ պահուըտած հազարաւոր լեռնականներ, զարանակալ կը սպասեն։ Երբէ, փոքրիկ անխոհեմութիւն մը գործենք, մէկ քայլ առաջանալու դէպի Զեթուն, սպասող եմ, Թնդանօթի, հրացանի պիտի բռնուինք։

— Արդէն, ընդմիջեց հարիւրապետ հաճի Եասին էֆէնտին, չեմ կարծեր թէ Զեթունի մէջ մարդ մնացած ըլլայ։ առջի գիշեր, մինչև առաւօտ հսկեցի, ո՛չ մէկ լոյս նշմարեցի հոն, խաւարի ան վարագոյր մը ձգուած էր ամբողջ գիւղաքաղաքին վրայ։ ան՛, երբէ կուգէք, դարձեալ գիտեցէ՛ք, չեմ կարծեր թէ հոն մարդ գտնուի։

Բէմզի բաչան, գլուխը տարաւ աչքին ու նայեցաւ դէպի Զեթուն։

Ցետոյ դառնալով ապահերուն.

— Շիտակ է, ըսաւ, ամէն կողմը խաւարը կը տիրէ, ո՛չ մէկ տեղ նշոյլ մը չերեւնար, մարդիկը ձգած փախած ըլլալու են.

— Եթէ այդպէս է, յարեց ապահերէն մէկը, աւելի լաւ, կ'երթանք կը նահինք, կը գրաւենք իրենց բնակարանները:

— Ի՞նչ է ք կեցեր ուրեմն, հեգնեց հազարապետ Մխիթար պէյ, փորձեցէ՛ք անդամ մը...:

— Ներեցէ՛ք, հազարապե՛տ պէյ, ըսաւ ապահ, ներքնատիրութիւնը վերաբերած մեկուս մը չարժուձեւով, կարծիք մըն էր յայտնելի, բնականաբար դուք աւելի փորձառու է ք այս կարգի խնդիրներուն մէջ. եթէ կ'ուզէք, ամիանելով հո՛ս կենանք, չարդուինք.

— Չիարտ հասկնա՞ք, բարկացաւ Մխիթար պէյ, ես կ'ըսեմ թէ՝ այս լեռնականները խորամանկ են, ապ պիտի ապահովութիւնէն դնդակի կը բռնեն մեզ, չե՞ն խոզաբ որ վար իջնենք:

Վիճաբանութիւնները բաւական երկար տեւեցին, և, ի վերջոյ, ընդհանուր հրամանատարը, անխոհեմով բոլոր փոխառակուած կարծիքները,

— Պէյե՛ր, էֆէնտինե՛ր, ըսաւ, մինչև դարը յայտնուած կարծիքներէն կը հետեւի թէ՝ անօգուտ է պահպանութիւնը չարունակութիւնը, և թէ՝ պէտք է բանակցութիւն մանել Զէյթունցիներուն հետ, մինչեւ բանակցութիւնը վախճանը, պինդ տարար հաչակելով.

— Այո՛, այո՛, կրկնեցին ձայներ, բանակցութիւն մանելու է, վերջացնելո՛ւ է այս կռիւները:

— Լա՛ւ ուրեմն, չարունակեց ընդհանուր հրամանատարը, պինդ տարը հաչակել առաջ, պէտք է նախապէս Սվի պէյի հաղորդուի մեր որոշումը, և խնդրուի իւնդոյն ժամանակ որ դադրեցնէ թշնամութիւնները, և ինք ալ պինդ տարը յայտարարէ, որպէս զի կարելի ըլլայ առաջ տանիլ բանակցութիւնները, ինչ կըսէք:

— Իրաւունք ունիք, բայց՝ պատասխանեցին ներկայ ազանները, պէտք է կանխաւ աղաչարկել Ալի պէյին, և դիմադրելը պէտք է երկու բանակներէն ալ միանգամայն հաչակուի:

Նոյն գիշերը, որուն դիմադրութեան չկրակա մը մեկնեցաւ Պէրպինկայի ասորատէն դէպի Սօլաղ Տէաէ, ուր Ալի պէյ բանակը դրած, չէր համարձակէր առաջանալ:

Ալի պէյի քով գրկուած չկրակին վերադարձին հետ, անոր պատասխանին ապահովով, Բէմզի բայան, իր ընպայակցային թեպդրանքովը, առաջարկեց Մարաչցի հարիւրապետ հաճի Եասին էֆէնտիին, մանրմասն նամակ մը գրել Նարայխարհան Նազարէթ չաւուշին:

— Ի՞նչ գրեմ Նազարէթ չաւուշին, բայց՝ հարցուց հաճի Եասին էֆէնտին.

— Սիրելի՛ս, յարեց Բէմզի բայան, ես իմացած եմ թէ՝ այդ չաւուշը ձեր վաղածանօթ բարեկամներէն է, և թէ՛ ձեզի կը հաւատայ, ձեր գրայ անսահման վստահութիւն ունի.

— Ճիշդ է, ըսաւ Մարաչցի հարիւրապետը, ասոնցմէ ի վեր կը ճանչնամ գինքը, քանի՛ քանի անգամներ բանասարկուած ու Մարաչ բերուած էր. բանտին վերին հսկողութիւնը յանձնուած էր ինձի և ես չատ անուշ կը վարուէի անոր հետ, ատկէ ալատ է միր բարեկամութիւնը:

— Ազէկ, ազէկ, կրկնեց Բէմզի բայան, քանի որ այդչափ վաղեմի է ձեր բարեկամութիւնը, վստահ եմ թէ ձեզի պիտի անսայ և ձեր առաջարկը չպիտի մերժէ, կատարելապէս վստահ եմ ես:

— Բայց ի՞նչ գրեմ, բայց՝ դարձեալ հարցուց հաճի Եասին էֆէնտին, չատրած դէմքով մը թաշկինակովը սրբելով իր ձախ աչքը, որ յաճախ կը ջրտակէր:

— Կը գրէք թէ, պատասխանեց ընդհանուր հրամանատարը, վեհ. Սուլթանին կառավարութիւնը պիտի ներէ

իրեն, եթէ յաջողի հաշտութիւն մը գտնել չուսով։

— Ես՜ա լաւ, բայց, չարունակից Մարաչցի հաճի Եասին էֆէնտին, ես կը գրեմ իրեն, ի՛ազաչեմ, կը թախանձեմ որ աշխատի անպատճառ համոզել Զեյթունցիները, ժամ առաջ դադրեցնելու թշնամութիւնները, ամէնայն ինչ խօսանդամ փոխարէնն։

— Փոխարէ՞նը, ընդմիջեց Բէմզի բայան, կը գրէք իրեն թէ՝ վնասիա Սուլթանը պիտի վարձատրէ զինք, հազարապետութեան տասիճանը պիտի չնորհէ իրեն և զինք հրամանատար պիտի կարգէ Զեյթունի զինուորական իշխանութեան, ևս՝ կը գրէք նաեւ թէ՝ չքանչան մըն ալ պիտի չնորհէ իրեն. չեմ կարծեր թէ ա՛յսքան փորձիչ ու չլսուելիչ խոստումներու հանդէպ անսասրեր գտնուի Նազարեթի չավուշը։

— Ինչ կ՛ըսէք, բայց, յարեց հաճի Եասին էֆէնտին, Նազարեթի չավուշը կը ճանչնամ, ա՛չ չքանչան կը չնորհէ, ա՛չ ասիճանէ, ա՛չ ալ ատենս ամսամիօպտիներէ, լայց, քանի որ կը հրամայէք, կը գրեմ և կը չանամ ամէն կերպով համոզել զինք և յորդորել հաշտութեան, թէեւ այնքան մեծ հաւատք չունիմ այս ձեռնարկին յաջողութեան վրայ. նոյնիսկ կը վախնամ որ չըլլայ թէ աւելի ատրճանք գործը, որովհետեւ, դիտեմ, ինչ խը ն դ ի ր է, ասկալի հպարտ է, հպարտ։

— Դուք գրեցէ՛ք, հաճի Եասին էֆէնտի, վարձենք անգամ մը, տեսնենք ինչ պատասխան կ՛ատնենք։

— Այո՛, այո՛, չեչտելին միւս ապահովը, վարձելու է, գրելու է Նազարեթի չավուշին։

Եւ հաճի Եասին էֆէնտին գրեց նամակը։

Ընդհանուր հրամանատարը կանչեց երկու զինուորներ, որոնց յանձնելով Մարաչցի հարուստ տանտէրին նամակը։

— Զաւակնե՛րս, բաւ, այս նամակը պիտի տանիք վանքը և յանձնէք Նորաչխարհեան Նազարէթ չավուշին:

Զինուորները մեկնեցան, իրենց հետ տանելով Նազարէթ չավուշին ուղղուած նամակը: Երբ մօտեցան վանքին, ձերմակ դրօշակ մը պարզեցին, և առանց ենթարկուելու ա՛և է յարձակման, հասան վանքին Բակ-Դուռը, ուր, հրացանը վիրկը, կը նայէր Նորաչխարհեան Եղիան:

— Ո՞վ էք դուք, հարցուց Եղիան երկու զինուորներուն:

— Բանակէն կուգանք, պատասխանեցին երկու զինուորները, նամակ մը բերինք Նորաչխարհեան Նազարէթ չավուշին,

— Տուէ՛ք նայիմ ինծի, ըսաւ Եղիան հրամայական չեչասվ մը,

— Չե՛նք կրնար յանձնել ձեզի, պատասխանեց զինուորներէն մէկը, մեր ընդհանուր հրամանատար բաշան մեզի պատուիրեց որ անձամբ ներկայանանք Նազարէթ չավուշին և մեր ձեռքով յանձնենք նամակը:

— Հոպ էյ՛, հոպ էյ՛, կրկնեց Եղիա, ե՛ս ալ Նորաչխարհեան եմ, Նազարէթ չավուշին հօրեղբօրորդին. ինծի յանձնեցէ՛ք ես իրեն կը տանիմ, ձեզի համար արդիւսած է վանքէն ներս մտնել, կը հասկնա՞ք.

Զինուորները չտարակուսած մնացին, անթարթաւ:

Յետոյ, տանգմէ մէկը.

— Ներեցէ՛ք, աղա՛, ըսաւ, քանի որ մեզի արդիւսած է ներս մտնել, պիտի ստիպուինք ես դառնալ, առանց նամակը յանձնելու.

— Բայց ինչո՞ւ չը յանձնէք նամակը, աւարկեց Եղիա, քանի որ դուք անպատճառ կը փափագիք ներկայանալ և անձամբ յանձնել նամակը, չա՛տ աղէկ, ե՛կէք ուրեմն, առաջ մտեցէ՛ք.

Զինուորները մտածեցան Եղիային, որ երկուքին ալ աչքերը կապից թաչկինակներով և դուրս կհոսող երկու կարիճները կանչելով.

— Փանո՛ս, Գրիգո՛ր, բաւ անունդ. այս երկու պօրքերուն ձեռքէն բռնեցէ՛ք ու մեր Նազարէթ չաւուշին քով առաջնորդեցէ՛ք:

Բանբեր զինուորները, աչքերնին կապուած, ներկայացան Նազարէթ չաւուշին, և իրեն յանձնեցին հաբելթապետին նամակը:

Նորաչխարհեան Եղիան ալ ներկայ էր, բանբերներուն հետևէն եկած էր.

— Հօրեղբօրորդի՛, բաւ Նազարէթ չաւուշին, ո՞րկէ է նամակը.

— Մեր հաճի Եասին էֆէնտիէ՛ն, պատասխանեց Նազարէթ չաւուշը.

Ու ծայրէ ծայր կարդաց:

— Ի՞նչ պիտի պատասխանես, հարցուց Եղիա.

— Ի՞նչ կուզես որ պատասխանեմ.

— Եթէ ինձի մնայ, չարտնակից Եղիա, երթ՛ք չեմ պատասխաներ:

Նազարէթ չաւուշը դարձաւ բաւ զինուորներուն.

— Հայրենակիցնե՛ր, կ՛երթաք իմ կողմէս մանաւոր բարեւներ կը յայտնէք հաճի Եասին էֆէնտիին.

— Ուրի՞շ, ուրիշ ի՞նչ բանի՛ք, հարցուց զինուորներէն մէկը.

— Ուրիշ ոչի՛նչ, պատասխանեց Նազարէթ չաւուշը.

— Պատասխանը չը պիտի՞ գրէ՛ք, հարցուց միւս զինուորը.

— Մ՛չ, պատասխանեց Նորաչխարհեան, բարեւները միայն կը տանիք իրեն և կըսէ՛ք թէ զուր ինդ չաչխատին մեզ հաչտութեան յորդորելու:

Զինուորները, աչքերնին միչտ կապուած, վերադին

առաջնորդութեան վանքին Բակ Դուռը, ուր, Նորաշխարհեան Եղիային հրամանով, ազատ թողուեցան վերադառնալու իրենց բանակը։

Բէմպի բաշան, վրանին մէջ նստած, ապայակոյսին հետ, աննպատակ անհամբերութեամբ մը կը սպասէր թէ երկու բանբերներուն — որոնք Նազարէթ չավուշին պատասխանը պիտի բերէին — և թէ արտօրդ գինուորներու վերադարձին, երբ հետ էին երեւցան վանքէն վերադարձող երկու բանբերները։

Քանի մը վայրկեան եաքը, արտօրդ գինուորներու ջոկատն ալ վերադարձաւ։

Բէմպի բաշան կատղեցաւ, երբ երկու բանբերներուն պատմութիւնը լսեց.

— Ջ և ա թ ա՜ն, կը մրմռար, գինքը մարդ գիտցանք, մանաւանդ նամակ գրել տուինք։

Դարձաւ բուռ բանբերներուն.

— Բան մը չը խօսեցա՞ւ.

— Խօսեցաւ, բաշա՛, պատասխանեց բանբերներէն մէկը, հոգի Եասին էֆէնտիին մասնաւոր բարեւներ խօսեցաւ և բուռ թէ՝ պարապ տեղը թո՛ղ չաչխասին հաչտութեան առաջարկներ ընելու։

Բէմպի բաշան, մրուքը ձեռքը, վրանին մէջ ակռաման գալ խաւով քայլերով։

Ցետոյ, դառնալով ապայակոյսին,

— Պէյ՛ր, էֆէնտիներ, բուռ դառնացած չեչաւ մը, ինչ հասկցանք հիմա, եղա՞ւ ատիկա,

— Ինչպէս, բաշա՛, հարցուց հազարապետ Մխիթար պէյ, ինչ կը կարծէիք, բանակցութիւնը մէկ անգամով կը վերջանա՞յ մեթէ.

— Լեռնցիներ են ատոնք, բաշա՛, միջամտեց ուրիշ հազարապետ մը, յամա՛ռ դուխներ, մէկ, երկու ան-

զամով չէն կակուղնար, գոնէ երեք անգամ փորձելու է։

— Ձիշդ է, բայց, հառաչեց չէրքէզ պէյ մը, սակայն մարդիկներ են, ես քանի՛ քանի անգամներ պարծ ունեցած եմ իրենց հետ, չուտով չեն համոզուիր։

— Ինչ բնական ուրնին, յարեց Բէմզի բայա, հաճի Եասին էֆէնտի, դ՚երեւայ թէ դուք նամակ մըն ալ պիտի գրէք ձեր բարեկամին։

— Գիտե՞ս վրայ, բայ՛, կը գրեմ, քանի՛ անգամ որ ուզէք, բայց չեմ կարծեր թէ Նազարէթի չավուշը խաբուի մեր խոստումներէն։ արդէն կ՚արհամարհէ ամաւիճանը, չքանչանը, պաչոնը։

— Ինչ կը սիրէ ուրնին այդ մարդը, հարցուց Բէմզի բայա չուտած, բէ՛ր որ անիկա խոստանանք։

— Մարդ ինչ կը սիրէ սովորաբար, բայա, հարցուց Ժաքերով Մարաչցի հարիւրապետը։

— Ես գիտե՞մ, բաւ Բէմզի բայա, ճաչակի խնդիր է, մարդ կայ որ գինի, մարդ կայ որ խաղ, վերջապէս, ախորժակները զանազան են։

Բոլոր ժողովականները չարաճճի ժպիտներ փոխանակելեն ետքարու, ամէնքն ալ գիտէին իրենց ընդհանուր հրամանատարին կնամոլ խառնուածքը։

— Է՛, խօսեցէ՛ք, չարունակեց Բէմզի բայան, ինչ խօստանանք Նազարէթի չավուշին, ազուր աղջիկ մը խօստանա՞նք...։

— Բայ՛, յարեց հաճի Եասին էֆէնտին, Նազարէթի չավուշի սիրտը բնաւ չը բաբախեր կնոջ համար. անիկա մէ՛կ բան միայն կը սիրէ այս աչխարհիս մէջ.

— Ինչ կը սիրէ, հարցուց բայան,

— Դրա՛մը, դրա՛մը, լո՛կ դրամը, պատասխանեց Մարաչցի հարիւրապետը,

— Զբաղ մինչև հիմա, բացագանչեց Բէմզի բաչան, քանի որ այդքան արծաթամոլ է, տակէ պիւրէն ինչ կայ, քառակ մը կը լեցնենք տակիով, ու կը զրկենք իրեն։

— Բայց ինչ պատրուակով հարցուց չէրքէզ պէյը, ինչ անուն դնենք այդ քառակին.

— Գերմանը չուշինք իրենց քով, չարաճաճիկ Բէմզի բաչան, այդ գերմանական փրկանքը կը զրկենք, կը գրէք իրեն, Համի Եասին էֆէնտի.

— Շա՜տ լաւ խորհեցաք, բաչա՛, սքանչելի յղացում է, բացագանչեց Մէհմէտ պէյ։

Եւ սկսաւեցաւ երկարող նամակով մը վանքը զրկել միևնոյն բաները գերմանները, քառակ մըն ալ տակի տուփերեն, որպէս զի յանձնեն Նազարէթի չաւուշին։

Համի Եասին էֆէնտին գրեց երկարող նամակ մը, այս անգամ չոգաբարբ ու կեղծաւոր լեզուով մը, հարուստներու յիշելով տակիէն քառակը, իրենց փրկանք վերջերը բանտած գերմանները, յետոյ, չնչակով հաշտութեան պէսքը, որուն համար պատրաստակամութիւն ցոյց կուտար խիստ նպաստաւոր պայմաններով բանակցութեան մտնելու, եւն. եւն։

Բէմզի բաչան 100 տակիով լեցուն քառակ մը վաթիկեց մամլոի մը մէջ, որուն խուպի կաթ մը փակցնելով, վրան գրել տուաւ. — Նորաչխարհեան Նազարէթ չաւուշին. անձնական, — և յանձնեց գոյն երկու բանբեր գերմանները մէկուն, և Համի Եասին էֆէնտիին երկարող նամակը յանձնելով միւս բանբերին, երկուքը միասին վերատին զրկեց Ս. Սաուսաճաճկի վանքը։

Սատնք մեկնելէ յետոյ, ընդհանուր հրամանատարին վրան կանչուեցաւ Սօլաղ Տէմէրէն վերադարձող Ջոկասին պետը, որ կը բերէր Սալի պէյին պատասխանագիրը։

— Բնաւթէմ աղա, մօտեցիր նայիմ, առաջ եկաւ, հրամայեց Բէմզի բաչան, ինչ լուր Սալի պէյի բանակէն։

— Բայց՝ պատասխանեց Չոկաքին պեյը, ոչնա-չասիկ պատասխանը բերած եմ։

Եւ ծոցէն հանեց Սալի պէյին նամակը։

Ընդհանուր հրամանատարը բանալով զայն, սկսաւ կարդալ բարձր ձայնով։

Սալի պէյ կը գրէր թէ՝ վճռական հարուած մը կը պատրաստուէր տակ ապստամբ Լիւանի, և վստահ էր թէ՝ պիտի կրնար, առանց փոքր զնդրիմութեան մը հանդիպելու, մէկ քանի ժամուան մէջ, իր տպաւորութեան մուտքը դարձնել Զէյթունի. ուստի, կը գրէր Սալի պէյ, որ այժմ յետաձգելու է դիմադրութիւնն ամբոխին և զայն ուղղել դէպի Զէյթունի ապստամբներուն, առաջարկելու իրենց թիւը, բազմապատկելու իրենց ուժերը, ինչ որ պիտի արդիլէր ընդհանուր հրամանատարին Բէմզի բաշային, գոնէ օր մըն ալ յետաձգել դիմադրութիւնը և բանակցութեան մտնելու իր դիրքորոշման զարծադրութիւնը, և վանել հաշտութեան ամէն դաշտիար, ապահովել իր բանակի վճռական յաղթանակին, որ բացարձակապէս ապահովուած է, կը գրէր Սալի պէյ։

Այս նամակին ընթերցումը սուտ ջուր մը լեցուց ապստամբներուն վրայ։

— Էֆէնտիներ, բաւ Բէմզի բաշան, բանակցութեան սկսած ենք արդէն, և երկրորդ նամակ մըն ալ ղրկեցինք վանքը, Նազարէթ չավուշին, բնականաբար, սպասած ենք ապահով արդիւնքին, չէ՞։

— Անշուշտ, պատասխանեց չերքէզ պէյ մը, որ Չերմ կուսակիցն մըն էր հաշտութեան, քանի որ անգամ մը ձեռնարկած ենք բանակցութեան, մի՛թէ կրնա՞նք ընդհատել յանկարծ, բայց։

— Բայց անդիէն, ընդմիջեց Մխիթար պէյ, մեր Ալի պէյի բանակը նոր յարձակման մը պատրաստուած է և կը յորդորէ մեզ յետաձգել բանակցութիւնները, չա՛տ աղէկ, մենք մէկ կողմէն պինդ ալ հաչտութեան իսօսքեր ընենք, իսկ անդին, Ալի պէյը, վճռական յարձակումով մը թող փորձէ Զեթունն առնել, ասիկա կ'ըլլա՞յ, Զեթունցիները չպիտի կասպին մեզի դէմ, ի՞նչպէս պիտի մնինեն մեր երկու բանակներուն ընթացքը, որոնք իրարու պատասխանն հակառակ են.

— Անե՛լ դրութիւն մը, բացագանչեց Բէհմի բաշան, ի՞նչպէս պիտի դուրս ելլենք այս բարիին մէջէն...:

— Ես գաած եմ մէջտեղը, բաշա՛, ա՛յդքան չուաքնալու տեղը չէ՛, յարեց Հաճի Եասին էֆէնտին, քանի որ երկրորդ նամակ մըն ալ դրեցինք Նազարէթի չավուշին, պէտք է պատասխանին սպասենք, եթէ ան ընդունի մեր առաջարկը, անմիջապէս նոր սուրհանդակ մը կը ղրկէք Ալի պէյի բանակը. և եղերութիւնը հաղորդելով երեն, կը հրամայէք որ հրաժարի իր դիտաւորութենէն, իսկ եթէ, ինչ որ չեմ կարծեր, Նազարէթի չավուշէն մերժողական պատասխան առացաւ, այն ատեն, դարձեալ Ալի պէյի կը հաղորդէք եղերութիւնը, և կը յորդորէք որ վերջացնէ իր վճռական յարձակումը.

— Շա՛տ լաւ պատմեցաւ Հաճի Եասին էֆէնտին, յարեց Մխիթար պէյ, ասիկա պատրաստի մէջ, մենք պէտք է սպասենք Նազարէթի չավուշի պատասխանին, և յետոյ Ալի պէյին բանակը սուրհանդակ հասցնենք. ասիկա շատ բանաւոր է և գործնական, սմանալու չէ՛:

Սպասակոյսը, թեր ու դէմ կարծիքներու վերջնական վճռի, ընդունեց Հաճի Եասին էֆէնտիին գործելակերպը:

Սակայն ընդհանուր հրամատարը կը սասսպէր, վանքը պրկուած երկու բանակները կուշանային, չէին վերադառնար. հաղարամէկ կասկածներ կը սանջուէր ան, արդեօք վա՞ր պատնեան երկուքն ալ. արդեօք թագո՞րդ մը կը լարուէր իր բանակին դէմ, որ արդէն կրճատուած ու չքսուած էր. գուբաը, անունդի պահապը, պրկուէր, այս բոլորը՝ պրկիչ ամէն օր կը պահպրնէին իր վաչկատուն թիւը, ամէն օր կուսուն, հարիւր մահ կը պատահէր, միմիայն հիւանդութենէ, իսկ գնդապետներու սպանուածները հազարներու բարձրացած էին. ևիչ երերաս այս վիճակը մէկ քանի օր ալ տևէր, կը խորհէր Բէմդի բաշա, պիտի պարտաւորուէր կամացուկ մը նահանջել, ևս քաշուիլ, որովհետև ըմբոստութեան և ընդվզումի քանի մը ցոյցեր ու դէպքեր ալ տեղի ունեցած էին գինուորներու չորքերուն մէջ. բայց սպանները, պրկիչ առանց բացատրութեան, չաս կուսեսս էին պատերազմի վախճանին նկատմամբ, և պատանդ կը վախճադէին որ ժամ առաջ գոյանար հաչատութիւնը, գոնէ գինադուլը. հետևաբար, կ'եղրակացնէր Բէմդի բաշա, ամէն գնով կնքելու է հաչատութիւնը, հակառակ երեն համար նատատացուցիչ պայմաններով։ Եւ այս մտածումներէն մղուած, դարձաւ բսաւ ներկաներուն.

— Պէյլ՛ր, էֆէնտիներ, մենք պէտք է ուրեմն սպասենք Նազարէթի չավուշին պատասխանին, չէ՞։

— Այո՛, բաշա, այո՛, կրկնեցին ներկաները, պէտք է մեր երկու բանակներու վերադարձին սպասենք։

Նոյն պահուն, չավուշ մը մօտեցաւ ընդհանուր հրամատարին վրանին, և քանի մը թէ մէ ն ն աներով առաջարկով.

— Բաշա՛, բսաւ, վանքը գացողները վերադարձան.

— Թո՛ղ ներս մտնեն, հրամայեց Բէմդի բաշա։

Եւ երկու պինդարները ներս առաջնորդուեցան։

— Ինչ ըրիք նայինք, հարցուց Բէմզի բաշա առանց պատասխանելու չորմռաձեւով մը, Նազարէթ չավուշին ինչ լուր.

— Բաշա՛, պատասխանեց պինդարներէն ալկը, ձեռնառնայն վերադարձանք.

— Ինչպէս, բացագանչեցին բոլոր ներկաները.

Եւ բանտէր պինդարը, ականով լեցուն ու մոմլաթի մէջ փաթթուած քսակը հանելով, երկնցուց զայն ընդհանուր հրամանատարին, և կոպտուած դէմքով մը.

— Հրամանատա՛ր բաշա, նամակը յանձնեցինք ձրաբրին հետ, չը մոռնամ ըսելու թէ մեզ երկուքին ալ աչքերը կապելին վանքին դուրսի դուռին առջեւ և այնպէս առաջնորդեցին ներսը։

— Շա՛տ ապէկ, հարցուց Բէմզի բաշան, ինչ ըսաւ Նազարէթ չավուշը.

— Նամակը կարդալէ յետոյ, պատասխանեց բանտէր պինդարը, չը լսուած հայհոյութիւններ թափեց.

— Որո՞ւ, որո՞ւ դէմ, ընդմիջեց Բէմզի բաշան,

— Ձեզի՛ դէմ, ձեր հոգիին, հրամանատա՛ր բաշա, չարաճճակից պինդարը, սոսկալի հայհոյանքներ, նախատինքներ ու լուսանքներ,

— Է՛, յետո՞յ, ընդմիջեց Բէմզի բաշան, ձրարը չը բացա՞ւ, չը նայեցա՞ւ մէջը.

— Ձեռնք դիտեր, հրամանատա՛ր բաշա, պատասխանեց միւս բանտէր պինդարը, մեր աչքերը կապած էին, բա՞ն մը չէինք կրնար տեսնել, բայց, չեմ կարծեր թէ բացած ըլլայ, որովհետեւ մեր յանձնելուն և իր նոր դարձնելուն միջև հազիւ քանի մը վայրկեան անցաւ։

Ընդհանուր հրամանատարը սկսաւ դիտել ձրարը, որ կեսոյ ձեւքէ ձեւք չըջաբերուեցաւ։

— Ո՛չ, ո՛չ, չէ՛ բացուած, ըսաւ Բէմզի բաշան.

— Կնիքը չէ՛ ուրուած, յարեցին ներկաները։

— Անվթա՛ր է, անվթա՛ր, կրկնեց հաճի Եասին էֆէնտին։

— Շատ լա՛ւ, չարուհակեց Բէմզի բաշան, յետո՞յ։

— Յետոյ, հրամանատա՛ր բաշա, լսա՛ւ պինդերը, ծարերը նետեց մեր երեսին, հայհոյեց, ծաղրեց, նախատեց, մէկ խօսքով, վռնտեց մեզ իր առջեւէն։

— Նամակի մասին բա՛ւ մը չը խօսեցա՞ւ, հարցուց հաճի Եասին էֆէնտին։

— Խօսեցա՛ւ...

— Ի՞նչ խօսեցա՛ւ, հարցուց Մուսթաֆա պէյ, սաիկա՛ պէտք է մեզի,

Երկու բանբերները սկսան իրարա՛ւ երես նայիլ, իրարմէ ճար վնտռտելու ձեւով մը, միչերա՛ւ համար նեղա՛ւելէ չսովո՛ւած խօսքերը։

— Մուսթա՞ֆա, կշտամբեց Բէմզի բաշան, չլսէ՞ք, ի՞նչ խօսեցա՛ւ։

— Ձի՛նք կրնար հա՛ւ լսել, բաշա՛, յարեցին պինդերը։

— Ինչո՞ւ...

— Շա՛տ ազատ խօսք մըն էր, պատասխանեցին երկուքը միասին։

— Հագ չէ՛ ըսէ՛ք, մի՛ քաշուի՛ք, ի՞նչ խօսեցա՛ւ նէ ըլլը, հրամայեց Բէմզի բաշան։

Ձինւորները դարձեալ սկսան իրարա՛ւ նչանակալից նայուածքներ փոխանակել, վերջապէս, ընդհանուր հրամանատարի խոժոռ դէմքին ու չանթոզ նայուածքին ապահովելէն առջեւ անդի ասլով, պինդերէն մէկը պոչեց։

— Հրամանատա՛ր բաշա, դիտէ՞ք ի՛նչ ըսաւ։

— Ի՞նչ ըսաւ...

— Ըսաւ թէ՝ այդ սկիներու քաղը պայէ՛ք ձեր հրամանատարին կնոջը... ձի՛ու կախեցէ՛ք...։

Ներկաները, չարաճճի ժպիտներով ու չիչ հայուածքներով, կը դիտէին Բէմովի բարկութիւնը, որ կ՚ապագուներ։

Պահ մը սիրեց լռութիւնը, յետոյ, Բէմովի քաշան, դառնալով ապտակոյին.

— Պէյ՛ր, էֆէնտիներ, ըսաւ, պարա՛պ բան է, ժամարարիւն է հաչուելիան խօսքեր ընել այդ վայրենի լեռնցիներուն հետ։ Ալի պէյ իրաւունք ունի, ան մինակ աւելի՛ լաւ ուսումնասիրած է այս վայրենի աւազակներուն բարքերը, ան, կ՚երեւայ թէ տարրալուծած է անոնց ոգուժուծը...։

Բանակի դիւանները վրանէն դուրս հանուելուան և ապտակոյը վերստին խորհրդակցութեան մտաւ։

— Հրամանատա՛ր բաշա, ըսաւ հաճի Եասին էֆէնտին, կայսերական զօրանոցին հրդեհը տակաւին կը տեւէ, տա՛ւտասիկ բոցերը կը փայլատակեն և հեռատեսները կը լուսաւորին, դիտէ՞ք, ինչո՞ւ այրեցին չէնքը, մի՛ կարծէք թէ հրդեհը ծագած ըլլայ քարիւղի խծուծներէն։ Ոչնչ մնր զօրքերուն ձեռքովը դրուեցան անոր պարիսպներուն տակ.

— Ի՞նչ կ՚ըսէք, ընդհիմնց Մխիթար պէյ, ո՞րկէ ուրեմն ծագեցաւ հրդեհը.

— Թոյլ տուէ՛ք, Մխիթա՛ր պէյ, չարունակեց Մարաչցի հարիւրապետը, թոյլ տուէ՛ք ինծի որ չարունակեմ, Զէյնունցիները կը ճանչնամ ես, ի՞նչ յանուն ժողովուրդ մըն են դիտէ՞ք, երբ անոնք թէ՛ մնր զօրագունդերը յարձակումով չէնքէն ներս պիտի խուժեն, անմիջապէս կրակը տուին ներսէն և իրենք փախան։ Գիտցած ըլլաք, այդ փախստականները, թերեւս այս պահուս, այս լեռներուն ապաստաններուն ծերպերէն ուքարանձաւներէն մնզ կը դիտեն, և ես կը վախնամ նոյնիսկ յանկարծական յարձակումէ մը, մնր դիրքը չէմ հաւնիր, չա՛տ վտանգաւոր է.

— Մնացուք, հաճի Եսայի էֆէնտի, մնացուք նայիմ, ընդմիջեց Իմամի բաչան հնդնելով, կամաց կամաց պիս ալ դերի բանել պիտի տաք...։

Ներկաները բրթիջներ վրրացին ընդհանուր հրամանատարին այս հոգևբանութեան վրայ։

— Շարունակեցէք նայինք, դեռ ինչ՛ր պիտի լսենք, մ՛ով երկինքի երկրի տեղծող Ալլահ, բացատրեցին Իմամի բաչան.

— Բաչա՛, չարունակեց հաճի Եսայի էֆէնտին, պիտի նկերկ անչուշտ, ես կը քաչուիմ ամրողջովին արտայայտել իմ մտածումներս, իրականութիւնը չա՛տ անդութ է, պիտի, բայց վերջապէս, իրականութի՛ւն է. մինք վարժուած ենք, սկիզբէն ի վեր, խաչերացոյցով պատել մեր դանազան տառապութիւնները, և, արհամարհել մեր թշնամիներուն ուժերը, որոնք, պէտք է խոստովանինք, խտակի այժ մը չե՛ն ներկայացներ. ես երբ ճշմարտութիւնը կը խօսիմ, դուք, հրամանատա՛ր բաչա՛, կը մեղադրէք զիս, հապ չէ՛, ծաղրեցէ՛ք սրբան հաճոյ թուի ձեզի, սակայն, ես, իբրեւ Մարաչցի, զարձեալ կը պնդեմ թէ՝ խիստ վտանգաւոր կացութիւնի մը մէջ կը գտնուինք։

— Պարզ խօսեցէք. հաճի՛ Եսայի էֆէնտի, դուստ Ընդհանուր հրամանատարը, բացատրեցէ՛ք ինծի, ի՞նչ վտանգ կրպատնայ մեզի.

— Վտանգը պայծառօրէն կը տեսնեմ, պատասխանեց Մարաչցի հարիւրապետը. խտակին երեսուն երեք տարի առաջ, ճիշդ հո՛ս նստած էր Սվիզ բաչային տահպին բանակը, և կը պատրաստուէր առաջանալ դէպի Զեթուն, երբ յանկարծ յարձակում կրնց. սա վարի ձորը կը տեսնէ՛ք, որ մանչուն հեղեղ մըն է այսօր, այն օրը, մարդկային արիւն հոսեցաւ իր ծոցէն, հազարաւոր չէրքէզներու արիւնը...։

— Այո՛, բաչա՛, կը հասասանիմ հոգի եւսին Էֆէնտիի խօսքերը, յարից չէրքէզ ազանէրէն պէյ մը, հօքեզբայրս Բէչաս պէյ յաճախ կը պատմէր, այդ անիծեալ ձորը ծծից իմ հօրս արիւնը.

— Բաչա՛, հրամանատար բաչա՛, չարունակեց հոգի Էֆէնտին, դուք դեռ ինչ տեսաք. Զեյմունի ապստամբներուն խրտքանչիւր փապարին մէջ, արծիւներու տեղ մը կ'ապրի, կը զարգանայ, Ծրանագիրները գիտէ՞ք, ինչ կը կոչեն Զեյմունը.

— Ինչ կը կոչեն, հարցուց հրամանատարը.

— Աբծուի բոյն, բացագանչեց հոգի եւսին Էֆէնտին, բայց ես պիտի կոչեմ Կինճիրտըը...

— Կինճի՛րը, վայրենի խոզի՛րը, կը մեթաթ Բէյրի բաչան, պուխա պիտի ուտեն սանիք...

— Վկրջացուցէ՛ք, հոգի եւսին Էֆէնտի, դիակ տուաւ Միւմիմաղ պէյը, եղրակացուցէ՛ք,

— Այո՛, պիտի եզրակացնեմ, չարունակեց հարիւրապետը, անո՛ր իմ խորհուրդս. — եթէ Ալի պէյի բանակը փորձէ յարձակումով ներս մտնել Զեյմունէն, և արեւմուտքի Շուշղր կամուրջին մուտքը բռնարարէ, անխուսափելի պիտի ըլլայ մեր բնաջնջումը, եթէ յամտանիք տակուտին հոս մնալ.

— Ինչո՞ւ, հարցուց Բէյրի բաչա,

— Որովհետեւ, պատասխանեց Մարաչցի հարիւրապետը, այս Զեյմունի ապստամբները՝ վերապահուած ուժեր ունին եւ այդ օրուան կը սպասեն, որպէս զի դանդաղ արձակեն մեր վրայ. դրա՞ւ կը գնեմ որ հազարաւոր ապստամբներ զարմանալի կը սպասեն այս ապաւաժներուն նման. եթէ Ալի պէյի բանակը փորձէ յարձակում գործել արեւմուտքէն, անոնք ալ սա բարձր տրածայր լեռան գագաթէն, հեղեղի պէս պիտի իջնեն

ու մեր բանակը պիտի ապրի ու զարգանա . . .

— Այդ պարագային, յարեց Բէմդի բաշա, Ալի պէյին անմիջապէս ազդարարելու է չարժման մէջ չը դնել իր բանակը, մինչև որ մենք անյարձակելի և ապահով դիրքերու մէջ չը փոխադրուինք,

— Այո՛, այո՛, կրկնեցին նախկանները, քանի որ այդպէս է, պէտք է որ դիչերուընէ Ալի պէյին բանակը նոյն ջոկատը դրկենք երկրորդ անգամ, կարեւոր ու նոր հրամանագնեով։

— Ինչ հրամանագներ կ՛ուզէք որ դրկենք Ալի պէյին, հարցուց Ընդհանուր հրամանատարը.

— Հրամանատա՛ր բաշա, քաջ հազարապետ մը, որ մինչև այն վայրկեանը յանձնեն պահած էր, բնաւ չը մտահոգելով վիճաբանութիւններուն, նոր հրամանագներ դրկելու պէտքը չեմ զգար ես, պատասխանեց, Ալի պէյը վկայնականապէս մտադրած է դարձել ամէն գնով. վճռական յարձակումը անդի պիտի ունենայ, ամէն պարագայի մէջ, նա՛խեակ եմէ արդելիչ հրամանագներ ալ առացած ըլլայ. հետեւաբար, կը կրկնեմ, բոլորովին ապահով է ապրնանգամներ դրկել անոր բանակը.

— Բայց եմէ Ալի պէյը կանխէ յարձակումը, այն առեն, մենք զիչերուընէ՛ պիտի փոխադրուինք արդէն, քաջ Մխիթար պէյ. իսկ Ալի պէյ ապատան դէմ պիտի սկսի յարձակումի գործողութիւան, հետեւաբար, դեռ ժամանակ ունինք կատարելու մեր անդամխոհութիւնը.

— Ո՛ւր կրնանք անդամխոհուիլ զիչերով, հարցուց Բէմդի բաշան.

— Դարձեալ կայսերական զօրանոցի քովի չէնքերուն մէջ պատասխանեց հաճի Եասին էֆէնտին, հոն կը փոխադրենք բանակը, և, աննեսարեւար դիրքի մը սիրացած կ՛ըլլանք.

— Ի՞նչ ուրնեն, բաւ Բէմլի բաչան, հիմակուընէ՛ ապրանչանը թո՛ղ տուր, բայց, պզուչութիւն, չըլլա՛յ թէ նչմարէ թշնամին։

Բէմլի բաչային վրանը պարպուեցաւ անմիջապէս, և, ապահովական որչման համաձայն, նոյն գիչերը կառուցուեցաւ բանակին անդավոխութեան գործողութիւնը, որ անվնաս մինչև այչպոյս, բոլոր վաչտերը անգաւպուեցան դէս կանգնուն մնացած չէնքերուն մէջ և զօրանոցին պարիսպներուն տակ, որոնք կը մնային տակաւին։

Դ

Հալէպէն, Մարաշէն, Սամանայէն և ուրիշ գանագան վայրերէ Պոլիս անցայած հետագրական լուրերը միաձայնութեամբ կը դատէին համիտեական դօրագնդերուն կրած վերջին պարտութիւնները։

Հալէպի կուսակալը, սկիզբէն ի վեր հակառակած՝ Բէմզի բռնակալ ընարութեան դէմ՝ իրրև Զեվտետի Ընդհանուր հրամանատար, իր դրկած բոլոր հետագրական լուրերուն մէջ, պատնառէս կը գանգատէր անոր դէմ, բոլոր ձախողութիւններուն միակ պատասխանատուն կը ներկայացնէր զանի և անոր անմիջական պաշտօնակատարը կը պահանջէր, միևնոյն ժամանակ, գնահատելով ուզելով Սալի պէյին ռազմագիտական ունակները, և մատնանշելով անոր տարած յաղթանակները։

Երբոր ու Բ. Դուռ, այդ հետագրական լուրերու ապատարութեան տակ, մեծ իրարանցումի մէջ էին, մտածած, եւրոպական մեծ պետութիւնոց վեպանեներուն այցելութիւններուն պատճառաւ, որոնք այդ օրերը ըրած էին առկի յաճախակի անգի ունենալ. այցելութիւններ, որոնք, առանց բացատրութեան, ամէնքն ալ կը վերաբերէին Զեվտետի դէպքերուն։

Մայրաքաղաքին մէջ գանագան չարաչուք չուներ չրջան կ՚ընէին, Զեվտետի լուսնականներուն յաղթութեան արձագանգը հասած էր արդէն հոն, քրիստոնեա-

Ներսէն պէտ ընդհանուր սահմանքին մը, վրէժխնդրութեան թանձաւոր ղպայտմ մը կը տղտակէր տակաւ տակ տիրապետող խաւարտն մէջ, որոնք, իրենց դատապարտութեանը մէջ, չէին ուզեր արտասանել Զեհմունի անունը։

Եղան յանախորդներ Ապահ Համիտի վարձկան դատակարգերէն ու մոլեռանդներէն, որոնք, նպաստաճառի մը խանութին մէջ, ձիթապտուղներով լեցուն տակառի մը դիմաց կեցած, ժամր թոռիզ դէմքով մը, ձիթապտուղներուն ակնարկելով, արհամարհոտ չեչոտով մը.

— Ծուղրդ դմատն է՛ր, կ՛ըսէին, դէյթուն չքաշու համար...։

Այնքան տուր, այնքան խորտնկ էր Զեհմունի վերքին ազդած կսկիծը...։

Երկարգի ներքին աչխարհը, այդ պատմական օրերուն մէջ, չատ մը զաւեչտական խաղերու թատերավայր եղած էր։ Ապահ Համիտ, Զեհմունի դէպքերուն օրը օրին տեղեկացած և բոլոր հատած հետապրական լուրերը աչքէ անցուցած ըլլալով, չէր ուզեր այլ եւս լսել Զեհմունի անունը, և, մտնուան պատիժի տակ, բոլոր պատասխանատուներուն արգիլած էր պատասխանելու ո՛չ միայն իր առջև, այլ նոյնիսկ դուրսը։

Սրբատեսական խոհանոցներէն ու ճաշատուներէն առնն մը վատաբաստ ձիթապտուղը, և կայսերական Հարէմին անզաններուն վրայ ա՛լ չերեւցան արեւելեան համեստաստր և ա լ ա ն չը ա օ լ մ ա ն և ը և ուրիշ ձէթէ համնզ կերակուրները։

Յուզմամբ կ՛աւելցար երթալով Բ. Դուռին, և մտնատանդ, Երկրագի մէջ, ուր Հիւանդանոցը, Զեհմունի ատենեակ (՞) խնդիրին վերջ մը գնելու նպատակով, արտասովոր նիստի կը հրաւիրէր բոլոր նախարարները, և

արտաքին գործերու նախարարին հայ խորհրդականը՝ Տաուսան Սրթին բացատրեց։

Ապահով Համիա չատ ախորժ կ'ներշնար այդ օրը, ո՛չ ոք կը հանդարձակէր նայիլ կայսերական երեսները, ուրիշ կտտանչ խոյն մը կը հասէր...։

Նիսամ բռնապետ.

— Վեզիրնե՛ր, բաւ Ապահով Համիա, այս պիչկը պէտք է վերջ մը դրուի այս խնդիրին, հասկցա՛ւ։ գաղտնիքին անուանը չեմ ուզեր տալ, կը հասկնաք.

— Վհհախա՛ն ակը, բաւ նեղքին գործերու նախարարը, Հալէպի կուսակալը չատ գժգոհ էր հրամանատար Բէմզի բռչայէն, անդրաժեշտ կը գտնէր տալ պաշտօնանկութիւնը, անցեալները մէկ քանի անգամ հետապրած էր այդ առիթ.

— Այդ անպիտանին անդ Հալէպէն Ֆէրիդ էֆէնդի բռչան զրկեցինք, բաւ Հիւնքեարը, անանկնք, ան ի՛նչ պիտի ընէ.

— Օ՛, բռչապանչեց մեծ նպարքոսը, էֆէնդի բռչան ուղղակի զօրավար մըն է, օսմանեան յաւերժական սէրտիթեան վիւսուրական փառքերէն մէկը, վատահ եմ, չուտով պիտի նուաճէ այն ամբոխը... լո՛ռը։

Նախարարներուն ալ արդիւնած էր արտասանել Զեքեուանի անունը, որ, պատերազմին ամբողջ ատենքին ընթացքին մէջ, Ա պ ա ա մ բ Լ ա ռ ը կոչուեցաւ։

— Բայց, յարեց Հիւնքեարը, էֆէնդի բռչան մեկնելէն ի վեր լուր մը չատնինք գիւռ։

— Անշուշտ մինչեւ ցարդ հասած ըլլայու է բանտակավայրը, բաւ մեծ նպարքոսը, ի՛նչ ալլահ այսօր վաղը կ'առնենք իր յաղթութեան լուրը.

— Ի՛նչ ալլահ՛, բռչապանչեցին բոլոր ներկաները։

Նոյն պահուն, կայսերական առաջին քարտուղար Գաբա Թահսին բաշան դահլիճէն ներս մտաւ, ձեռքը հեռագիր մը.

— Ի՞նչ է, Թահսի՛ն բաշա, հարցուց Ապտիւլ Համիա կասկածոտ դէմքով մը.

— Մարաշէն է, վեհափա՛ռ տէր, պատասխանեց Երլոզղի առաջին քարտուղարը.

— Կարդացէ՛ք նայինք, հրամայեց Հիւնքիարը, նախ առորդրումֆիւնը.

— Վեհափա՛ռ տէր, բաւ Թահսին բաշան, Ֆէրիգ էահէմ առորդրումֆիւնը կը կրէ հեռագիրը։

Եւ սկսաւ կարդալ.

«Մապէյնի Հիւմայուն պաշ իթթիպէ՛թի ճէլիլէ սինէ.

«Զէյթունը պու կիւն ալտը դ, օրտուսըդըն սըհհէթի պէր քէմալ.—

ՖԵՐԻԴ ԷՏՀԷՄ

Անհնարադրելի էր խանդավառութիւնը, կայսերական դահլիճին կամարները թնդացին նախարարներուն ծափերովը, բոլոր դէմքերը զուարթացան և աչքերը չռչռացին, իսկ Ապտիւլ Համիա, ինքզինք զսպելով ու պահելով իր պատուիրանը, դարձաւ իր առաջին քարտուղարին, և

— Թահսի՛ն բաշա, ըսաւ, ինձի առէ՛ք նայիմ հեռագիրը։

Եւ Թահսին բաշան Հիւնքիարին երկնցուց հեռագիրը, որուն վրայ կախուեցաւ մնաց։ Յետոյ, գլուխը վեր առնելով.

— Վկայութի՛ւն, բաւ գոհունակ դէմքով մը, մեր պատչախութիւնը կատարուեցաւ։

— Այո՛, վեհափա՛ռ տէր, յարեց մեծ նախարքը, Ֆէրիդ էահէմ բաշային վիճակուած էր նուագել այդ

Սպասաւոր Լեւը, Զեքմէնի Յակոբը պիտի կոչուի ան.

— Անսաթակո՛յս, ըսաւ Ասպիւլ Համիտ, Զեքմէնի Յակո՛բը կոչեցի և ա՛յս վայրկեանին՝ միւչիրութեան բարձրացուցի զինքը:

Խոհրդատուութիւնը դեռ կը տեւէր:

— Վեզիրնե՛րս, ըսաւ Հիւնքեարը, ի՞նչ կ՚ըսէք հիմա, մեծ դեսպաններուն չպիտի՞ հաղորդուի մեծ լո՛ւրը...

— Անչո՛ւշտ, անչո՛ւշտ, կրկնեցին նախարարները:

— Արքա՛ն բաշա, ըսաւ Ասպիւլ Համիտ հեգնոտ ժպիտով մը. ձեզի դուրս բացուեցաւ, չէ՞.

— Ի՞նչպէս, Վեհափա՛ռ տէր, ըսաւ Տաուտան,

— Մեծ դեսպաններուն չը պիտի՞ հաղորդէք այս հեռագրական լուրը.

— Պիտի հաղորդենք, Վեհափա՛ռ տէր, պատասխանեց Տաուտան, բայց, ինչո՞ւ Սպարապետութեան դուռը չէ տասկեր մինչեւ յարդ այդ խնամատով հեռագիր մը, աւելի լաւ չէ՞ որ նախ տեսնենք, յետո՛յ ճամբայ ելլենք.

— Ի՞նչ ըսել ի՛ւզէք, Արքա՛ն բաշա, հեգնեց Հիւնքեարը, ա՞ւա է պիտի ըսէք այս լուրը.

— Ո՛չ, Վեհափա՛ռ տէր, ինչո՞ւ աւա ըլլայ, պատասխանեց Տաուտան, բայց, ի՞նչպէս կրնայ որ Սպարապետ բաշան տեղեկութիւն չունենար, սխալում մը չըլլայ...:

Նախարարները ախորժան, իսկ Ասպիւլ Համիտ սկսաւ մտածել դարձեալ մէջ:

Նոյն պահուն, անհետացաւ Արքի պէյ երեւցաւ դահլիճին սեմին վրայ, ձեռքը թուղթ մը.

— Սպասէ՛ք նայիմ, Արքի՛ պէյ, հրամայեց Հիւնքեարը:

Ասպիւլ Համիտի սիրական անհետացաւ մօտեցաւ, և թուղթը՝ միշտ ձեռքին մէջ դարձնելով.

— Վե՜հ տիա՛ռ ակը, ըսաւ, Սպարապետութիւն Դաւէն է, Սպարապետ թաշտին ուզուած հետագիր մըն է.

— Հետագի՞ր, բացագանչեց Ապտիւլ Համիտ, տո՛ւր նայիմ, ինչ է:

Սենեկապետը թուղթը յանձնեց Հիւնքեարին, որ կարդաց, երկնցնելով դայն Սպարապետ բաշային.

— Սպարապե՛տ, կարդա՛ նայիմ, ըսաւ հրամայական չեչառ մը:

Եւ Սպարապետը սկսաւ կարդալ:

«Սէյրտաքէր բաշա հազրէթլէրինէ. — Օն պէշ ֆըչի պէյթուն ըթէմամէն ալտըպ. խաս թալըպ ատան ատաքէր զըրըլմապատա, նէն հատէն էվվլի թՍՊՈՒՐըն կէօնատէրթիմէսի էլզէմ.—

ՅԱՐԻՒ ԷՏՀԻՄ

Ապտիւլ Համիտ, խելապարի մը պէս, դանդիճեն յատնըն ու երկայնքը կը չափչփէր, երես ձեռքերը ծեծելով: Նախարարները սարսռահար, վայրկեանէ վայրկեան փոխարկի մը պատճառին կըսպասէին սրտի դողով, մինչ Տաւուտ, խորամանկ ու չարամիտ ժպիտներով, Ապտիւլ Համիտի ալարդակ դէմքին ծամածռումները կը դիտէր, առանց կարենալու իր մտքի նպատակը հասկնալ:

— Աւա՛զ, բացագանչեց Հիւնքեարը, իրաւ՛ունք ունէր ուրեմն Ակթին բաշան, երբ կը վարանէր, երբ չէր ուզեր հաւատալ քիչ առաջ, մեր Էմէդ բաշան ո՛չ միայն Ապտուլհ Լեւոն չէ՛ նուաճած, այլ յիսուն վաչառուց զօրք կը պահանջէ...: Օ՜, ասիկայ չի՛ քաշուիր, ես չե՛մ կրնար մայրաքաղաքս պարպել, անձնապահ բանակէս մէ՛կ զինուոր չեմ կրնար պակսեցնել, դիացած ըլլաք հա՛..., Սպարապե՛տ բաշա, ատոր ճարը դուք պիտի նայիք.

— Վեհափա՛ռ տէր, բսաւ Սպարապետը, մ՛չ թէ յիշուն, նոյնիսկ քսա՛ն վայրկ ալ չենք կրնար ըրկել. գիտէ՞ք, ռուսական սահմանապուխը չարունակ ընդհարումներ տեղի կ՛ունենան, նոյնպէս պարսկականը. հոս տեղը չէ յիշելու Ռումելիի կացութիւնը, հապա Տիւրքիոյ, հապա Եգիպտոսը, ո՛ր մէկը, ո՛ր մէկը թըւեմ, կայսերական երկիրներուն բոլոր կէսերուն վրայ ապատամբական չարժումներ, ամէն տեղ աւազակութիւններ, բոլոր սահմանապուխները նոր դէպքեր ու նոր ընդհարումներ, ես ալ չուզարած եմ, երթ տակաւին անունն այս անիծեալ խռովութիւնները, պիտի տեսնեմ քաչուիլ պաշտօնէս։

— Ինչ ընենք ուրեմն, հարցուց Համիա բարկացոտ դէմքով մը, երթ չպիտի կրնանք զօրք ղրկել, ինչո՞ւ դուք արիւնահեղութիւն բլլայ, վերջացնեցէք պատերազմը.

— Պատուական հաչտութիւն մը կնքելու է վեհափա՛ռ տէր, միջնորդ Մեծ Եպարքոսը, որովհետև, երթ մէկ երկու չաթմի ալ տեւէ այս վիճակը, Եւրոպական միջամտութիւնը պիտի անխուսափելի դառնայ...։

— Դեռ ինչ... բացագանչեց Հիւնքեարը, Եւրոպան ինչ իրաւունք ունի միջամտելու. ես իմ հպատակներս կը պատժեմ, կը վարձատրեմ, իրեն ինչ...։

— Ներեցէ՛ք, վեհափա՛ռ տէր, դիտել տուաւ Տատեան, սիրական չեչտով մը, Եւրոպան պիտի միջամտէ, և իրաւունք ունի միջամտելու։

— Ինչպէ՞ս...

— Դաշնագիրներուն ուժովը, չարունակեց Տատեան, որոնք կը ճչդեն Եւրոպայի իրաւասութեան սահմանները։ վեհափա՛ռ տէր, այդ դաշնագիրները չեն փոխուիր, յաւիտենական պատճառներ են, մեր դիւխուն վերեւ կախուած սուրը...

— Ո՛ր դաշնագիրները, հարցուց Ապտիլ Համիա.

— Ո՛ր մէկը, Վեհափա՛ռ ակր, ո՛ր մէկը թուեմ, պատասխանեց Տաճեան, Լոնտոնինը, Բարիզինը թէ Պէռլինինը, երեքն ալ կ՛ապահովեն եւրոպական միջամըտութիւնը, ամէն անգամ որ ներքին խռովութիւններ Ծագին մեր կայսերական երկիրներուն մէջ, օրինակի համար, Դամասկոսի քրիստոնեաններուն կոտորածը, որ առաջ բերաւ ֆրանսական զինեալ միջամտութիւնը, ծրնունդ առաւ առանձնաշնորհեալ Լիբանանի մը, եգիպտոսի Արապի բռնային ապստամբութիւնը, թարան ու Ջարդ, ձ անմիջապէս յետոյ, անգլիական միջամտութիւնը, Ալեքսանդրիոյ ռմբակոծումը, մեծագոյը դիակը, վեհափա՛ռ ակր, կը խնդրեմ որ չը սրտղիք, այդ դաշնագիրները կը կաշկանդեն մեր ձեռքերը, հետեւները չերթանք, յիշե՛նք միայն երեք մեծ ակռաներնոյ միջամտութիւնը, Սաուլնի Դէպքերուն առթիւ.

— Ինչ հասկցան, միջամտելով հեգնեց Ապտիւլ Համիտ, ինչ, Հայերուն իշխանապետութիւն տուեցա՞...

Ու չնայեցաւ քան քան մը վերստ։

— Եւ յետոյ, չարունակեց Ապտիւլ Համիտ, այնքան քաղաքներ մոխրակոյտի վերածուեցան, այնքան հարիւր հազարաւոր հայեր ջարդուեցան, այնքան հազարաւոր եկեղեցիներ, վանքեր ու բնակարաններ հրդեհուեցան ու քանդուեցան, և այնքան խռովութիւններ ու վաճառասաններ թալանուեցան, ո՞վ ինչ կրցաւ ընել, Եւրոպան ձայնը հանի՞ւ.

— Բան մը չըրաւ Եւրոպան, վեհափա՛ռ ակր, բաւ Տաճեան, միայն դեսպանական պահակ մորուհանեւ խարխնեցին զոյգ զոյգ, կայսերական պալատին առջև...։

Ապտիւլ Համիտ մռմռալ սկսաւ, յետոյ, պատասխանի Տաճեանի.

— Սրիմին բաչա, ըսաւ, հիմակ ի՞նչ ըսել կ՚ուզէք, սա ձեր վայրենի լեռնցիներուն չափակ կրնաք խօսք հասկցնել։

— Վէհափա՛ռ տէր, ըսաւ Տաւեան, չա՛տ ուշ է, պատերազմին առնէն առաջ լսէին, ինչ կրնանք ընել, մի՛ կարծէք թէ Գառմ Գարսէի պատրիարքարանը չը գրաւեր, անանձրեւ կը մնայ։ Իմիրլեան պատրիարքը չա՛տ կ՚ուշանայ դադրեցնելու թշնամութիւնները, բայց, անգամ մը կռւի բռնուած են, դժուար է զանոնք ղրկել ու հաչութեան յորդորել։

— Լսեցէ՛ք, ըսաւ Հիւնքեարը, գո՛ւք ալ խօսեցէ՛ք, վէզիրնե՛ր, ինչ ընելու է, պիտի չարունակուի պատերազմը, թէ միջոցներ ձեռք պիտի առնուին հաչութեան մը գոյացնելու համար, չը խօսիք, ինչ է ձեր կարծիքը։

— Վէհափա՛ռ տէր, պատասխանեց ամէնուն կողմէն Մեծ Եպարքոսը, պէտք է վերջ մը դնել այս կռիւներուն, հակառակ պարագային ինչպէս չա՛տ լաւ գիտէք դուք ալ մեր Արտաքին Գործերու Նախարարն բաչան, Եւրոպան պատերա՛զմ է միջամտելու։ Ներեցէք, արտաքին միջամտութիւն մը չեզած, մենք վտանգը վերջացնել պատերազմը, այս է խոհեմութիւնը։

— Դուք ի՞նչ կ՚ըսէք, հարցուց Հիւնքեարը, ինչ է ձեր կարծիքը, Սպարապե՛տ բաչա։

— Իմ կարծիքս, վեհափա՛ռ տէր, պատասխանեց Սպարապետը, նո՛յն է։ սա անխնայ խնկիրը մէջտեղէն վերցնելու է ժամ առաջ, կայսերական կառավարութիւնը, իր ուսերուն վրայ առնի արդէն ծանր բեռներ, կը բաւէն անոնք, անո՛ր մօտաւորապէս երեք տարի է որ մեր կայսերական զօրագունտերը կը պատերազմին այդ ձիհատ լեռներուն դադաթը, և չեն կրնար յուրջ

յաղթութիւն մը տանիլ. վերջիրս Հալէպէն ընդունած եմ տեղեկագիր մը, որուն մէջ տակալի բաներ կը պատմուին, վեհափա՛ռ տէր.

— Ինչ, ինչ, ընդմիջեց Համիա.

— Միայն ձիւնէն ու բուքէն առած, մեռած պինտրեանն թիւը՝ հազարը կ'անցնի, չարունակեց Սպարապետը, չորջ քսան հազար զօրքեր, զանազան հիւանդութիւններէ մեռած են, ցաւրէն, պրկումներէն, սովամանքներէն, դիակ՛ք, ինչ տակալի գոներ ալեցեալք. հազա՛ր վէրքերէն մեռածներըը, հազա՛ր գնդապետար բռնուածները, ա՛խ, վեհափա՛ռ տէր, կայսերական պինտրեանն կեանքը չա՛ր ատան ծախել տալ մենք, հաւատացէ՛ք, Մարաչէն, Հալէպէն հասած լուրերը քաոսնելի մանրամասնութիւններ կը պարունակեն...

— Եղբայրացուցէ՛ք, Սպարապե՛տ բարչա, ընդմիջեց Ապահէլ Համիա.

— Վեհափա՛ռ տէր, չարունակեց Սպարապետը, իմ խոնարհ կարծիքովս, կ'ուսումնարկեմ Գուլ Գաբուի Հայոց Պատրիարքին միջնորդութիւնը խնդրել, վերջ մը տալու համար այդ Հայ Լեռան Ապստամբութեան, հոգ չէ, կայսերական քանի մը հնարներ ալ կը խօսուեցնանք:

— Դուք ինչ կ'ըսէք, Արքի՛ն բարչա, հարցուց Ապահէլ Համիա, ձեր Պատրիարքը բան մը կրնա՞յ ընել, կամ, ուղղի ճիշտը, պիտի ուզէ՞ ընել.

— Վեհափա՛ռ տէր, պատասխանեց Տաճեան, մեր պատրիարքը բան մը չը կրնար ընել, մինչև հիմակ աչխատեցաւ, ինչ կրցաւ ընել. մ'կ միջոց միայն կայ, բայց, դո՞ւք գիտէք, վեհափա՛ռ տէր, արդեօք ինչպէս կը գտնէք.

— Ինչ միջոց է, հարցուց Հիւանքեարը, Արքին բարչա, յայտնեցէ՛ք նայինք, ինչ միջոց է.

— Մանրմասն միջամտութիւն մը, պատասխանեց Տառեան.

— Ինչպէս...

— Եւրոպայի բարեկամ ազգութեան մը մեծ դեսպանին կը վերաբերի, իր մանրմասն միջամտութիւնը կը խնդրուի, կը յուսամ թէ այդ կերպով վերջապէս ալ կըլլայ կայսերական կառավարութեան ընդհատութիւնը.

— Լա՛ւ բացատրեցէք, Արթի՛ն բաշա, խօսքերէն, խօսեցէք, բաւ Հիւնքեարը, այդ բարեկամ ազգութեան մեծ դեսպանը ինչ միջամուխ կ՚ըլլայ, չէ՞.

— Այո՛, վեհափա՛ռ տէր, մանրմասն ձևի մը տակ, պատասխանեց Տառեան.

— Լա՛ւ, չարունակեց Համիտ, որո՞ւ դէմ պիտի միջամտէ.

— Չեխաստան...

— Սո՛ւս, ընդմիջեց Համիտ կոչտ կչռամքանքով մը, անունը մի՛ տաք առ ք...ին...

— Ապահովեմ Վեհութեան, չարունակեց Տառեան, եկեղեցական և աշխարհական պվեստրներուն դէմ.

— Ինչպէս...

— Վեհափա՛ռ տէր, չարունակեց Տառեան, Հռէգի մէջ հիւպատոսներ չը կա՞ն.

— Կան...

— Այդ բարեկամ ազգութեան հիւպատոսը, չարունակեց Տառեան, Մարաշ կերթայ մանաւանդ ասոր համար պատճառով մը, իրեն դէմ կը խանչէ ապահովութիւնները պվեստրները, կը խրատէ, կը յորդորէ, խօսակցութիւններ կ՚ընէ, մինչև որ համոզէ զանոնք.

— Մարաշ կուգա՞ն այդ ապահովութիւնները, միջամտեց մեծ հայրապետը.

— Ներեցէ՛ք, մեծ հայրապե՛տ բաշա, բաւ Տառեան, նախ և առաջ պիտի հաշուեհարդար է, ապահովութիւնները վտանգութիւն ներկայացնելու համար.

— Շա՛տ լաւ, ըսաւ Ապտիւլ Համիտ, ցոյց տուէք ինձի այդ բարեկամ ազգութեան մեծ վեպագիրը, որուն գործ բարեկամ (*) են, չէ՞, մեծ ազգութեանց մէջ ունինք թշնամի մը.

— Ո՛չ. պատասխանեց մեծ եպարքոսը, չնորհիւ Ձերդ վեհափառութեան, կայսերական կառավարութիւնը բովանդակ եւրոպայի հետ կը շարունակէ իր բարեկամական յարաբերութիւնները, Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներուն կառավարութիւնն հետ ալ ինչ մը վէճ ունինք, այն ալ ինչ պիտի կը վերջանայ մօտ օրէն:

— Ինչ վէճ, հարցուց Համիտ.

— Անոնց մարտանաւ մը ունենալ կ՚ուզէ, միւնեբան պէս, պատասխանեց մեծ եպարքոսը.

— Հը՛մ, հը՛մ— մրմնջաց Համիտ, սա խնդիրը, ա՛ռ ալ ին վերջացնենք, ինչ կ՚ըլլայ, ան ալ թող ունենայ մարտանաւ մը միւնեբան հետ.

— Արդէն տախտակած ենք ընդունիլ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներուն կառավարութիւնն առաջարկը, յարեց Տաուսան, վեհափառ, մեր իրենց դեսպանը բառական նեղեց մեզ, նոյնիսկ ապատնարհիները բրաւ, հակառակ պարտաւորին, Տարտանելի առջեւ կազմակերպելու նաւահանգիստ մը.

— Այդ խնդիրը վերջացուց ըսել է, ընդմիջեց Ապտիւլ Համիտ, հապ չէ՞, ամերիկեան դեսպանատունն ալ թող ունենայ Վոսփորի մէջ իր մարտանաւը. մենք բուն խնդիրը չը մոռնանք, ո՞ր բարեկամ ազգութեան մտերմական միջամտութիւնը պիտի խնդրուի.

Նախարարները, լուռ ու մունջ, նշանակալից ժպիտներ կը փոխանակէին իրարու, մինչդեռ Տաուսան ու մեծ եպարքոսը կը խօսակցէին խարտիպատառ անգլերէնով:

— Իմ կառավարութեանս բարեկամութեան պիտի կը գանուի, ըսաւ Ապտիւլ Համիտ, Ալմանիոյ Օգոստա-

Դատ կոչեր իմ սիրելի եղբայրակից Վիկեմ Բ.ի կառավարութիւնը, որ ամէն ինձի տարբեր խորհուրդը կուտար անցնելիքը, իր մեծ դեսպանին բերնով. նիմ դերմանական կառավարութեան մէջ, պէտք է անմիջապէս խնդրել ազատամարտիկը, նիմ կարելի է նոյն իսկ այդ Լեհաց ամբողջ բանակութիւնը սրէ անցընելով, բնաջինջ ընել։

— Ռուսական մեծ դեսպանին կարմիր ալ նոյն դաշափարը յայտնուեցաւ, յորից մեծ եղաբքոտը, անցնողները մտածաւորապէս կը յանձնարարէր չուսով վերջ մը դնել այն Լեհաց ազատամարտիկին։

— Ռուսական և դերմանական կառավարութիւններուն սեռակէտները նոյն են ուրեմն, յորից Սպարտապետը, ասոնք երկուքն ալ ծայրայեղ միջոցներու կառավկիններ են, կ'ուզեն կոչնորհական զօրագունդերը վանդաւոր սրկածներու մէջ դնել. բան մը, որուն ձեռնտու չէ նորկայ վայրկեանը, երկրին ամէն կարմիրը քիչ մը չատ բանկած ըլլալով ազատամարտիկաց վաստարանները, հետեւաբար, այդ երկու բարեկամ մեծ տէրութիւններուն ո՛և է դիմում ընել անօգուտ է, և մինչեւնոյն ժամանակ, աննպատակայարմար։

— Սէսարիական կառավարութիւնը, միջամտել Տաճիկաց, դերմանականին պոչը, սար ձոխտատրը կը համարուի։

— Նոյնպէս խոտականը, յորից նորբերն գրծկրուհախտարդը, չէ՞ որ Երրեակ Զինակցութեան մէջ է։

— Ո՞վ կը մնայ ուրեմն, հարցուց Հիւնքեարը, մեր բանկեամ աէրութիւններէն։

— Սենպիական ու Յունաստանի կառավարութիւնները, Վենսելաւ Տէր, պատասխանեց Տաճիկաց, երկուքն մէկին պէտք է դիմենք, երկուքն ալ բարեկամ են, և Յայտնական կառավարութեան ճշմարիտ չահե-

դուն պաշտպաններդ, և այդ երկու մեծ տէրութիւններէն Անգլիան միայն կրնայ դրամ հանել այս դրութիւնէն. ինչ չեմ գիտեր.

— Այո՛, այո՛, կրկնեցին միւս նախարարները, Վեհափա՛ռ տէր.

— Անգլիական կառավարութիւնը պարտաւո՛ր է միջամտելու հայկական դործերուն, քանի մեծ եղերքսոր, որովհետև միւս մեծ տէրութիւններ հանդէպ յանձնառութիւններ ալ ունի.

— Կիպրոսի Դաշնագիրը, յարեց Տաուեան, որով անգլիական կառավարութիւնը կ'երաշխաւորէ օսմանեան կայսերական երկիրներուն ամբողջութեան պահպանումը.

— Վերջապէս, ի՞նչ ըսել կ'ուզէք հիմայ, հարցուց Ապտիւլ Համիտ, անգլիական մեծ դեսպանի՞ն պիտի դիմուի.

— Այո՛, այո՛, կրկնեցին նախարարները.

— Շա՛տ լաւ, ըսաւ Ապտիւլ Համիտ, Արթի՛ն բարձ, պատրաստել կը տեսնէք Սբր Յակոբ Եղբորն, կայսերական բարեւներս կը հաղորդէք իրեն և խնդիրը կը պարզէք.

— Ներեցէ՛ք, Վեհափա՛ռ տէր, առարկեց Տաուեան, ի՞նչ հանդամանքով պիտի դիմեմ իրեն.

— Իմ կայսերական կառավարութեանս Արտաքին Գործերու Նախարարութեան հրահանգով, չէ՞ք գիտեր, Արթի՛ն բարձ, Պատասխանեց Համիտ.

— Պաշտօնակա՞ն թէ մասնաւոր միջամտութիւն մը պիտի խնդրեմ, հարցուց Տաուեան.

— Մասնաւոր, պատասխանեց Հիւնքիարը.

— Լա՛ւ ուրեմն, չարունակեց Տաուեան, քանի որ մասնաւոր միջամտութիւն մը պիտի խնդրեմ, Վեհա-

վա՛ռ տէր, պէտք չէ որ հոս երթամ Սըր Ֆիլիփ Բըրրին քով և ներկայանամ իմ պաշտօնական հանգամանքով.

— Ո՞վ թող երթայ ձեր տեղը, Արթին բաչա, հարցուց Հիւնքեարը.

— Ո՛չ ոք, Վեհափա՛ռ տէր, մարդ թող չերթայ, պատասխանեց Տաուսան, Բ. Դուռը թո՛ղ անտեղեակ մնայ.

— Ո՞րպէսին, վերսին հարցուց Համիա.

— Պատասխա՛ն մը թող երթայ, Վեհափա՛ռ տէր, ըսաւ Տաուսան, և կայսերական բարձր բարեհաճութիւնը հաղորդեցնել Սըր Ֆիլիփ Բըրրին, Ձեր Վեհափառութեան անունով թո՛ղ զանի Պատառը հրաւիրել մանաւանդ ունկնդրութեան մը համար, որուն ուշի՛ վայելուչ կ'ըլլայ կարծեմ.

— Վեհափա՛ռ տէր, ըսաւ մեծ եպարքոսը, Արթին բաչան լաւ կը խորհի, երթ յարմար դանէ Ձեր Վեհափառութիւնը, Կայսերական առաջին քարտուղար բաչան թո՛ղ երթայ Բէյրա և Սըր Ֆիլիփ Բըրրին հրաւիրէ պատառը, և հա՛ս թող կարգադրութիւնները, և

— Ըսել կ'ուզէք թէ, ընդմիջեց Անգլիոյ Համիա, ես առանձին անցնեմ անդլիական դեսպանը, և մանրամասն ձամբով մը կարգադրեմ խնդիրը, լայց, Բ. Դուռէն ներկայացուցիչ մըն ալ պէտք է դանուի, չէ՞ —

— Այն ատեն, առարկեց Տաուսան, Վեհափա՛ռ տէր, պաշտօնականի կը վերածուի գործը —

— Ի՞նչպէս...

— Վեհափա՛ռ տէր, չարաճճանակեց Տաուսան, պարզ ունկնդրութիւնն մը պիտի չնորհէք մեծ վեզիրին և, մանրամասն տեղեկութեան մը մէջ, խնդիրը պիտի բանաք, կը յուսամ թէ առանց առարկութեան պիտի

ընդունի Զեր վեհափառութեան առաջարկը, և անմիջապէս պիտի միջամտէ։

Բոլոր նախարարները, մեծ եպարքոսէն սկսեալ, իրենց համաձայնութիւնը յայտնեցին Տաւեռնի առաքելութեան և Սպոնիլ Հաւիա սահպանացաւ իր ալ հաւանութիւնը տալ։

Սրահապետը պիտի վարուեցաւ, մեծ եպարքոսը, նախարարները, և Տաւեռն Սրթին թաչան միասին բանակցեցան Հիւնքեարէն և պիչերով մեկնեցան Եըլտըզէն։

Նոյն պիչերը, կայսերական առաջին քարտուղար Գարա Թահսին թաչան հրաման առացաւ Հիւնքեարէն, հետևեալ օրը, առաւօտ կանուխ երթալ Բէյրա, անգլիական դեսպանատունը, և մեծ դեսպան Սըր Ֆիլիպ Քըրրին պարտա հրաւիրել իրիկուան դէմ, ընթրիքէն առաջ։

——o×o——

Ե

Ջերիդ Էմհէմ բայան, Մուսաֆա Բէմդի բայրաքին յաջորդելով, մնկնած էր արդէն Հալէպէն և Զելմանի պատերազմին ընդհանուր հրամանատարութիւնը ձեռք առած էր, իսկ Բէմդի բայան Մարաշ վերադարձած էր։

Մէկ քանի օրուան ուսումնասիրութենէ մը վերջ, Էմհէմ բայան ըմբռնած էր գործարութիւնները, խնդիրները, որոնց պիտի հանդիպէր ինք, և արդէն վարձէր չտրտնակել իր նախորդին գործելակերպը։ Տպաւորուած առաքելական մը, միեւնոյն ժամանակ վարչապետ մըն էր Էմհէմ, որ բիրտ ուժէն առնելի դիւանագիտական միջոցներ գործածել պիտէր, իր առաջադրած նպատակը դիւրաւ հասնելու համար։ Բանակին վարձատրութիւնները պատմուածքներէն կը հասկցնէր թէ՝ չատ մը սիրալիր առնուած էին իր նախորդին կողմէն, որ չէր գիտցած օգտագործել մեկէ աւելի անգամ ներկայացած առիթներ, և, լմնկ զգացումով ու կիրքով վարուած էր պատերազմը, լեռնական ժողովուրդի մը դէմ, որ դարերով գիտցած է յարգել միայն իր անկախութիւնը...։

Էմհէմ բայան, իր սպասելուն պէս, հաչատիճան կուսակից էր։

Ուստի, երբեք քալ կանչել տուաւ Ալի պէյը, առնուազն բանակին հրամանատարը, որուն հետ նր-

կարօրէն, խորհրդակցութիւն մը կազդէր կատարել և այնուհետև ձեռնարկել լուրջ գործողութիւններու։

Ալի պէյը, Իսմէմ բաշայի ժամանումէն երեք օր առաջ մտած էր իր համբաւաւոր յարձակումը, Զեթունի արևմտեան կամուրջները անցքը բռնաբռնելու համար, և սոսկալի պատերազմ մը կռած էր լեռնական ռազմիկներէն, որոնք ամէն յարձակումներուն, յաջողած էին նա մղել անոր վաշտերը։ Արդ, այս ամբողջ պատերազմեան ճնշիչ ազատութեան տակ կը գտնուէր տակաւին, երբ կանչուեցաւ նոր ընդհանուր հրամանատարին կոչմէն։

Իսմէմ բաշան և Ալի պէյը, մէկը Ֆէրիդ, միւսը Մ ի ք ա լ ա կ, Ընդհանուր հրամանատարի վրանին մէջ, երկուքը միայն առանձին, քով քովի նստած, խորհրդակցութեան մտան։

— Ալի պէյ, կ՚ըսէր Իսմէմ բաշա, ինչպէս է զօրքերուն առաջխաղացման վիճակը։

— Ֆէրիդ բաշա, կը պատասխանէր Ալի պէյ, տարաբախտիկ հետևանքութիւն մը մեծ ուժերնիր կը գործէ։

— Ի՞նչ հետևանքութիւն է։

— Փորհարութիւն, չարունակեց Ալի պէյ, մէկ քանի հազար զոհեր տալնիք արդէն։

— Ի՞նչ կը կարծէք, հարցուց Իսմէմ բաշա, պիտի կրնա՞նք չեզոքել նուաճել ապստամբները։

— Երբէ՛ք, Ֆէրիդ բաշա, պատասխանեց Ալի պէյ, ի՞նչ սոսկալի մարդիկ են, գիտէ՞ք, մէկ հազար մեր յիսունէն պէտք է, այս քանի՛ ամիս է, կը կռուինք, կը կռուինք, դարձեալ միևնոյն տեղը գնացինք, կայսերական զօրանո՛ցը միայն նա տնտուեցաւ, այն ալ՝ մոխրակո՛յտ մը։

— Զեթունի չրջականե՞րը, հարցուց Իսմէմ բաշա, ի՞նչ վիճակի մէջ են։

— Ձեր մ՛ըզ բաչա, պատասխանեց Ալի պեյ դառագ չնչասով մը, Ստամպոլէն սկսեալ, բոլոր հայ դիւղերը, կարգով թալլել, սպրդել ու բնակիչները ջարդել սուր, մինչև հոս, այդ սահմաններուն մէջ մ՛ալ հայ դիւղ չ՛մնաց ողջ, ո՛չ աուն, ո՛չ խրճիթ, ո՛չ եկեղեցի, ո՛չ վանք, բոլորը, բոլորը՝ հուրի ճարակ եղան, Ծրնուղի Ս. Կարապետի վանքը հողի հաւասար ըրինք, բաչա՛.

— Ճա՛շա ազէկ, յարեց Էմէէմ բաչան, հիմակ ի՞նչ կը խորհիք, Զէյթունի հետ ի՞նչպէս պիտի վերջացնենք, Ալի՛ պեյ.

— Ո՛չ մէկ դիմադրութիւնո հանդիպեցանք մինչեւ դիւղերուն մէջ, պատասխանեց Ալի պեյ, բայց կրնա հասնիք այս սահմաններէն մէջ ինկանիք, կայսրութիւնը չունկարծ փոխուեցաւ, հզօր, սարսափելի ընդդիմութիւնո մը հանդիպելուդ, և մինչև յարդ գ՛ուր կ՛աշխատինք առաջնորդուս, մէկ քայլ առաջ, երկու քայլ նա կ՛երթանք, հասարակ մանկամտութիւներ չե՛ն ասոնք, մարդս կիրթարանքով անսակ մը զազանները են, սուխծի պէս կրակին մէջ կը նետուին ու գնդակին դէմ կը վազեն.

— Գերի չը բռնեցի՞ք ասոնցմէ, հարցուց Էմէէմ բաչա.

— Գերի՞, բացագանչեց Ալի պեյ, ի՞նչ կ՛ընէք, ոչխարու պէս կը փախչին, անտեսանելի ոչխարներ, երկնց արձակած գնդակները միայն կը անանկ, կ՛ամչնամ խոստովանելու, բաչա՛, մէկ գերի չառնելնիս անոնցմէ, Ժողովրդ նոյն պահուրտած, անզգայ հրացան կը պարպեն, և, պէտք չէ ուրանալ, ոչ մէկ գնդակ կը վրիպի նպատակէն։

— Քանի որ այդպէս էր, դիտակ առաւ Էմէէմ բաչան, ինչո՞ւ համար ա՛յսքան ամիսներէ ի վեր ա՛ինքան բազ-

մոխիւ զօրքերու անմիջ արիւնը թափիլ տրուցաւ...

— Ձեր Նախորդը, բայց՛, մինչեւ վերջը յամառեցաւ, ըսաւ Ալի պէյ.

— Բայց ես իմացայ թէ, ընդմիջեց Իսմէմ բայան, իմ Նախորդս Հաշտութիան փորձեր ըրած է, բայց դուք հակառակած էք։

— Բացատրե՛ք զրպարտութիւն, ո՛ւր է ո՛ւր, բացագանչեց Ալի պէյ զայրացած, Բէմզի բայան խաչար սխալներ գործեց, բայց՛. Նախ, անխոհեմօրէն իր բանակը կանչեց Զեթունի կռուելիները, և վրանին մէջ բանտարկեց զանոնք, առիւծանման, անընդունելի առաջարկներ ըրաւ, նաւատացուցիչ պայմաններով, ինչպէս պատմեմ, բայց՛, բանակին ապահովը վիճակն,

— Սպանիրուն վկայութիւնը պէտք չունիմ, դիտակ տուաւ Իսմէմ բայան, Ալի՛ պէյ, դիտէք արդեօք, ինչ պայմաններ առաջարկած էր Նախորդս,

— Պայմա՞ն..., բացագանչեց Ալի պէյ, ինչ պայման, անձնատուր պիտի ըլլաք, ըսած էր, ձեր կինեւրուն ու զաւակներուն ձեռքերէն բռնած, բանակավա՛րը պիտի գաք, ըսած էր Զեթունի ներկայացուցիչներուն, կ՛ապաչեմ, բայց՛. սպանիրէն մէկ երկուքը խօսեցուցէ՛ք,

— Հարկ չը կա՛յ, Ալի՛ պէյ, հարկ չը կայ, կրկնեց Իսմէմ բայան, ես ձեզի կը հաւատամ. կը հաւկցուի թէ՝ Նախորդս չուտ բարձրէն սկսեր է, չի՛ մտածեր թէ՝ հազար չունցի սպիներուս հետ է գործը.

— Եթէ ձեր Նախորդին մնար, ընդմիջեց Ալի պէյ, Իսմէմ բայան մտածելակերպէն քաջալերուած, երկու բանակներն ալ այսօր փճացած պիտի ըլլային, բայց՛,

— Ինդիրը պարզուեցաւ, չարաճճակեց Իսմէմ բայան, Ալի՛ պէյ, դուք հիմա կը վերադառնաք ձեր բանակը, ա՛ն է առաջնորդեցաւ չէք ըներ, կը պահէք

ձեր դիրքերը, խակ ես, այսօրուընէ պիտի սկսիմ բանակցութեան, ժամ առաջ հաչտութիւնը կնքելու համար.

— Շա՛տ լաւ, փերի՛զ բաչա, ըսաւ Ալի պէյ, կէտ առ կէտ պիտ դրծադրեմ ձեր հրամանները, և կը մաղթեմ որ յաջողութեամբ պսակուին ձեր ջանքերը. սակայն, պիտի նկատէք անշուշտ, ես քիչ մը յուսահատ եմ, չա՛տ ուշ մնացինք, Զեթունցիները չպիտի ընդունին հաչտութեան ո՛չ և է առաջարկ, յա՛ պիտի.

— Ինչէ՞ն պիտէք, հարցուց Էահէմ բաչան.

— Որովհետև. պատասխանեց Ալի պէյ, չպիտի հաւատան մեր անկեղծութեան, ձեր նախորդը դայմակղեցուց զանոնք, ա՛լ չեն վստահիր մեզի, անդամ մը խախտեցաւ իրենց հաւատքը,

— Ինչպէս...

— Փերի՛զ բաչա՛, չարաճճակեց Ալի պէյ, ինչպէս քիչ առաջ յիչեցի, Զեթունի ևկեղեցական թէ աչխարհական ներկայացուցիչները հրաւիրեց իր բանակը, իրր թէ հաչտութեան մասին բանակցելու համար, յետոյ դիտէ՞ք ի՛նչ ըրաւ.

— Բանտարկեց կ'ըսէիք, չէ՞, պատասխանեց Էահէմ բաչան.

— Մեզի բանտարկի՞ց, բաչա՛, չարաճճակեց Ալի պէյ, նախատինքներու, լուտանքներու, հայհոյանքներու սպառի մը ենթարկուց անոնց պետուն, յետոյ, յանկարծ, փոխելով քաղաքականութիւնը, ազատ արձակեց զանոնք. բայց երբ կը մեկնէին բանակէն, ճամբան. յանպատրաստ պնդարձակներու ձեռքով կոտորել սըւաւ զանոնք ու դնդակի բռնել, և

— Ի՞նչ կ'ըսէք, ընդմիջեց Էահէմ բաչան, իրա՞ւ կ'ըսէք.

— Այո՛ բաչա՛, պատասխանեց Ալի պէյ, բոլոր այս յիմարութիւնները գործեց ձեր նախորդը....

Էահէմ բաշան ակռաները սեղմեց, հեռախոսի ընդունիչը կը դարձնէր իր պաշտօնեին փափուկ հանդամանքը, և կը տեսնէր խրտուիլը, որ բացուած էր երկու թշնամի ուժերուն միջև։

— Ալի՛ պէյ, ըսաւ, անցածը մոռնա՛նք, և ջանա՛ք դադրեցնել գործուած սխալները, կը տեսնեմ թէ դուք ալ զղջած էք պատերազմին և կը փափաքիք օր առաջ վերջացած տեսնել զայն, այնպէս չէ՞.

— Անշո՛ւշտ, պատասխանեց Ալի պէյ, հիւանդութիւնը վրս կը սարսափեցնէ, գօրքերուս ընտրեալ զայն մասը մեռաւ արդէն, եթէ այս վիճակը մէկ քանի օր ալ տևէ, մա գ ա յ լ ա հ, պիտի չարշաւի՛ բանակս.

— Ուրեմն, ընդմիջեց Էահէմ բաշա, մնիկ րէ՛ք, Ալի՛ պէյ, հիմա կը վերադառնա՛ք բանակը, ինչպէս ըսի արդէն, կը պահէ՛ք ձեր դիրքերը, մինչև պաշտպանողականի վրայ կրապահէ՛ք, յարձակողականի կը հրաժարի՛ք, և միայնակը կը թողո՛ք ինծի, ես եկած եմ վերջացնելու պատերազմը, այսպէս թէ այնպէս...։

Ալի պէյ բամբասեցաւ նոր Ընդհանուրի Հրամանատարի քովէն և ապահով ճամբաներէ, անվտանգ վերադարձաւ իր բանակը։

Նոյն օրը, Էահէմ բաշա, մոռնալու աւրհնանքակ մը ղրկեց Զեքմանն, բերդատէր Իչխան Բասիլսեանի մահանեսի կարապետ ազայի հասցէին ուղղուած ինքնագիր նամակով մը։

Զ.

Զեթունի Մեծ չուկային մէջ, մէկ ծայրէն միւսը, միեւնոյն չուկը, միեւնոյն խօսքը կը պատահէր բնթռնել բնթռան։

— Բէմզի բաշան լնկիր է, տեղը էհտէմ բաշան եկիր է.

— Իրաւ է, կըսէր չուկացի մը դիմացի խանութպանին, մեր Բասիրտանց մահտեսի Կարապետ ապային թուղթ է եկեր.

— Ես ալ լսացայ, կըսէր դիմացի խանութպանը, ղօրք մը թուղթ բերեր է էհտէմ բաշային կողմէն.

— Զիմացա՞ք, կը հարցնէր ուրիշ խանութպան մը, ինչ գրեր է նոր ընդհանուր հրամատարը.

— Հաչատրիւն պիտի ըլլայ եղեր, կ'ըսէր ուրիշ մը, որ չուկային կանցնէր։

Եւ այսպէս, հաչատրիւնն չուկինները, բնթռնէ բնթռան անցնելով, կը տարածուէին Զեթունի չորս թաղերուն մէջ։

Կէս ժամուան մէջ, ամէն դադնիք լսացուած էր։

Բասիրտանց մահտեսի Կարապետ ապային վաճառատունը (մէ դ է դ է ան) կը դուռտրուէին չորս թաղի մեծաւորները։

Բանբեր գիւղորը յաջղած էր անվտանգ մտնել Զեթուն, Զեթունցիի մը առաջնորդութեամբ դռնէ բասի-

յոանոց մահանակի Կարապետ ազան և ասոր յանձնել Էահէմ բաչային նամակը։

Արդ, ա՛յդ նամակին վրայ է որ Բաղիրտանոց վաճառատունը կը պահէին Զէյթունի եւեղեղները։

Վաճառատունը լեցուած էր մինչեւ գուռը, ա՛լ տեղ չէր մնացեր։

Հոն էին Նորաշխարհեան Նազարէթ չաւուշը, Շօրվայեան Հազար իչխանը, Կիւլվանեան Նազարէթ ազան, Պաճենոց Սարգիս ազան, Զաքարենոց Գևորգ ազան, Մարկոսենոց Կարապետ ազան, Եազուճենոց Առաքել ազան, Շանըվենոց Աւետիս ազան, Պարսեղեանոց Փանոս ազան, Բաղիրտանոց Պապա ազան, Արարդենոց մահտեսի Փանոս ազան, Նորաշխարհեան Յակոբ ազան, Կէպզենեան Աւետիք էֆէնտին, Չաղրեան Աւագ ազան, Քուրքուճեան Սահակ էֆէնտին, Զօհրաբենոց Սրբոն ազան, Անդրէասենոց Առաքել ազան, Քարճմօղուքը, Ս. Աստուածածնի վոխ վանահայր Տիրացուեան տէր Սարգիսը, Պօղոսեանի Ս. Յովհաննէս եկեղեցւոյ աւագերէց Դաւթոց տէր Նշանը, և Ցրնուզի վոխ վանահայր Թուքաճեան Բարթողիմէոս վարդապետը, ինչպէս նաև հայ կաթոլիկներու հոգևոր պետ՝ Կէսարիեան Յովհաննէս վարդապետը, և հայ բողոքականներու քարոզիչ պատուելի Կասապեանը։

Կէպզենեան Աւետիք էֆէնտին բարձրաձայն կարդաց Էահէմ բաչային նամակը, ուղղուած՝ Զէյթունի եկեղեցական և աշխարհական գլխաւորներուն։

Էահէմ բաչան, նախ իր անուանումը կը ծանուցանէր Զէյթունի ժողովուրդին, իբրեւ ընդհանուր հրամանատար կայսերական զօրագունդերուն, յետոյ, վնասուած Սուլթանին բարձրագոյն իրատէին համաձայն, կը յայտարարէր թէ՝ ինք եկած է խաղաղութիւնը վերահաս-

պատկառ. և մէկ ինքը պատրաստ է այդ մասը իր ներկայութեան ընդունելու պատրաստակամութեան մը, որ վայելուչ չէր ունենայ իրեն հետ բռնակցութեան մըտնելու հաչառութեան պայմաններուն նկատմամբ:

Կ'ալլենան էֆէնտին յառաջ կընդմիջէր ներկայներուն ազմուկները, որոնք անդադար անհամբերութիւն մը ցոյց կուտային:

Էմէէմ բաչան իր նամակին վերջը գրած էր հետեւեալ ազատնական տողերը.—

«Հակառակ պարտաւորին, նիհ, անհանելով մեր Վենետիա Սուլթանին բարեացակամ արամադրութիւնները, մեզմէ ոչ հաչառութեան առաջարկը, կը ցաւիմ այժմէն յայտարարել, վճռական միջոցները ձեռք պիտի առնեմ, Թնդանօթի պիտի բռնեմ ձեր բնակարանները, Օսմանեան կայսրութեան քաղաքէն պիտի ջնջեմ Զիմմոնի անունը, ան է Նորին Կայսերական կառավարութեան բացարձակ կամքը...»

Այս վերջին պարբերութիւնները վերարծարծելին անիծուած առեղծութիւնները, խռնուարկին բոլոր ներկանեներուն ուղղները, այնպէս որ, Բաղրատունոց վաճառատունը պահ մը վտիտկատանջ ծաղի մը անատրանը պատրեց, մարդկային ալէկոծութեան մը ճչամարիտ պատկերը:

— Թո՛ղ հրամմէ, թո՛ղ հրամմէ, կը մռնչէին ժողովականներէն չատերը, Կէլէճէյի վաբ իսէ, կէօրէճէյի ատ վաբ...

— Կըրկըն ատէրսին (կատարածէ ձորը) դեռ չկայ՛, կը գոռար Կարկըլարի Թալէն Եպրատեանց Հառատաբ ազան, կարճահասակ, թիկնեղ ու վարդի նայուածքով կարմիր մը:

Եւ յուզմէ կ'աւելնար երթալով:

Բաղրատունոց մոհասիլի Կարապետ ազան, հրաւիր-

Եարենեան յայտարարեց թէ կարդացուած նամակը պիտի մը միջոցաւ ղրկուած էր իր հասցէին, նոր Ընդհանուր հրամանատար Էմէէմ բաշային կողմէն, Զէյթունի ռիկրեցական և ազխարհական գլխաւոր անձնաւորութիւններուն հաղորդուելու համար և թէ յիշեալ նամակի պարունակութիւնը խորհրդակցութեան առարկայ ընելու նպատակով է որ ինք փութացած էր հրաւիրել զիրենք, հետևաբար, նկատի ունենալով խնդիրին աւագ կարևորութիւնն ու անյետաձգելի հանգամանքը, կը խնդրէր անմիջական պատասխանի մը մասին համաձայնութիւն մը գոյացնել։

— Յարգելի ժողովականներ, ըսաւ Հազար իշխանը, մեր մտահոգ կարապետ ազգին յայտարարութիւնները լսեցինք, Էմէէմ բաշան պատրաստակամութիւն կը յայտնէ հաշտութեան և այդ մասը կը փափագի բանակցութեան մտնել մեզի հետ, կը խնդրեմ ուրեմն որ, առանց կիրքի, լո՛կ հայրենիքի կենսական չահերը, մե՛ր խոկ դոյութիւնը վիճաբանութեան հիմ բռնելով, ամէն մարդ անվերապահօրէն, համարձակօրէն միջոցը դնէ իր կարծիքը, որպէս զի ժամավաճառ չըլլանք, լաւ խորհեցէ՛ք, մերկրեցէ՛ք, մեր գալ ու չգալ վերագոյն ժամը կը հնչէ, վայրկեանները կը սպրան, թշնամին մեր չուրջը պաշարած է և կրոպատնոյ, կշռեցէ՛ք մեր սեփական ուժերը, յիշեցէ՛ք մեր պանծալի նախնիքներուն հերոսային սրտերը, անսա՛նք մեր խղճմտանքի ձայնին և ըսա՛ք այնմ վճռե՛նք մեր Լեռան ճակատագիրը...։

— Տէ՛ր իշխան, գոչեց Անդրկասանց Աբասատր ազան, Էմէէմ բաշան Մեղանօթի պիտի բանէ Գեղը, պիտի ջնջէ մեր անունը, դեռ ի՞նչ կսպասէ՛ք։

— Հանդարտեցէ՛ք, հանդարտեցէ՛ք, կրկնեց Կիւլվանեան Նազարէթ ազան, մարդը գ ո ւ բ ո ւ ս ը խ՛ մը նեռաներ է, չե՛ն առներ քալեր, այդպիսի պարագ

Խօսքեր չա՞ս ենք լսել, սիրելինե՛ր, Լէմզի բաշան ամ այդ ապուրը կերաս, չէ՞ք յիշեր, ինչե՛ր, ինչե՛ր բեր մեր գլխուն, իր վրանին մէջ, մեր Հայոց իշխանը չա՛ս բա՛ խօսեցաս, ժամանակաս չըլլա՛նք, բաս, առանց կիրքի, ամէն մարդ իր ազատ կարծիքը ի՛ղ յայտնէ, նամակին պարունակութիւնը ծանօթ է, ի՞նչ պիտի պատասխանենք, առա՛ր վրայ խօսինք, հաչուռ թիւան համար բանակցութիւան մտնել կուզէ մեզի հետ, ա՛յս է կարեւորը, էականեր, պիտի մտնի՞նք թէ ո՛չ։

— Հաչուռ թիւնը, յարեց Շանըվեան Սահակ ապան, հայ բազաքականներուն ներկայացուցիչներէն, բնական հետեւանքը չէ՞ պատերազմին, մեր մէջէն ո՛վ կրնայ պնդել թէ վճռական է հաչուռ թիւնը, ինչո՞ւ տակաւին դիմադրաս ա՛ր . . .

— Սահակ ա՛պա, գոչեց անկիւնէ մը Նորաչխարհեան չամուշը, ա՛ս կը պնդեմ թէ հաչուռ թիւնը վճռական է, Իսահէմ բաշային նամակին իմաստը կ'երեւայ թէ բաս չէք բմբռնած, մտացո՞ք վերջին տպերտուն ամբարտաւան ոճը, և

— Անագին կայսրութիւան մը դիւանագիտական ներկայացուցիչը տարբեր ոճ մը չէր կրնար գործածել, ընդմիջեց Շանըվեան, մեր դիմացինը՝ պ ե օ լ ի ւ կ է մինչ մը չէ, ո՛չ ալ չ ա վ ո ւ շ մը, Իսահէմ բաշա՛ն է, ֆիլիպ Իսահէմ բաշան, տարիքառաւ վաչկատուն Ընդհանուր հրամանատարը, որ ապօր մեր դիմացը նստած է իր վիթխարի բանակով . . .

— Է՛, բացագանչեց Զաքարեան Պետրոս ապան, Շանըվ օղլո՛ւ, տամը կը վախցընէ՞ք . . .

— Հանգա՛րտ, հանդա՛րտ, դիտել տուաւ Հազար իշխանը.

— Տէ՛ր իշխան, բաս Պարճենց Սարգիս ապան, Իսահէմ բաշան հաչուռ թիւան համար բանակցութիւան ու-

դեր է մանկ մեզի հետ, և խնդրեր է որ վաղօր պատգամաւորութիւն մը ղրկենք իրեն, չէ՞.

— Այո՛, վաղօր պատգամաւորութիւն մը թող ներկայանայ ինձի, ըսեր է, յուշեցան ձայներ ամէն անկիւններէ։

— Շա՛տ լաւ, դեռ քանի՞ չարտիզ անցաւ, չարուճտակեց Պաղտենց Սարգիս ապան, ֆէլրիգ Բէմզի բաչան ալ ուզած էր առանձին պատգամաւորութիւն մը, առանձրնդիր ներկայացուցիչներ կրնար զացնէք իր վրանը. մի՛ տախտէք որ հոս մանրամասնօրէն պատմեմ մեր կրած նախատինքները, ճամբան կողոպտուելնիս, ժամացոյց, գրամ, և մեր ուրիշ առարկաները յափշտակելին իր զօրքերը, ի վերջոյ, գնդակի բաններին մեզ, տա՛ հոս, ներկա՛յ են կենդանի գոները, ինչո՞ւ չէք խօսիր, ա՛պա ուն տա՛, ինչո՞ւ կը լռէք պա տա ուն լի՛... (անիսկ հայ կամաւորներու հոգեւոր սիւն՝ Կէսարիոյ Յովհաննէս վարդապետին և հայ բազմաբանութիւնները թարգմանչ պատուելի Կասապեանին, որոնք ճամբան, վիրապարտի մէջտեղին, Զեթունի ներկայացուցիչներուն վրայ ուժգնացած գնդակներէն վիրաւորուելնին, ինչպէս կը յիշեն մեր ընթերցողները).

— Եղբայրացութիւնը, Սարգի՛ս ապա, դիտել տուաւ Հապար իչխանը, կ՛ապահովի, ժամանակը կ՛անցնի, Էսհէմ բաչան մեր պատասխանին կրնապատ, այսօր իսկ պէտք է հաղորդենք իրեն մեր որոշումները.

— Եղբայրացութիւնը, Տէ՛ր իչխան, չարտնակեց Սարգիս ապան, կախում ունի պատերազմի ժողովրդ հետաքրքրութենէն, ան կը փափաքիմ հաչտութիւնը, խաղաղութիւնը, բայց մենք ոյն ժամանակ, չեմ ուզեր որ հաչտութիւնը պատրաստելին առանց եղեռնական գործակցութիւնը մը պահած ըլլայ.

— Ի՞նչպէս, հարցուց իշխանը, բացատրեցէ՛ք, Մարգիս ազա.

— Օրինակը մեր է, չարունակեց Պաղտնց Մարգիս ազան, եթէ նոր պատգամաւորութիւն մը ներկայանայ իմոնէմ բաշային, անմիջապէս պիտի բանտարկուի, և թերևս Մարաշ փոխադրուի, և

— Յետոյ, ընդմիջեց Բասիրանոնց մահտեսի Կարապետ ազան.

— Յետոյ, յարեց Բասիրանոնց Պապա ազան, կարցուցեալ ազային հզօրութիւն, որ, յեղափոխական խմբով, պատերազմին չարունակութեանը կուսակից էր, յետոյ, սիրելի հօրեղբայր, ամենաաճանր, անընդունելի, նուաստացուցիչ պայմաններ պիտի առաջարկէ, ազատագրելով, հակառակ պարագային, Մարաշի բանտին մէջ խողխողել տալ մեր բոլոր պատգամաւորները.

— Նախընթացները կա՛ն, ընդմիջեց Նարաչխարհեան Նազարէթ չաւուշը, իմ ազբարելով հօրեղբայրս չը խեղդեցի՛ն . . . :

Նարաչխարհեան Նազարէթ չաւուշը կ՚անուանուէր Նարաչխարհեան Շ ի լ բ ա չ ի ն, որ Մարաշի բանտին մէջ խեղդամահ եղած էր:

— Տէ՛ր իշխան, յարեց Պաղտնց Մարգիս ազան, Քայ առէք որ չարունակեմ.

— Շարունակեցէ՛ք, Մարգի՛ս ազա, բաւ Հազար իշխանը, բայց չատով վերջացուցէ՛ք, ի՛նչ եզեռնական դատապրութիւն պահուած կրնայ ըլլալ այս հաչութեան առաջարկին տակ.

— Զքո՛ր քիչ առաջ, տէ՛ր իշխան, պիտի առաւ Մարգիս ազան. Ես երբէք վտանգութիւն չունիմ համաձայնական կառավարութեան վրայ. կաչառակերներու, մարդասպաններու, վաչխառուներու, գողերու, դատաճաններու, լրտեններու առաջակայն կազմակերպու-

Իմ ձեռն մեռն է, հաւատացէք. մի խարտեաչ Էահէմ բաշա-
ձեռն խօսում ինձէն:

— Բայց պարո՞նը, պարո՞նը բազաքցին ժողովա-
կաններէն չատերը, ինչ է պարոնը, Սարգիս ապա.

— Պարոնը՝ մերժմէ է հայաստիճան ա՛ և է առա-
ջարկ, պառաստանից Պալճենց Սարգիս ապան և յետոյ
յանց:

— Սիրելինե՛ր, ըսաւ Բասիլսանց մահտեսի Կա-
րապետ ապան, մերժելը՝ դիւրին է, բայց հետևա՞նքը.

— Հետևանքը պառաերազմը չէ, ընդհիմնց Նորաշ-
խարհեան Նազարէթի չաւուչը. մեզի մի խօսեք հայաս-
տիճանէ մինչև որ խաղաղասէր (*) Էահէմ բաշան հաչը քա-
շէ իր բանակը, և մինչև որ Ալի պէյը Սօլաք Տէպէի կո-
ղովէն չը հեռանայ. այս է իմ առաջին և վերջին կար-
ծիքս. հայաստիճան կառավարիչ մարդը՝ նման ինձ կառայ
օրինակը. Զեյթունի ժողովուրդը չի վախնար ուսուցիչ
ապառնալիքներէ. ճամակին պառասխանը, եթէ ինձի կը
հարցնէք, պէտք է կարճ ըլլայ, խիստ ազդու և հա-
մառօտ.

— Ինչպէս, հարցուց Հաղար իչխանը, ըսէ՛ք նայիմ,
գաւա՛կս, ինչպէս պէտք է գրուի պառասխանը, մի՛
քաչուիք, համարձակ խօսեցէ՛ք:

— Մենք ալ կը փափաքինք, պառասխանից Նա-
զարէթի չաւուչը, վերջացած տեսնել թշնամութիւնները,
գոն մնացինք ձեր խաղաղասիրական զգացումներէն,
բայց՝ պէտք է գրուի, պառարառ ենք հայաստիճան
մասին բանակցութիւնեան մտնելու ձեզի հետ, սակայն,
մեր կողմէն հարկ չենք տեսներ վերջը պառագամաւորու-
թիւն մը զրկել ձեր բանակատարը, որովհետև անգամ
մը փորձուածը՝ վերստին փորձելու չափ յիմար չէ Զե-
յթունի ժողովուրդը, ձեր չնորհակի (*) նախորդն ալ,

հաչուեմեան պատրուակի մը տակ, իր վրանը կանչեց մեր ներկայացուցիչներէն առանձինդ անձնատուրմիւնները, բայց յետոյ, ամէն տեսակ լուսանքի, նախատանքի ենթարկուիլ յետոյ, ճամբան, դնդակի բանելով, կրկռքը վիրաւորել տուաւ. հետեւաբար, մէկ պայմանով կ'ընդունինք մանկ բանակցութիւան, կամ ձեր զօրապետնդկը հետապրեք մեր առնմանները, որպէս զի ձեր վրանը գրկենք մեր պատգամաւորները, կամ, եթէ չեք ուզեր պարզել ձեր դիրքերը, հաճեցէ՛ք զուք ձեր կողմէն լիազօր պատգամաւորութիւն մը գրկել մեր Ս. Աստուածածնի վանքը, մենք հոն բանակցելու պատրաստ...:

— Նարաչխարհա՛ն, բուռ Բասիլեանոց Կարապետ ագան, ձեր խնդիրը կը կարծ թէ էտհէմ բաշայի պէս ընդհանուր հրամանատար մը գիշանի մինչեւ մեր ազգը գրկել իր ներկայացուցիչները, կամ թէ, կարելի՞ բան է որ իր զրաւած կարեւոր դիրքերը պարպէ և իր գունդերը հետապրեցնէ մեր առնմանները...:

— Ինչ ըսել կ'ուզէք, Կարապե՛տ ագա, հարցուց Հաղար իչխանը, զուք լաւագործեցէք ուրիշ, ինչպէս պատասխանելու է էտհէմ բաշային նամակին.

— Ինչ պահեմ մեզմէ, բուռ Բասիլեանոց մեհեան Կարապետ ագան, ուսերը թօթուելով ու սիկարը նորոգելով, անձնատուր ըլլալէ զատ ուրիշ միջոց մը չե՛մ տեսներ ես.

— Ուրիշ միջոց ունի՞ք մեր, յարեց պատուելի Կասանը.

— Կարապետ ագան իրաւունք ունի, յարեց Շանըվինց Սահակ ագան.

— Անձնատուր ըլլալով զոնէ մեր կեանքը փրկած կըլլանք, ուրկրցաց Քարձմօրաք քահանան, մեր Մահտեսին ամէն բան հաչուած է, ասէր իչխան, ինքնախոյտ չըլլա՛նք...

— Ներեցէ՛ք, ամե՛ն իշխան, միջամտեց Զախարենց Աւագ ագան, Նորաշխարհեան Նոգարէմ չամուչին ու մեր մահտեսի Կարապետ ագային տեսակէտները արտայայտելն հակառակ են իրարու.

— Ի՞նչպէս, հարցուց Հազար իշխանը, պարզեցէ՛ք ձեր դատախարները, դուք ի՞նչ կը խորհիք.

— Բասիլանենց մահտեսի Կարապետ ագան, չորեքհարկեց Աւագ ագա, կը մտածայ Էահէմ բաչայի նամակին ոգին, երբ անձնատուր ըլլալ կ՛առաջարկէ. կ՛ապահովեմ, ամե՛ն իշխան, եթէ կարելի է, անգամ մըն ալ թող կարդացուի նամակը:

— Այո՛, այո՛, կրկնեցին չատ մը ժողովականներ, անգամ մըն ալ թո՛ղ կարդացուի նամակը:

Եւ Հազար իշխանը, նամակը կէսզրնեան Աւետիք էֆէնտիին երկնցնելով.

— Անգամ մըն ալ կարդացէ՛ք, գուա՛կա, բաւ, յարգելի ժողովականները կը փափաքին որ կարդացուի:

Կէսզրնեան ծայրէ ծայր կարդաց նամակը, որուն վերջին պարբերութիւնները վերատին հրահրեցին ու զբաղեցուցին մեր միտքերը:

— Յարգելի՛ ժողովականներ, չորեքհարկեց Զախարենց Աւագ ագան, կ՛ազաչեմ, այդ նամակին մէջ հանդիպեցա՞ք երբէք հատուածի մը, պարբերութեան մը, ուր ա ն ձ ն ա տ ո ւ բ բառը գտաք. կը զարմանամ, մեր մահտեսին (ակնարկելով Բասիլանենց իշխան Կարապետ ագային) ա՛րդեօք հանդիպա՞ծ բա՛ռը . . .:

Ժողովականները չարամիտ ժպիտներ փոխանակելով, ակռան ակռայի՛ն տակով խօսակցիլ իրարու հետ:

— Ա ւ ա գ ի՛ կ ագա, հեգնեց Բասիլանենց մահտեսին, իրարու հաւէտ սիրտերը մխացնելով, և ուսերը թօթուելով, թափեցէ՛ք նայիմ ձեր փիլիսոփայութիւնը,

մեր դլխուն վախճանիք այս փորձանքը, և հիմակ, իւրդի պէս չսպրին երեսը կ'ուղէք կրկել, հա՞.

— Նեղուիմ՛ք, ան՛ր իչխան, բազաքիս կէսդինան Աւետիք էֆէնտին, Զախրենց Աւազ ազային մանրիմ բարեկամը, երկուքն ալ Հնչակեանենեռան պաչտպաններէն. մենք հոս չկանք նախատուելու համար, եթէ այսպիսի վիրաւորիչ ակնարկութիւններ պիտի կրկնուին, մենք ալ նա դարձ մը չունինք հոս, կը խնդրենք որ մտանանին չափաւորէ իր լեզուն:

— Օ՛, բազազանչից մտանանի Կարապետ ազան արհամարհոտ դէմքով մը, դաժան նայուածք մը չանթիկով կէսդինանին, դուն ալ, Աւետիքիկ, (դուն էս Աւետքո՛ւկ, ինչ որ Զեմմունի բարբառով անգամ հինանքի ձև մըն է), դո՞ւն ալ...: մը սոխակը որ ամէն ճչտարտութիւն մերկապարանոց լինիմ հոս...:

Յուրա լռութիւն մը տիրեց պահ մը վաճառատան մէջ ատ, չգազդիւ վիճակ մը առեղծուցաւ.

— Մտանանի՛, կշտամբեց Հազար իչխանը, կ'ապաչխարի՛մ, անձնասիրութիւնները մէկդի՛, ամէն մարդ ապաւա է իր կարծիքը յայտնելու:

— Յետոյ պատնեշով Զախրենց Աւազ ազային, որ խորհրդատու լռութիւն մը կը պահէր, Բասկոտենց Կարապետ ազայի յարձակումէն ի վեր,

— Աւա՛զ ազա, ըսաւ, չարտնակեցէ՛ք, ժողովականները կը փափագին լսել ձեզ.

— Այ՛, այ՛, կրկնեցին ժողովականները, թո՛ղ խօսի Աւազ ազան.

— Տէ՛ր իչխան, ըսաւ Աւազ ազա, մտանանին անձնասիրութիւնը ըլլալու չատապղիներէն է, ինչպէս անուանք, բայց ես կ'ըսեմ ձեզ՝ էսանէմ բաչան անգամ այսպիսի ազգ աւազքարկ մը չէ լսեր. հաչտութեան ատեն մեռնիլ պիտի է, չէ՞.

— Այո՛, հասասաեցին ներկայները, հաչատութեան մասին բանակցութեան ուղեր է մտնել.

— Լա՛ւ ուրեմն, չարտնակից Աւագ ապան, Նաթաչխարհան Նազարէթ չավուշին կարծիքով, նախ պէտք է թշնամի բանակները հեռանան մեր սահմաններէն, որպէս զի մեր կողմէն լիազօր պատգամաւորութիւն մը ներկայանայ Էսէնի բայլին, այնպէս չէ՞, Նազարէթ չավուշ.

— Այո՛, պատասխանեց Նաթաչխարհան, մինչև որ թշնամի զօրագունդները չը հեռանան մեր սահմաններէն, ո՛չ մեկ պատգամաւորութիւն երթալու չէ Էսէնի բայլին քով.

— Եւ կամ, չարտնակից Աւագ ապան, եթէ Էսէնի բայլեան յամառի զօրքերը պահել իրենց դիրքերուն մէջ, այն ատեն իր կողմէն պէտք է քանի մը պատգամաւոր դրկէ Ս. Աստուածածնի վանքը, մեզի հետ բանակցելու պայմանով, չէ՞.

— Այո՛, յարեց Նաթաչխարհան, կա՛մ այս, կա՛մ այն, երեքէն մեկը.

— Պիտի ներեն ինձի մեր յարգելի ժողովականները, չարտնակից Աւագ ապա, եա այդ երկու առաջարկները ալ հակառակ եմ. ո՛չ Բաղիրատենց մահտեսի Կաթողիկա ապային, ո՛չ ալ Նաթաչխարհանին. ո՛չ մեկը զօրծնական չեմ դաներ, երեք ծայրայեղութիւններ են.

— Ինչպէս, ինչպէս, հարցուց իշխանը, բա բացատրեցէ՛ք, Աւագ ապա, համոզեցէ՛ք մեզ, ինչու համար զօրծնական չէք դաներ այդ առաջարկները.

— Երկուքն ալ ծայրայեղութիւններ են, չարտնակից Աւագ ապա, ինչպէս ըսի, երկուքն ալ ոչ-պատասխաներ, առաջինը՝ մեզի, իսկ երկրորդը՝ Էսէնի բայլի համար. Կարապետ ապան չատ լաւ խօսեցաւ, երբ ըսաւ՝ Էսէնի բայլեան համարակ մարդ մը չէ, մեր ապրելը չի գար ան, են. սակայն մոռցաւ միւնդին ժամանակ

ըսելու թէ՝ Զեմուսի համար խիստ նուաստացուցիչ է անձնասէր ըլլալու պարագան, մանաւանդ, երբ այդպիսի առաջարկ մը չէ ներկայացած նոյնիսկ մեր թշնամիին կողմէն, չէ՞. ասոնք կը խնդրեմ որ ասոնց կերբէք մոխիկ ընէք, ես իմ տեսակէտս պիտի պարզեմ.

— Լսենք՛ք, Աւա՛զ ապա, խօսեցէ՛ք, կրճեցնէք ժողովականներէն չատերը.

— Նախ ամէնէն Նարաչխարհանի տեսակէտը, չարաճակեց Աւազ ապան, ձեզի՛ կը հարցընեմ, յարգելի հայրենակիցներ, էսհէմ բաչան կ՛ընդունի՞ երբէք պարակել այն հզօր դիրքերը, որոնց տիրանալու համար այնքա՜ն արիւն թափեցին իր զօրքերը, բնականաբար ո՛չ, հետեւաբար, փոքրամիտն է, եւ երբէք է այդպիսի պահանջ մը դնել.

— Այդպիսի պահանջ մը չի՛ դրուիր, կրկնեցին ժողովականները։

— Անդնի՛նք ուրեմն մեր պահանջին, չարաճակեց Աւազ ապան, էսհէմ բաչան կը հաւատա՞ք թէ իր կողմէն պատգամաւորներ պիտի մեր վանքը. ենթադրելով նոյնիսկ թէ՝ վատահի մեր անկեղծութեան վրայ, վերջապէս, կազմակերպուած անապին կայարութեան մը դէմ ուրիշ իշխանութիւններ կը ներկայացնէ հոս, մեր լեռներուն վրայ, հաւատարէ ու հաւատար, ան երբեմնէ ան երբութիւն բանակցութիւն մը չէ՛ սիրիա. էսհէմ բաչային աչքին առջեւ հազարաւոր ձրագործներ, սպասամբներ ենք մենք. ինչպէս կ՛ուզէք որ մեր ազգը գայ ասոնց հաւատասուի.

— Ո՛չ, ո՛չ, կրկնեցին ժողովականները, էսհէմ բաչան ո՛չ մեզ կը գայ վանքը, ո՛չ ալ իր կողմէն պատգամաւորներ կը պրկի հոն.

— Ուրեմն, չարաճակեց Աւազ ապան, Նարաչխարհանի Նազարէթի չափ չկան ասոնց ձեւը գործնական

չէ՛, թէև լավին կը համապատասխանէ մեր ազգային ինքնասիրութիւնը, որուն համար սրտանց կը չնորհաւորեմ զինքը։

— Շարունակեցէ՛ք, Աւա՛գ ապա, ըսաւ Հազար Իշխանը. լրացուցէ՛ք ձեր տեսութիւնները.

— Անցնի՛նք հիմա մեր մ ի ծ մ ա հ ա ս ի ն (Բաբիլոնից Կարապետ ապան այսպէս կը յարձրձուէր սովորաբար) առաջարկին, չարաճակեց Աւագ ապան, անձնասուր լլա՛նք, կ՚ըսէ. հիմա կը հարցնեմ ձեզի, սիրելի հայրենակիցներ, երեւակայեցէ՛ք պահ մը, ի՛նչ կը նշանակէ անձնասուր լլալ... Էհէմ բաչան, պիտ՚ք սրպհօք, ինչո՛ւ պիտի պահանջէ, անգամ մը որ այդ բառը հնչէ իր ականջին. օրինակի համար, իր նախորդին պէս, ի՛նք ալ պիտի պահանջէ մեր Նազարէթի չավուշը, պիտի յանձնե՞նք, ըսէ՛ք, կ՚ապաչե՞մ...։

Ժողովականներուն աչքերը սեւեռեցան Նորաչխարհեան Նազարէթի չավուշին վրայ։

— Չեզի՛ կը հարցնեմ, հայրենակիցնե՛ր, կրկնեց Աւագ ապա, պիտի յանձնե՞նք Նազարէթի չավուշը։

Ո՛չ ոք կը համարձակէր արտասանել բառ մը։

— Չեմ կարծեր թէ, չարաճակեց Աւագ ապա, հաւանական մէկը որ հաստատական պատասխա՛ն մը յանդգնի տալ այս հարցումիս, Նազարէթի չավուշը՝ Չիթճուանը, մեր ընդվզող կեանքը կ՚անձնասուրէ, զանի յանձնել՝ կը նշանակէ գաւաճանել մեր հայրենիքին, չէ՞.

— Նազարէթի չավուշին պատնդը կ՚արժէ՞ սրպհօք հաշտութիւն մը, որ մեր անձնասուր լլալո՛վը պիտի վերջանայ, ըսին քանի մը ժողովականներ.

— Սիրելինե՛ր, ըսաւ Բաբիլոնից Կարապետ ապան, ամբողջ Գիւղը փրկելու համար, խնդասութիւն է պահել մէկ քանի անձեր, եթէ դիս ուզէ Էհէմ բաչան,

պատրաստ եմ, հոգ չէ, թէ՛ պիտ հանեն կախաղանը, բաւական է թէ իմ մահուս վրէժը Զեթանը...

— Բայց ինչո՞ւ, ինչո՞ւ անձնասպան ըլլանք, բազմաթիվ Հայոց իշխանը, ո՛վ կը սպասէ մեզի, ով. պատերազմին բազդը ցարդ անորոշ կը մնայ, պարտաւթիւններէ առնի յաղթութիւններ ունենալու, մենք հարիւրապատիկ թիւով թշնամի մեր է որ հաչտութիւն կ'առաջարկէ մեզի, առաջարկը կատպայ ըլլէ, հետեւաբար ինձ է որ պիտի ընէ պոռոտութիւնները, չէ՞, մտամտի՛կ,

— Իրաւունք ունիք, ա՛ր իշխան, յարեց Բասիլանոց մտամտին, բայց ես չեմ յուսար թէ, առանց մեր կողմէ զոհողութիւն, կարելի ըլլայ ինքնիշխ հաչտութիւն մը, և

— Կ'ապաչեմ, ընդմիջեց Զաթրինոց Աւագ ազան. ա՛ր իշխան, թոյլ տուէ՛ք որ վերջացնեմ, ես դեռ բանլիքներ ունիմ, և չ՛ուզեր կարեւոր բանիքները.

— Թո՛ղ խօսի, թո՛ղ խօսի Աւագ ազան, պահանջեցին ներկաներէն չատերը.

— Կը սեւնեմ թէ, չարունակեց Զաթրինոց Աւագ ազան, բաւական կը համարեանք վերայ, Էմիրի բարձր նամակին պատասխանելու է ա՛նպատճառ, և չուտով պատասխանելու է, ասոր իմ կարծիքս,

— Ի՞նչպէս պատասխանելու է, Աւա՛գ ազա, հարցուց Հազար իշխանը.

— Պէտք է գրուի Էմիրի բարձրին թէ, չարունակեց Աւագ ազան, մենք ուրախութեամբ կընդունինք իր առաջարկը, և պատրաստ ենք մեր կողմէն պատգամաւորութիւն մը զրկելու իր վրանը, սակայն, կը վախցինք նախ անվերապահօրէն հաչտութեան հիմնական պայմաններուն, և կը խնդրենք որ ինքը բարեհաճի գրով մը մեզի հաղորդել զանոնք, որպէս զի մենք ալ մեր կողմէն հարկ եղած փոխհատութիւնները, յարա-

տանինք կամ չտեսնուինք առաջարկինք և այնուհետև ան-ձամբ վարինք բանակցութիւնները. չը մոռնանք գրել նաև իմ՝ այսօրուընէ սկսեալ, պէտք է գաղթին երկուա-ռնէք իշխանական գործակատարները: Անմահ տաճկ, ա՛յս է իմ խորհուրդս.

Ժողովականներուն մնծագոյն մասը համաձայն կը թուէր Զախրնոց Աւագ ադային, միայն Բասիրանոց մոնտահալ Կարապետ ադան, գժգոհ դէմքով մը, նշանա-կալից նայուածքներ կը գրկէր իր համախոհներուն, ո-րոնք Աւագ ադայի դէմ մանուկ տակտիկին մը կը մնուա-ցանէին, գանգ ատրտատանելով իրարև պատասխա-նատու պատասխանի:

— Սիրելինե՛ր, ըսաւ Հազար իշխանը, Աւագ ադան լռութեան և յայտնեց իր կարծիքը, ի՞նչ կ՚ըսէք, ուրիշ նշումներ կա՞ն.

— Ես դիս չտարակուսի խօսքս, ըսաւ Բասիրանոց Կարապետ ադան, անձնատուր ըլլալէ գատ ուրիշ միջոց մը չտեսնինք մենք, և նիհէ այսօր, մեր Աւագ ադային հետեւինք, և ձգձգումներով փորձենք խաբել Խոնէմ բաշան, գիացած ըլլաք, մէկ գիշերուան մէջ կը մաք-րէ մեր հաշիւը.

— Ինչո՞ւ այդքան յուսահատ էք, մանաւանդ, գիտէք աւաւ Հազար իշխանը, ո՛ւր մնաց ձեր կտրիճը, ինչո՞ւ այսպէս յանկարծ փոխուեցաք...

— Ես չէմ փոխուած, Տէր իշխան, կը ցաւիմ մի-այն որ քանի մը չափ հին ընկեր ձեռքը գործիք եղանք և այս սոսկալի ոճիրին մէջ խնամք, Աստուած գիտայ մեզի...

— Որո՞նք են այդ չարիքները, որոնց ձեռքը գոր-ծիք եղանք մենք, Կարապե՛տ ադա, հարցուց Զօխու-րինց Աբգին ադան, որ երբէք չէր մասնակցած վիճա-բանութիւններուն.

— Մեկը գո՞ւք էք այդ Յահիրներէն, Սրբին ազա, ազատասիրանց մահտեսին հնդուստ չեչամով մը, կ՚ուզէք գալ ձեր ընկերներուն անունները.

— Շնորհակալ եմ, մահտեսի՛, ըսաւ Զօրաւորնց Սրբին ազան, ուրախ եմ որ իմ ընկերներս կը ճանչնաք, բայց ուրիշն, պրո՛ն էն,

— Հո՛ս էն, հո՛ս, ամէնքն ալ, չարուհակեց Բաւիլտանց մահտեսին, Կէպզեհան Ահմէտ էֆէնտին(՝), Բաւաքտանց Սաիտան էֆէնտին(՝), Զամբնց Աւտ էֆէնտին(՝) և Չեր Մեծապատուելիքը(՝)...:

— Այս չորս Յահիրներ յանձնեցէ՛ք ուրիշն էտէմ բաշային. կարագի՛ա ազա, դուխց կարկրատ Թոպի Եբեխիներէն Սնդրէասեան Աստուա՛ ազան, այդ խառվարտներդ(՝) յանձնեցէ՛ք Համիտին և տասը՛ ձեր մուբա՛րեն...:

Սնդրէասենց Աստուա՛ իշխանը տարի եղաւ և կը պատրաստուէր մեկնիլ, երբ Հազար ազան դաժան նայուածքով մը.

— Աստուա՛ ազա, ըսաւ, ո՛ւր կ՚երթաք, քիչ մըն ալ համբերեցէ՛ք, մենք ալ պիտի երթանք արդէն:

Բերդաւէր իշխանը փոքր Թագաւոր մը կը համարուէր Զեյթունի մէջ, յարգուած, ահարկու, պատկառազդու դէմք մըն էր ան, ունէր իր անմիսան հպատակները, արբանեակները, հայկապահները, իր Զեյթունցոց հաւատարիմները, իր հետեւողները, մէկ խօսքով հզիւռակութիւն մըն էր մահտեսին.

Բերդին բարձունքը, իր ապարանքին մէջ ունէր մանաւանդ անհնակ մը, որ միշտ բաց էր հիւրերուն համար, որոնք սակաւ էին, գրեթէ ամէն գիշեր, յաճախելհան, Բաւիլտանց անհնակը (Բաւիլիւնկ ո ւ ա ն)։ իսկ ցերեկները Մեծ Շուկային դրսէն, Բաւիլտանց վաճառատունը (Բաւիլիւնկ մ է ղ է զ ա ն), ար կը

գումարուէին սովորաբար արտակարգ նիստերը, և ուր կը լուծուէին Զեթունի չորս թաղերուն կնճռոտ խնդիրները։ Բասիրանոց Կարապետ ագան միակ անձնաւորութիւնը կը համարուէր, բովանդակ Զեթունի ժողովուրդին սիրելի և անկէ յարգուած. հետեւաբար իր խօսքը մեծ կշիռ ունէր հասարակութեան բոլոր խաւերուն մէջ, որոնք անսահման վստահութիւն կը տածէին անոր փորձառութեան մասին։ Իր կուսակիցները համոզուած էին թէ՝ Կարապետ ագան ամէն բան պայծառ կը տեսնէր, կը չօչափէր ապառնացող վտանգը և թէ միեւնոյն ժամանակ, իր հայրենասիրութիւնը վերծ էր ամէն կասկածէ։

Բասիրանոց մահտեսի Կարապետ ագան՝ դպրոց մըն էր, ինք իր դպրոցին հիմնադիրը, Զեթունի Հին Դպրոցը. որուն հինցած պարիսպներուն քով կը բարձրանար արդէն Նոր Դպրոցը, լեռան մատուռականներուն, որոնց պետը կը դասանուէր Զախրենց Աւագ ագան, Լեռան փիլիսոփան, ամէն նորութիւններու սիրահարը, որ իր կարգին ունէր իր պաշտօնները, նորահաս սերունդէն ամէնքը։

Բնականաբար, Հինը Նորին յաւ աչքով չըպիտի նայէր, և Բասիրանոց բերդապահը իշխանը չէր սիրեր Նոր Դպրոցին պետը՝ Զախրենց Աւագ ագան, ա՛չ այ նոր սերունդը, զոր կը սիրէր յաճախ «ստամնայի ձագեր» յորջորջուելով որակել։

Սակայն Զախրենց Աւագին հանակիրներն ալ զանգուածի քանակ մը չէին կազմեր, և օրէ օր կ՝ուժէին։ Բասիրանոց վաճառատան մէջ դասմարուած ժողովականներուն մեծ մասը կը սիրէին Աւագ ագան, և կը յարգէին զանի, որովհետեւ մէկէ աւելի դժուար ու տագնապալի պարագաներու մէջ, առիթ ունեցած էին գնա-

հատկութ անոր անվիճելի տաղանդը, թափանցող միտքը, կրթութիւնը, վարչական կարողութիւնները մէկ խօսքով, անոր քաջատեղեակ բանակարութիւնը, դատողութիւնը, անկաշկանդ և ամէն կանխակալ կարծիքներէ զերծ համոզումները:

Եւ այս երկու դպրոցներու յարաբերութեան և աշակերտներուն միջև կատարի պայքար մը կը մղուէր Բասիլոսենց մէջ էզ ե ան:

Հազար իշխանը, որուն ամիսակ մաղերով ալակառած ճակատին նայեր, առջեր, երեսատարբ խմացակատութիւն մը կը ծագկեր ու կ'ուռճանար, երկու աչքերի միջև կը տատանէր. ոչ կոչնին երանելի պիտի տարինքը բռներ, անդուլ ու ալառնարագմատեր խոհեմութեամբ մը, չպիտի երբէք ուզեր տեղի տալ ո՛և է տպատնալիքի առջև, ընդհակառակն, իր կեանքի վերջալոյսին մէջ, ազատութեան կռիւներու սրբազան տարուններըը կը ցանկար տալրիլ, վերջին չունչին մէջ, ցյաղ խմել կ'ուզեր արիւնը, Թշնամի արիւնը Բռնապետութեան լեգեոններուն, որոնք իր հայրենի ցանկապատէն ներս մտած էին և կը տպատնային բռնաբարել իր ժողովուրդին ... կուսութիւնը:

Բերդատեր իշխանը մեծախոհեմ կարուածատեր մըն էր, անբաւ հողերու, արտերու, անտառներու, այգիներու սեփականատէր, տատնահարկներով գիւղերու կ'իշխէր, գիւղեր, որոնք իրենց երկանս բնակիչներով, իրենց հօտերով, իրենց հոդերով, իրենց արջառներով ու իրենց ընտանի կենդանիներով, իրենց բովանդակ էութեամբ, սեփական սեպհականութիւնը, գոյքը կը կազմէին Ջեհոնի բերդատեր իշխանին, որ, հասկնալի է, իր անձնական արբազան չահերուն համար էր որ կը պահէր ամէն գնով վերջ մը գնել այս անիծեալ (?) պատերազմին, որուն տեւզանքը կանխատեսելի վճռուած էր

արդէն, Ֆրանսայի և Զեյթունի միջև տարածուած իր ընդարձակ տարերը Համիտի կանոնաւոր զօրքերէն ու պաշտպանեալ ամրոցած ըլլալով։

Իսկ Հայոց Իշխանը, ընդհակառակն, իր բնիկ, իր հայրենի երկրին անկախութիւնը կորնչեցնէն ի վեր, զրկուած ըլլալով ու կտրուած՝ իր ահ խոհան կալուածներէն ու հարստութիւններէն, վախ մը չունէր պատերազմին երկարաձգումէն, ո՛չ ալ ուրիշ կորնչելիք մը, հետեւաբար, կը պահէր պատերազմը, և կը յուսադրէր իր աչքերով տեսնել տարերայնութեան, և յետոյ վախկի դանդաղ յաւելուածէն։ Բոլորտ ը, արդէն կրնայինք, հոգ, տպիղիկ, հարուստ, ինչ կըսպասէր պատերազմներու բաղդէն, միշտ ինչպես Հայոց Իշխանը, իրաւազուրկ մը, ինկած տրքայ մը, իր յաղթական տուած իրաւունքներուն վերատացումը, իր տոգորող դանին վերականգնումը կ'երազէր Ա զ ա տ ու թ ե ան համար մղուող այդ պատերազմին մէջ, և տակաւ կը յուսար յուծել իր Հայրենիքին Զ և թ ո ւ ն ի վ ր է զը։

Աւելորդ է ուրենն ըսել թէ՝ հին և նոր զարգացումներուն միջև մղուող պայքարին մէջ, Հայոց Իշխանը Նոյեան պաշտպանութիւնը պիտի առանձնէր։

Եւ առանձնաց։

Վիճաբանութիւնները տակաւ կըսառնային սուր հանգամանք մը, այնքան սուր, որ պահ մը կը վախցուէր վայրենի բնազդներու և թագուած կիրքերու յարուցմենէն։

Կարծիքները կը բաժնուէին երկուքի, և երկու կարծիքներն ալ ունէին իրենց պաշտպանները։ Սակայն առաւել մեծամասնութիւն մը կը կազմէին անոնք, որ չէին ուզեր անձնասպան ըլլալ, ինչպես կը յորդորէր բերպատեր Իշխանը, այլ մեծամասնութիւնը տակայն, Նոյեան խաղաղութեան պարբերքն չտեսնելու ծայրայեղութիւններն

ալ չէր որդեգրած, աւելի հակամէտ կը թուէր ընդունելու Զախարենց Սւտապ ալայի առաջարկը, որուն չատ-դով էր նաև Հազար իչխանը։

— Ցարդելի ժողովականներ, գոչեց յանկարծ մահեան Կարապետ ազան, ասքի կ'ելլավ, ես ըսելիքներս ըսի, ուրիչ միջոց մը չեմ գիտեր, բայց ի անձնատուր ըլլալէ. իսկ եթէ ձեր մէջ գանուին տակաւին չամառոշներ, պատերազմը չարաշնակելու, իրենք գիտեն, ահա ես կը մեկնիմ.

— Ո՞ւր կը մեկնիք, մահտեսի՛, ո՞ւր, գոչեց Հազար իչխանը, հանգիստ՛ք քիչ մը, մենք ալ պիտի մեկնինք արդէն, բայց կ'ուզէի որ վերջնական համաձայնութեան մը գայինք.

— Մահտեսի՛, ըսաւ Կիւլվանեան, սպասեցէ՛ք նայինք, գիտ խնդիրը չը լուսաբանուեցաւ, երկայնամիտ ու համբերատար պէտք է ըլլաք, այս կարգի խնդիրները մէկ հարուածով չեն լուծուիր, մահուան ու կեանքի խնդիր մըն է, ո չ կկրքով կը կարգադրուի, ո՛չ ալ հապճեպով, կը խնդրեմ որ աւելի պաղարիւնով վերաքերուիք.

— Բանկերու ի՞նչ կայ, սիրելինե՛ր, մէջտեղ Ցրնուզի վախ վանահայր Բարթողիմէոս վարդապետը.

— Դուք մէ՛ խօսիք, հա՛յր սուրբ, սատեց բերդատէր իչխանը, արդէն դուք չէի՛ք լսեր այս դժրաղդութիւններուն պրիւրը, գոնէ դո՛ւք մէ՛ խօսիք.

— Չարմանալի՛ բան, բացագանչեց Հազար իչխանը, զսպուած զայրոյթի դ ո ղ ո վ մը, մեր մահտեսին ալ ու ձախ կչտամբելու նորութի՛ւն մը սակայն է, խնդ հայրապետին ի՞նչ կ'ուզէք, պանդուխտ վարդապե՛տ մը, քոյնը քանդուած, վանքը մեխիլ գարձած, ժողովուրդին մէկ մասը գերի սպրտուած, միւս մասը չարդուած, ի՞նչ կուզէք դժբաղդ մարդին...։

— Պաշտպանեցէ՛ք, պաշտպանեցէ՛ք, որովհետեւ բերդատէր իշխանը, բարկացած դէմքով մը, ասոնք չէ՞ն ապստամբութեան դրօշակը պարզողները...։

Ցետոյ դառնալով վարդապետին, ծպրտածու չհշտալ մը.

— Նայէն չէ՞ք երթար ղօրանոցը, ըսաւ, գարձեալ ձեր աւերին առակէն չէ՞ք անցըներ գերիները, և կուրծքի խաչը չէ՞ք համբուրել առ գերիներուն ու ասոնց կինեբուն...։

— Մի՛ ծպրտիք, մահաւոր, բողոքեց վարդապետը, Զեթունի Աստուածը գարձեալ պիտի առաջնորդէ մեզ դէպի նոր յաղթանակներ, ձնպէս պէս քարսիրտ Փարաւոններուն երեսէ՛ն է որ այսքան նեղութիւններ ու տառապանքներ կուգան մեր ժողովուրդի գլխուն...։

Ժողովականները կը սկսէին տագնապիլ, կ'ուզէին ժամ առաջ պատրաստել պարտու պատշաճ պատասխան մը, և այն օրը վրկել դայն Թշնամի բանակի նոր ընդհանուր հրամանատարին, սակայն, դժբաղդարար, հոսանքները բոլորովին հակառակ էին, և համառաձնութիւն մը գոյացնել եթէ ոչ անկարելի գէթ բաւական դժուար կը թուէր։

Աւագ ազգին համախոհներուն թիւը կ'աւելնար հետզհետէ, և բերդատէր իշխանին աւերութիւնը նոյն համեմատութեամբ կը սաստկանար անոր դէմ։ Աւագ ազան, չբաւականանալով իր գաղափարակից ընկերներով, կ'աշխատեր համոզել ու իր հակառակորդները, հրաժարեալ՝ անձնատուր ըլլալու յիմար գաղափարէն, միևնոյն ժամանակ, զգուշանալու ձայրայեղութիւններէ, որպէս զի դիւրագրգռութիւնները չը վիրաւորուէին։

Հալոր իշխանը, ուզելով այժ ասլ Զախրենց Աւագ ազգի առաջարկին.

— Սիրելինե՛ր, ըսաւ, կարծեմ թէ բաւական երկար տեւեցին վիճաբանութիւնները, ուստի կուգամ

ամիսներ զանոնք և ցոյց արուած միջոցներուն մէջէն լաւագոյնը յանձնել ձեր լուրջ նկատումին, նախ՝ մեր բերդաքեր իշխանին առաջարկը կայ, անձնատուր ըլլալու առաջարկը, յարգելի ժողովականներ, պիտի ուզէք ընդունիլ այդ նուաստացումը։

— Նուաստացում չէ, ամէր իշխան, բազմելին հայ բազմականներու պատուելին ու ներկայացուցիչը Շանըվհան Սահակ ազան։

— Տէր իշխան, յարկց Քարձմօրուք քահանան, մի՛ նախապաշարեք միտքերը. թո՛ղ ժողովականները դաման ու վճռեն։

— Ես չեմ նախապաշարեր, ամէր ամէր, չարունակեց Հազար իշխանը, իմ անձական զգացումս կ՚արտայայտեմ միայն, ուրիշ ո՛չինչ...։

— Շարունակեցէ՛ք, ամէր իշխան, բարձրացան քանի մը ձայներ, շատ լաւ կը խոսիք։

— Սիրելինե՛ր, յարեց իշխանը, մեր Նորաշխարհեան Նազարէթ չավուշին առաջարկը գիտէք, լսելիք անշուշտ, մեր Սահակ ազան շատ ազատ մտածողներէն չէ և զօրծնական չը գտաւ, որովհետև ո՛չ բանակը կրնայ թողուլ իր գրաւած այնչափ հզօր դիրքերը, ո՛չ ալ էահէմ բաշան պիտի զիջանի մեր ոտքը գալ ինքը, կամ իր կազմէ ներկայացուցիչներ ղրկել։

— Այո՛, այո՛, կրկնեցին ժողովականները, գործնական չէ այդ գաղափարը։

— Հետեւաբար, չարունակեց Հազար իշխանը, մեր Սահակ ազային առաջարկը կը մնայ, և ես այդ կարծիքէն եմ, եթէ կուզէք ինքը թո՛ղ անգամ մըն ալ բացատրէ։

— Թո՛ղ բացատրէ, այո՛, կը վախտպինք անգամ մըն ալ լսել Սահակ ազան, խնդրեցին ժողովականներէն շատերը։

Հազիւ թէ Զաքարենց Աւագ ազան, բերանը բացած, կը պատրաստուէր կրկնել իր առաջարկը, անդիէն Բաղրամեանց բերդատէր իչխանը, յանկարծ ինքզինք կորնգուցած, աչքերէն բոցեր ժայթքելով.

— Աւագա՛կ ազա, ձեզի՛ եմ, գոնաց կառապի ձայնով մը. զո՛ւր մի՛ աչխատիք ժողովուրդը վերսաին թակարդը ձգելու. ա՛լ հերիք է ո՛րքան խաբուեցանք, ես ըսկիզբներս ըսի, ուրիշ առաջարկ չե՛մ ճանչնար, Էհտէմ բաշան իմ հասցէ՛ս ղեկը է նամակը, և՛ս պիտի պատասխանեմ իրեն։

— Դուք կրնաք առանձին գրել, հեգնեց Զաքարենց Աւագ ազան, բայց անհատական պատասխան մը կը համարուի, մահաեմ՛, դուք չէք կրնար գրել անոր մեր կողմէն, ո՛չ ալ ներկայանալ իբրև ժողովրդի գաղափարներուն և ղեպուններուն թարգման, դուք ազատ էք, կրնաք անձնաւորաբար ըլլալ.

— Եթէ ես անձնաւորաբար ըլլամ, մի՛ կարծէք թէ դուք պիտի կրնաք ազատել ձեր օձիքը, Աւա՛գ ազա, ձեր ձեռքերը պիտի կապել ատամ, և ձեր պաշտպանեալ վի՛ց Հնչակեան պարոններուն հետ, պիտի յանձնեմ զձեզ Էհտէմ բաշային, և պիտի խնդրեմ որ մեր երկրի անդորրութեանը սիրոյն համար զձեզ վտարէ մեր սահմաններէն, և

— Մահաեմ՛, ընդմիջեց Կէսարենան Աւետիք էֆէնտին, զուր մի՛ յոգնիք, եթէ դուք այդպէս կը մտածէք, կը ցաւինք ձեր... տգիտութեան վրայ, սակայն, հոգ մի՛ ընէք, մե՛նք կ՚աճապարենք հեռանալ այս սահմաններէն, եթէ դուք կը կարծէք թէ մե՛նք ենք խազազութիւնը խանգարողները.

Ներկաները դառնապէս ազդուեցան և վիրաւորուեցան Բաղրամեանց բերդատէր իչխանին վերջին խօսքերէն, և սաստիկ զրգռուեցան իրեն դէմ։ Ժողովական-

ներէն, կարկըլար թաղեցի, Եաղուպեան Աստուած աղան, յանկարծ առաջ նետուեցաւ ու պոռաց բերդատէր իշխանի երեսին.

— Մահտեսի՛, մահտեսի՛, մենք անձնատուր չ'ենք ըլլար, իսկ եթէ դուք անպատճառ ուխտած էք այդ վատութիւնը գործել, ըսելիք չունինք.

— Ի՞նչ ըսել կ'ուզէ այդ աղան, հարցուց Բասիլոսենց մահտեսին արհամարհոտ շեշտով մը.

— Զը հասնեցա՞ք, կարապե՛տ աղա, չարունակեց Եաղուպեան նոյն ուժգին թափով, եթէ կը փափաքիք անձնատուր ըլլալ, աղատ էք, բայց վտանգ պէտք է ըլլաք, երբ այդ նպատակով, էահէմ բաշայի բանակավայրը դիմելու համար, Զէյթունէն դուրս ելլել փորձէք, առաջ'ին անգամ ձեզի կոտղեմ Տրացանս, կարապե՛տ աղա, և կրապանները ձեզ...

— Ո՞վ է այդ աղան, հարցուց Կարապետ աղան բարկացոտ դէմքով մը, սիկառը մէկ քանի անգամ մխացնելով ու նոտած աչքէն մէկ քանի անգամ վեր ելլելով.

— Եաղուպեան Աստուրը չէ՞ք ճանչնար, կարապե՛տ աղա, Մկրտիչ իշխանին եղբօրորդին և Շօրվայեան Վանէս իշխանին, և Եաղուպեան Աստուր իշխանին՝ ձելլատին թոռը, պատասխանեց Նորաչխարհեան Նազարէթ չաւուշը, շեշտելով ճ է լ լ ա տ անունին իւրաքանչիւր վանկին վրայ, յիշեցնելու համար եղեռնական, արիւնոտ անցեալ մը, որ Զէյթունի պատմութեան մէջ անցած է...

Բերդատէր իշխանը վայրկենապէս յիշեց Բերդին Զարդի Գիշերը՝ Եաղուպեանի ու Սուբէնեանի, այս երկու ընտանիքներուն միջև բացուած արիւնոտ խրամը, և իր սրտին բոլանդակ ուժովը զգաց և ըմբռնեց անաւոր խմաստը, որ ծածկուած էր ճ է լ լ ա տի թոռան

յայտարարութիւն տակ։ Սակայն, հպարտ մարդ, դառնալով Եաղուպեանի, և զսպելով իր կատաղութիւնը.

— Աստո՛ւր, զա՛ս կս, ըսաւ, քեզ չա՜տ կը սիրեմ, եթէ ո՛չ...

— Ի՞նչ, մռնչեց Աստուր, ինչ որ ըսի, ըսի, Կարապե՛տ ազա, եթէ կրնաք Զեթունէն դուրս ելլել, հրամմեցէ՛ք նայիմ...։

Եւ խոկմն ամբի կ՚ելլէ, կը մեկնի Բասիլեանց վաճառատունէն։

Քիչ յետոյ, իրարու հետէ կը մեկնին, Նորաշխարհեան Նազարէթ չավուշը, Անդրէասեանց Աստուր ազան և բոլոր պատերազմի կուսակիցները, բայց ի Հազոր իշխանէն, որ հոն կը մնայ, որպէս զի հանգչէ Կարապետ ազան և անոր համախոհները, հրաժարելու անձնատուրութեան գաղափարէն։

Նոյն օրը կը խմբագրուի Էմէնէմ բաշայի նամակին պատասխանը, բաւական մեղմ ոճով մը, գրեթէ ճիշդ Զախրենց Աւազ ազայի առաջարկած ձեւովը։

Պատասխանագիրը ստորագրեցին երեք հոգեւոր պետերէն զատ, Հազոր իշխանը, Բասիլեանց բերդատէր իշխանը, Կիւլվանեան Նազարէթ ազան, Պալճենց Սարգիս ազան և Անդրէասեանց Աստուր ազան։

Նոյն իրիկունը, Նորաշխարհեան Նազարէթ չավուշին հետ, Բարթողիմէոս վարդապետը, և Ս. Աստուածածնի փոխ վանահայր Տիրացուեան Տէր Սարգիս քահանան ու քանի մը խմբապետներ վանքը վերադարձան Անբաներ Քարաակի ճամբով, առանց նչմարուելու Էմէնէմ բաշայի բանակէն, որ կը տարածուէր հարաւային և արեւելեան բլուրներուն վրայ։

Մանուկ սուրհանդակի մը ձեռքով, բանակավայրը ղրկուեցաւ պատասխանագիրը։

Էահէմ բաշան, Զեթունի երեւելիներուն պատուիրակութիւնը առանձին լսելու, պէտք զգայ իր ապագայ կոյսը ժողովի հրաւիրելու, որպէսզի անմիջապէս հաւաքուած իրենց ընդհանուր հրամանատարի վրանին մէջ։

— Ձիւնակի՛ց ընկերներ, ըսաւ ընդհանուր հրամանատարը, ինչպէս գիտէք, հաչուութեան մասին բանակցութեան մանելու մօտ նամակ մը գրած էի Բասիլոսենց մահանայի կարապետ ապային, ահաւասիկ պատասխանը։

Սպաներէն մէկը կարդաց պատասխանը։

— Իմացած, չարաճնակեց Էահէմ բաշան, Զեթունցիները կը փափաքին մանել բանակցութեան, բայց կ՚ուզեն նախապէս իմանալ թէ ինչ հիման վրայ պիտի դրուի հաչուութիւնը, թէ ինչ պայմաններ պիտի առաջարկենք իրենց, ան.

— Բանաւո՛ր է, հրամանատա՛ր բաշա, ըսաւ հազարապետ մը, Բէմզի բաշային ուխտակից հակառակորդներէն, մարդիկներուն աչքը վախցո՛ր է, ձեր նախորդին ծանր պայմանները դեռ չեն մոռցած. եթէ զարձեալ նոյն պայմանները պիտի առաջարկուին, բաշա՛, լաւագոյն է բնաւ չմանել բանակցութեան.

— Ինչպէ՞ս, հարցուց Էահէմ բաշան, իմ նախորդը ի՞նչ ծանր պայմաններ դրաւ, թուեցէ՛ք նայիմ.

— Օրինակի համար, պատասխանեց հաղարապետը, Նորաշխարհեան Նազարէթ չափուչին հետ Հնչակեան պարոնները պահանջեց.

— Ուրիշ..., ընդմիջեց Էահէմ բաշա.

— Անպայմանն անձնատուրմիւն..., շարունակեց հաղարապետը, «Զեր կիներուն ու ձեր զաւակներուն ձեռքէն բռնած, բանակը պիտի գաք անձնատուր ըլլաք» ըսաւ. կարելի բա՞ն էր ասիկա.

— Դուք ինչ կը կարծէք, ընդմիջեց Էահէմ բաշան, մենք ինչ պայմաններ պիտի առաջարկենք կը կարծէք.

— Բաշա՛, ըսաւ Միւմթազ պէյ, առաջարկը դիւրին է, գործադրելո՞ւն վրայ է խնդիրը. մենք չա՞ս բաներ կրնանք առաջարկել, պիտի ընդունի՞ն Զեյթունցիները.

— Զօրանոցին գերիները ջարդե՞ր են, ըսաւ Էահէմ բաշան, ինչպէս կը պատմուէր Մարաչի մէջ, ինչ տուգանք պիտի պահանջուի փոխարէնը.

— Ինչ ունին որ ինչ վճարեն, առարկեց ուրիշ ապագ մը, բաշա՛, նայեցէ՛ք, ես քիչ մը յուսահատ եմ, չեմ յուսար թէ ազգիւնքի մը յանգի բանակցութիւնը. մինչև ցարդ անորոշ մնացած է պատերազմին բազդը, և ապստամբները տակաւին կը յամառին չարունակել կռիւները, մինչև որ չը ջախջախուին, ո՛չ մէկ պայման կ'ընդունին այդ մարդիկը.

— Աւելի պարզ խօսեցէ՛ք, Սալ՛մ պէյ, ըսաւ ընդհանուր հրամանատարը զեր-հաղարապետին, դուք ինչպէս կ'ըմբռնէք հաչտութեան պայմանները.

— Հաչտութեան պայմանները, բաշա՛, պատասխանեց Սալմ պէյ, երկուստեք զոհողութիւններ կը պահանջեն, առանց այդ զոհողութիւններուն, կարելի չէ գոյացնել ո՛և է հաչտութիւն.

— Ինչ կ'ուզեն այդ ապատամբները, հարցուց Էահէմ բաշան, պէյլի՞ք կ'ուզեն.

— Մ'չ, պատասխանեց Մխմթաղ պէյ, ևս բաւական կը ճանչնամ զիրենք և չատ անպայմանը խօսակցած եմ իրենց հետ, ո՛չ պէյլիք կ'ուզեն, ո՛չ ալ ա ն ջ ա ո ւմ, աղքատ մարդիկ են, ապառաժուտ երկրի մը բնակիչներ, զուրկ ամէն ապրուստի միջոցներէ. ապահարկ ըլլալ կ'ուզեն.

— Սակայն դժուար չէ, ընդմիջեց Էահէմ բաշա, տարեկան մէկ երկու հազար ոսկի պակաս թող մտնէ սէրասքիեան գանձը,

— Յաճախ խնացած եմ իրենց տրտունջները, չարունակեց Մխմթաղ պէյ, Մարաշի կառավարութեան հետ յաճախակի վէճեր ունեցած են, քանիցս ինծի ալ գանգատած են, կ'ուզեն միանգամ ընդ միշտ զատուիլ Մարաշէն և Բ. Դուռին անմիջական հակակշռութեան տակ մտնել, տեղակ մը մ ի ւ ս թ ա գ լ ի (անկախ) գ ա զ ա (գաւառակ).

— Սակայն քիչ մը դժուար է կարծեմ, ըսաւ Էահէմ բաշա.

— Մէկ խօսքով, չարունակեց Մխմթաղ պէյ, ա ռա ջ խոստումնակո՛վ միայն կարելի է գլուխ հանել բանակցութիւնները.

— Ըսել է թէ, ընդմիջեց ընդհանուր հրամանատարը, ա ն ձ ն ա ս ւ ր բառը բնաւ առնելու չէ երբէք՝

— Երբէ՛ք, երբէ՛ք, կրկնեցին բոլոր ապստամբները։

— Էահէմ բաշան կը զգար իր առանձնաձայն պաշտօնին բոլոր ծանրութիւնը, որուն ներքև իր ուսերը ակար կը թուէին. գիտէր Բ. Դուռին, մանաւանդ Ելլտըզի սրամտութիւնները, որոնց գործադրութեան համար չը պիտի բաւէին իր բանակին ներկայ ուժերը։

Աչքերը բացխփելով ու ճակատը չիկոտ, քիչ մը խորհեցաւ, յետոյ դառնալով ապայակոյտին.

— Ընկերակիցնե՛ր, ըսաւ, այս հաշտութիւնը չպիտի դայանայ.

— Ի՞նչու, բայա՛, հարցուցին ապանները զարմացկոտ դէմքով մը.

— Որովհետեւ, չարունակեց Էահէմ բայան, մեր գործը պարտաւածի մը հետ չէ, որպէս զի պարտադրենք մեր պայմանները.

— Իրաւունք ունիք, բայա, բաւ հազարապետ մը, եթէ ինձի հարցընէք, վճռական, վերջնական հարուած մը պէտք է տանք, և այնուհետեւ մանանք բանակցութեան:

— Այն տաեն, աւարկեց Էահէմ բայան, բանակցութեան մանկու պէտք չը մնար, բոլոր ապստամբները գերի կը վարենք ու կը նուաճենք Լեռը:

— Կ'երեւայ թէ ի վերջոյ պիտի տեսնենք այդ միջոցին դիմելու, յարեց Միւսթաղ պէյ, այս ապստամբները կարուղ լեզուէ չեն հասկնար.

— Բայց խօստումներէ կը չլանան, ընդմիջեց Էահէմ բայան.

— Ե՞րբ չլայան, աւարկեց հարիւրապետ հաճի Եասին էֆէնտին, Նալարէթ չհասչը փորձեցինք, ոսկեվից քսակը չը մոռնանք...:

— Ի՛նչ քսակ է, հարցուց Էահէմ բայան:

Սպանները պատմեցին ոսկեվի քսակին եղելութիւնը:

— Սիրելինե՛ր, ըսաւ Էահէմ բայան, քանի որ այդպէս է, քանի որ ո՛չ խոստումներէ կառնեն, ո՛չ ալ բանակցութիւններէ, մենք կը վերադառնանք մեր նախկին տեսակէտին. վճռական հարուած մը կը փորձենք, կը ջախջախենք զիրենք, և հաշտութիւնը մեր գենգերան ուժովը կը պարտադրենք, չէ՞.

— Այո, բաշա, կրկնեցին ապստամբութեան անդամները՝ ոմանք, որոնէն միրալայ Ալի պէյ ալ այդ կարծիքէն էր, և ձեր նախորդին հետ այդ մասին չատ խորհրդակցեցաւ. եթէ հրաման ընէք, անմիջապէս աս բոնադակներ կը ղրկենք Ալի պէյի բանակը, և գինքը կը հրաւիրենք իր ստանդրած բոլոր ուժերը չարժման մէջ դնելու և քալեցնելու դէպի Զեթունն. իսկ մենք այժմէն կը պատրաստուինք և կը զգածնենք յարձակումնիս զանազան կէտերէ. կը յուսամ թէ կէս ժամուան մէջ կը վերջացնենք...»

— Այդքան դիւրին կը կարծէք, պէյ, հարցուց Ջահէմ բաշան, չէ՞ք մտածեր թէ անոնք ալ անպակաս ուժեր ունին պատրաստի. թնդանօթի պիտի բռնենք քաղաքը, բայց, բնակիչներուն մեծագոյն մասը քաշուած է կարծեմ լեռներու գագաթը, ապաստանելու համար դիւրքեր բռնած, ուրկէ մատ մը թնդուս կը դանուի Զեթունի մէջ, քալաքին պահպանութեան համար:

— Սակայն, հրամանատար բաշա, դիտել տուաւ Միւմիաղ պէյ, ասոնցմէ կոպտութիւն մը չէ՛ սպասուիր, չի կրնար ներել. մեր զօրքերուն մէջ տարաձայնութիւն մը մտած, անոնցմէ ամէնուն կը զգածէ. յուսալը, ձիւնը, կլիմային անդիմադրելիութիւնը, բոլոր պայմաններն մեզի համար անյարմար են, մինչդեռ ապրուստամթերներուն ծնած, մնած, ապրած տեղը, սիրած կլիման է. կա՛մ պէտք է հաշտութիւնը կնքել, կա՛մ առնել վճռական քայլը, բաշա՛.

— Պիտի առնենք քայլը, ըսաւ ընդհանուր հրամանատարը, պարա՛պ բան է հաշտութեան բանակցութիւններով վատնել թանկագին ատիւնները. չատով առաջանալ կրնանք հանդարտ Ալի պէյի բանակը, և ապրարանենք լրեն որ կապմ ու պատրաստ գանուի, մեր ազդանշանին պատասխանելու համար.

— Բ ա ռ օ յ ան յ այտնի է, բաւ ապահովէն մէկը, թնդանօթ մը կ'արձակուի և անմիջապէս կռիւը կը սկսի։

Սպայակոյտը, ընդհանուր հրամանատարին փափաքին համաձայն, որոշեց հրաժարիլ հայատիճան գաղափարէն, յետաձգել բանակցութիւնները, չարունակել թշնամութիւնները ձեռնարկել վճռական գործողութիւններուն, չախչախել ապստամբներուն ուժերը մէկ հարուածով, և այնուհետև՝ ձեռք առնել Լևոան ամրոցական նուաճումը։

Անմիջապէս, սուրհանդակներ ճամբայ կան դէպի Սալի պէյի բանակը, Էսհէմ բաշային հրամանագրովը, որ կը պարունակէր սպայակոյտին որոշումը։ Էսհէմ բաշան Սալի պէյին կազդարարէը, թնդանօթին առաջին օրուան կրակոցն պէս, իր հակայ բանակով առաջ քալել Զելմանի վրայ։ Նոյն հրամանագրով կը ծանուցանէր նաև թէ՝ ինք ալ արեւելքէն պիտի յարձակի, զանազան կէտերէ, պիտի թնդանօթի բռնէ քաղաքէն միջնաբերդը, նկեղեցիները, դպրոցները, բնակարանները, և պիտի աշխատի ամէն գնով ձեռք բերել յաղթութիւն մը, առանց որու, կը գրէր Էսհէմ բաշա, անկարելի է ապստամբներուն հետ կնքել պատուաբեր հաշտութիւն մը։

Ը

Բերդաաէր Բասիլանոց իշխանը չատ ախուր էր, Էտէմ բաշային քով ղրկուած Զևթունցի բանտերը ձևռնունային վերադարձած էր, առանց չոր ու ցամաք բարև մը բերելու Էտէմ բաշայի կողմէն։

Սաղին, Զախարենց Սւոգ ազան, Բասիլոսենց վաճառատան հաւաքոյթէն բամնուելէ յետոյ, իրեններով, գաղտնի խորհրդակցութեան մը համար, առանձնացած էր կեդրոնական վարժարանի սենեակներէն մէկին մէջ։

Մէջտեղը սև սեղան մը կար, մէկ ոտքը կէս մը կտրած, որուն վրայ կը պլպլար կարճ մոմ մը, աշտանակի մը մէջ, չորս պատերուն տակ գպրոցական գրաւեղաններ ու նամարաններ դրուած էին խառնիխուռն, պատերէն կախուած՝ երկու աշխարհացոյց քարտէսներ, երկուքն ալ պատառ պատառ, և մարզակազմութեան վերաբերեալ քանի մը ապտպրուած պատկերներ, նոյն։

Սենեակին դուռը խեռամով մը կղպուած էր ներէն, և երկու պատուհաններէն, որոնք կառավարութեան պաշտօնատան չէնքին կը նայէին, տախտակներով գոցուած էին, այնպէս որ դրսէն կարելի չէր նշմարել լոյսը, մէչ ալ ներսը գուշակել մարդկային էակներուն կատարութիւնը։

Սւոգ ազան, ծանրաբեռն ու թախծոտ, ձևռքի սիգարը միշտ չրխնելէն, անոյգ օդին մէջը նայած կը քաշէր ու կը հաւաչէր։

Ներկաները նոյնպէս արտասւեցին ու մտածկոտ, խիստ ծանրակշիռ խնդիր մը զիրենք հոն կը բերէր, երբ նիկ Մ. Յակոբի տաճարի վերատեսիչներուն վրայ կատարուած ճեմարանը: Ոչ ոք գիտէր, ո՛չ ոք կրցած էր թափանցել Զախրենց Աւագ աղային ու իր ընկերներուն այն դիչերուան հատաքոյթին գաղտնիքը:

Զորս էին բոլորը, Աւագ աղային հետ միասին, Կէսպընեան, Բուռաքեանան և Զօխուբեան, երեք անուանի ընկերները, որոնք Աւագ աղային խօսքերը պատգամ ընդունողներէն էին: Ընթերցողները յաւ կը յիշեն անշուշտ, այս չորս անձերը նշանակ եղած էին Բասիլոնոյ վանահատան մէջ, Բերդաձոր իչխանին կողմէն, իբրև պատասխանատուներ՝ պատերազմին և իբրև պաշտպաններ՝ խաւարտար գոմիթէի մը կազմէն ղրկուած չաթաղարի(*) պարոններուս, ևն:

Կէսպընեան, անդուժելի կատակաբան մը, երկու վայրկեանը մէկ, ոտքի կ'ելլէր, կը մօտենար անհեակին դրան, ու մը կը դիտէր կզպանքը, յետոյ կուգար վերատին կը նստէր իր տեղը:

Բուռաքեանան, իր ընդհանուր գաւարթութիւնը կորսընցուցած, պատերազմին սկիզբէն ի վեր մտացած էր իր կատակները, և իր ընկերներուն պէս, ինք ալ մելամաղձոտ, խոհուն, սիրելիի լուրթիւն մը կը պահէր:

Իսկ Զօխուբեան Սկիմին ատեն, Աւագ աղային երկարող, բայց աւելի նահանջ, անշուշտ ապագրութիւնը, այդ դիչերը առաջնորդեն ան էր աւելի լուրջ էր:

Դաւթոյ, ձիւնը կը մտնէր ու կը պատուաքէր, քամին կ'ոռնար իր վայրենի եղերերգը, երկաթէ վանդակներուն մէջէն ներս կը խաւծէր ձիւնահեղեղ մը, գիկամբերեան ներս հոսելու առաջին հետ, որ առաջուան լուռներու կատարներէն վրխմած, կուգար նստուածել Զիվուհեմի արիւնոտ կոյտին վրայ:

Զորս թաղերու չորս եկեղեցիներուն մէջ հակումներ կը կատարուէին, և ամբողջ Լնոը, պինուրնայ մարտիրոսուհին մը, կ՚ապօթէր։

Մէջնարկուին բարձունքը, Բասիլոսնոց ապարանքի սենեակին մէջ, Սուրէնենց թագի երեւելիներուն դիւնբաժոդովը կը գումարուէր Մեծ Մահաեսին նախագահութեան տակ։ Ուրիշ դիւնբաժոդով մըն ալ կը գումարուէր Կլովանեան Նազարէթի ատեան ապարանքին սենեակին մէջ. նդնպէս, ուրիշ դիւնբային հաւաքոյթ մըն ալ՝ Պաղճենց Սարգիս ատեանին սենեակը։ Եւ այս բոլոր ժողովներուն մէջ, միեւնոյն նիւթը կը ծեծուէր. — Էահէմ բաչան ի՞նչ պիտի պատասխանէր արդեօք։

Եւ սակայն Էահէմ բաչային մէկ պատասխան հաստած էր միեչեւ այն րոպէն, ան ուրիշ ժամուքներ ուշնէր, իր ապագայութեան խորհրդովը, կը պատրաստուէր վճռական հարուածը տալ։

Իսկ չորս ամբաստանեալները, Աւագ ապան չէջապատած, Կեդրոնական Վարժարանին անկիւնի սենեակնեներէն մէկին մէջ, իրենց կեանքի դերապոյն վայրկեանները կը համրէին ու կը չափէին անձրեւաթաց, որ դիրենք կը զատէր մեռելներու աշխարհէն։

Աւագ ապան դլուխը բարձրացուց և աչքերը բոլորտիքը պտըտցնելով.

— Տղաքնե՛ր, ըսաւ, համակերպող զոհի մը յաւադին չեչտավը. այս դիւնբը՝ Զեմաւնի վերջին դիւնբը պիտի ըլլայ. Բասիլոսնոց վաճառատան մէջ անցած դարձածները չպիտի ուզէի հոս երկրորդել. խաւարը լուսաւորուած է, մահաեսին յայտնապէս խօսեցաւ հոն, խըն, դիրը մեր չորսին չուրջը կը գառնայ, մենք պիտի ըլլանք քաւութեան ոչխարները.

— Ինչո՞ւ այդքան մութ կը տեսնէք պատկերը, հարցուց Կէորղենան, ինչո՞ւ յանկարծ վհատեցաք, ապա-

սեղէ՛ք, տեսնենք ինչ ախոռ պատասխանէ Էմէէմ բաշան.

— Էմէէմ բաշան չը պիտի պատասխանէ, չարունակեց Աւագ ապան, մե՛զ ապահան ապաչնէրը, իրաւունքի չեն նէր, մէզի որ պատերազմներու բովէն ալ անցած են, քանի՛ քանի՛ դժրաղդ արկածներու մէջ.

— Աւա՛ղ, կչտահրեց Զօհրաբենց Արիմը մեծերէն չկրցաւ մը, ինչո՞ւ պիտի որ Էմէէմ բաշան չը պիտի պատասխանէ.

— Ես՞ տե՛ս պիտեմ, պատասխանեց Աւագ ապան, Արիմ՛ն, այս առաջին անգամը չէ՛.

Յետոյ դառնալով միւս ընկերներուն.

— Մտիկ ըրէ՛ք որ պատմեմ, չարունակեց Աւագ ապան, ե ո թ ը թ ա չ ա ն ե ր ու ն տ ա ր ի ն ա յ պէս եղաւ, բանակը բնաւին դրին Զեթունի դիմացը, այն տեղն տակաւին գործածուր չէր չինուած, թնդանօթները կարդով չարնցին, յետոյ, նամակ մը դրկուեցաւ բանակի հրամանատարին կոչուն, ազէկ չեմ յիշեր ո՛ր ապայի, Բասիրան՞ոց թէ Կիւվանանոց հասցէին, ճիշդ այն քաղաքավար ու խաղաղասէր ոճով, որով գրուած էր Էմէէմ բաշային նամակը, Վ ե հ ա փ ա ս Սուլթանին (՞) անունն պիտի ելնէ և տեսա չորհներու խոստումներովը լեցուն նամակ մը, հաչտութեան պայմանները մասին բանակցութեան մտնելու վախտ կը յայտնուէր, և այդ նպատակով լիազօր պատգամաւորութիւն մը կը հրաւիրուէր բանակին կեդրոնը.

— Յետոյ ի՞նչ եղաւ, հարցուց Քուսքուսենց Սահակ էֆէնտին.

— Ի՞նչ պիտի ըլլար, չարունակեց Աւագ ապան, Զեթունէն պատասխան մը դրկուեցաւ, հաչտարարութեան պայմանները, և կըսպասուէր երկարգ պատասխանի մը.

— Ը՛ր տեսեցա՛ք երկրորդ պատասխանը, հարցուց կէպրնեան.

— Տեսեցա՛, պատասխանեց Սւազ ազան, թնդանօթներու տրոտումով...։

Սահմռկած, իրարու երես սկսան նայիլ։

Սւազ ազան իրականութիւնը կը սեանէր, և չէր կրնար զսպել իր ներսիդին եռացող սպգնապը.

— Սիրելինե՛ր, ըսաւ, ժամերը կ՛արշաւեն, այս գիշեր մեզ տրամադրելի, վաղը ներս պիտի մտնեն թշնամի բանակները, արեւելքէն, հարաւէն և արեւմուտքէն, Էտիմ բաշան ու Սլի պէյը պիտի ամրակոծեն Զեթունը, թերեւս ա՛յս գիշերուընէ, և իրենց յաղթական մուտքը պիտի գործեն, չորս կախաղաններ պիտի կանգնեն մեր չորս կառուրջներուն՝ Պաղ Աղբիւրի, Շուղրի, Քարէ Կամարիկի ու Կարսի գլուխը. գիտե՛ք, որո՞նց համար.

— Որո՞նց համար, հարցուցին երեք ընկերները անդադրին սարսուռով մը.

— Մեզի համար, մեր չորսին համար, բացագանչեց Սւազ ազան.

— Բայց ինչո՞ւ...

— Չէ՞ որ մենք ենք Զարիքին Աղբիւրը, նոյնը չը յայտարարեց Մեծ Մահաեսին...։

Աչառնակին մտքը կը հալէր. կը մարմրէր ու անկէ կաթկթող մեւեալին նշոյլները կ՛արիւնաւէին սենեակին պատերուս պատկերը, որոնց վրայ կը պծտէին Սւազ ազային ու իր ընկերներուն արտաքին դիմադրութիւնները։

Սւազ ազան, բնդհատուած խոսակցութիւնը վերսկսելու համար, նոր սիկառ մը կը վառէր, երբ յանկարծ, քայլերու չռաչիւն մը լսուեցաւ դուրսէն։

Սենեակը խորտնակ լռութեան մը մէջ ընկղմեցաւ և կէսգիշեան, մօտենալով մէջ անգի անգաթին, փչից ու մարեց աչառնակին մտքը։

Խաւարի մէջ ալիք յանդիման աչքեր կը վառէին, որոնք արիւնկարանդ լոյսեր կ'արձակէին, և այդ գերեզմանային անշարժութեան մէջ, ընդհատ հեւքեր կը լսուէին միայն, տառապող կարծքերուն հեւքը...։

Ջրաքը միահին, չունչերնին բռնած, դուրսը կ'ականջէին։

Քայլերուն չշուկը չէր դադրեր, ընդհակառակը, ա՛լ աւելի արագակի կը լսուէր, կը մօտենար, ամապարող մարդու մը քայլերուն կը նմանէր ան։

Մէկ երկու վայրկեան անցաւ այսպէս, և անդ դարձը զարկին։

Ցետոյ, ծանօթ ձայն մը լսուեցաւ, որ կ'ըսէր.

— Բացէ՛ք, ես եմ.

Քաւթաւունց Սահակն էֆէնտին ճանչցաւ Շանըվենց Հանէս պապան, մանր նորէն վառեց և իսկոյն բացաւ դուռը։

Ներս մտաւ Հանէս պապան, ցնխերու, ջուրերու մէջ թաթխուած, ամրողջ մարմնովը կը դողար, դեռ նոր կը վերապահար Մարաչէն, ուր երկու օր առաջ դրկուած էր իրրև սուրհանդակ. Տէր Նահապետեան Տէր Ղեւոնդ քահանային կողմէ։

— Պատմէ՛ նայինք, Հանէ՛ս պապա, ըսաւ Աւագ աղա, ձեռքի սենեկալովը խառնելով երկաթէ կրակարանին մոխիրները, մտանցի՛ր, առաջ եկո՛ւր, քովս նստէ՛։

Հա՛ էս պապան մտաւցաւ կրակին, որ արդէն անցեր էր, աչառ՛ակի նայող մանին պէս, որ կը մարմրէր։

— Է՛, չարտնահեց Աւագ աղա, երր եկար.

— Կէս ժամ առաջ.

— Ի՞նչպէս ելար որ հոս եկար, հարցուց Աւագ աղան.

— Ճամբան իմացայ ձերինները էն, պատասխանեց Հանէս պապա, գնա՛ կեպրանակատն վարժարանը նայէ՛ քանի, ու հոս եկայ։

— Լա՛ւ, չարաճճիկ Աւագ ալա, պատմէ՛ դայլին, ի՞նչ ըրիր. նամակ մը բերիր անշուշտ, չէ՞.

— Կեցէ՛ք, պատմեմ, յարեց Հանէս պապան, պատմաբիւնա խիստ չհանկան է, պէտք է մոխիկ ընէք մինչև վերջը։

Ձարս ընկերները կախուեցան Հանէս պապայի շրթունքներէն.

Եւ Հանէս պապան սկսաւ պատմել. —

«Ինչպէս կը գիտէք, ուշ ատեն մնկնեցայ, մութը կոխեր էր արդէն, բոլոր ճամբանները գոց, թշնամի գունդերէն պաշարուած, չուարեր ճեռացեր էի, չէի գիտեր թէ ո՛ւրկէ պիտի կրնայի ճամբայ մը բռնել։ Վերջապէս հասայ Շուշլի կամուրջին եզերքը, ուր յանկարծ գաղափար մը յղացայ։ Խորհեցայ Անդրկասեցոյ Քարերէն վար իջնել, ձիւներուն վրայէն, Շուշլի գետակի եզերքէն քերելով, կառաջի ալիքներէն ծնծուած ապառաժներու վրայէն ցատկելով, առանց նշմարուելու, բոպիկ ոտքերով ու կիսամերկ, չարաճնակ ջուրերու մէջէ, հասայ հոն, ո՛ւր Աճապոլը կը միանայ մեր Շուշլին։ Գետակերքէն կը պիտէի, Սօլագ Տէաէի բոլոր երկիդները, հազարաւոր լոյսեր կը ցոլցոլային, Այլ պէյի բանակին լոյսերը...։

«Ի՞նչ երկարեմ, գրեթէ տասած, կիսամեռ, հոգիս յաշոգեցայ, մինչ գետակերքը փրկելով, հասնիլ Գ ա բ ա Զ ա լ թ ը, ուրկէ այլ ևս չէր նշմարուէր ո չ մէկ լոյս, պոն մը վտանգեայ գետակերքի մոցաններուն մէջ մնալով, կրակ չհնել, քիչ մը նոսրիլ, լաթերս չորցնել ու առաքնալ. բայց յետոյ, այդ զաղափարէն հրաժարեցայ, որովհետեւ, կ'ըսէի ես ինծի, կրնայ ըլլալ որ մայրաղերքան մէջ թշնամիներէն լրտեսներ պահուրտած ըլլան։

— Է՛, յետո՞յ, ընդմիջեց Կէսընեան անհամբեր ու աճապարանքով մը.

« Յետոյ, չարունակից Հանէս պապան, դարձեալ ջուրերուն ու լերկ ապառաժներուն մէջէն, չարունակ Թապլարկելով, խնդալով կլկլով, կուռնաիին բերդին մօտերը հասայ, ուր վտառ էի, պիտի կրնայի առանց վտանգի քիչ մը հանդիստ առնել, կրակ մը վառել քարայրի մը մէջ, և յետոյ ճամբաս չարունակել։

— Հանէ՛ս պապա, դիտել տուաւ Աւագ ազան, որ կ՛աճապարէր, կարճ կապէ, ըսէ՝ մեզի, կրցա՞ր անվնաս հասնիլ Մարաշ, նամակը յանձնեցի՞ր, պատասխան մը բերի՞ր, ա՛դ պէտք է մեզի.

— Աւա՛գ ազա, բողոքից Հանէս պապա, չէք խոզուր որ լրացնեմ.

— Լրացո՛ւր, լրացո՛ւր, ըսաւ Աւագ ազա, բայց համառօ՛տ...։

Եւ Հանէս պապան չարունակից.

« Զկրկարե՛մ, Ջահանի եղերքէն միչա քերկով, հասայ Մարաշի մեծ կամուրջը, ուրկէ քայլերս ուղղեցի դէպի քաղաքը, նախ երթալ էի Ղեւոնդը տանելու և նամակը յայտնելու համար.

— Սակայ պէտք է, Հանէ՛ս պապա, ընդմիջեց Զօփուրենց Աբիմին ազան, պատմէ՛ նայինք.

« Եկեղեցին ամայի, ա՛չ սք կար հոն, չարունակից Հանէս պապան, ժամկոչը միայն կար, ասոր խուցը մտայ, քիչ մը նստանք, Տ. Ղեւոնդը հարցուցի, լուեց. խո՛ղճ մարդը, սկիզբէն մինչև վերջը պատմից Սղէտը...

— Ո՞ր ապէտը, ընդմիջեցին ներկանները.

« Մարաշի կոտորա՛ծը, չարունակից Հանէս պապա, Մուրատեաններըը խողխողուած, քանի՛ քանի պատուական երիտասարդներ նահատակուած, և Տէր Ղեւո՛նդը...

— Է՛, ընդմիջեցին ամէնքը, ի՞նչ եղաւ Տէր Ղեւոնդը.

«Ի՞նչ պիտի ըլլար, չարունակեց Հանէս պապա, քանդը տարեր նետեր են ուրիշ մեծամեծներու հետ. ես մէկ կոպէկն չատ գոհ մնացի անոր բանտարկութեան համար, որովհետև, եթէ չը բանտարկուէր, ա՛նպատճառ պիտի մորթուէին զանի, ա՛յսպէս կը պատմէր Քառասուն Մանկանց եկեղեցւոյ ժամկոչ ազբարը։

— Ի՞նչ ըրեր նամակը, հարցուց Աւագ աղան.

«Ժամկոչին յանձնեցի, պատասխանեց Հանէս պապա, և ազաչեցի որ ինք անձամբ տանի զայն յանձնէ քահանային, կերակուր տանելու միջոցին, և պատասխանը բերէ։ Ժամկոչ ազբարը վախցաւ, չուզեց ինքզինք վտանգել, ինծի խորհուրդ տուաւ Քիւմպէթի Վարժապետեան Տէր Յովհաննէս քահանային ձեռքով հասցնել նամակը Տէր Ղեւոնդի, բայց ես հակառակեցայ.

— Սամուէլեան Սարգիս էֆէնտիին կամ Տէր Ղազարեան Դաւիթ էֆէնտիին քովէ յանձնէիր նամակը, յայտնեց Աւագ աղա.

«Ա՛խ, սիրելինե՛ր, չարունակեց Հանէս պապան, մի՛ տաք այդ պատուական երիտասարդներուն անունները.

— Ի՞նչ հզան որ, հարցուցին չորսը միասին.

«Երկո՛ւքն ալ խոզխազնե՛ր են, խոզխազնե՛ր, դահիճներըը, հրէշներըը...»

Հանէս պապան կանգ առաւ քիչ մը։

Բոլոր դէմքերը ախորժեցան, անոնք ամէն մէկ սահեցաւ բոլոր ճակատներուն վրայէն։

«Ա՛խ, չարունակեց Հանէս պապա, մէկ կոպէկն իր արցունքները սրբելով, ո՞ր մէկը յիշեմ, քանի՛ քանի երիտասարդներ ապաննուած են...»

— Զօրպաճեան Յովհաննէս էֆէնտին չը հարցուցի՞ր, Հանէ՛ս պապա, հարցուց Աւագ աղան, անո՛ր քով տանէիր նամակը.

« Մեն ալ բանտարկուելր է, Աւա՛գ ազա, ինչ կըսէք, առարկեց Հանէս պապա, Մարաշի մէջ մերիններէն կաբնուար դէ՛ք մը չէ մնացեր, չատերը ապան ուած են և մնացածներըն բանտարկուած։ Ժամկոչին հետ քիչ մը խորհրդակցեցանք, յետոյ, պիշկոպոս, ամերիկեան միսիօնարներուն քով եմ գացեր, Գըրդ կէօղի կողմը, և նամակը ձեռքովս յանձներ եմ իմ ծանօթներէս Շէքէբաէրեցի Խալէն հայ խոհարարի մը, որ խոստացաւ ինք անձամբ բանտը տանիլ զայն և յանձնել տէր Ղեւոնդին։

— Միսիւնարին երեսը չը տեսա՞ր, հարցուց կէսպընեան Աւետիք էֆէնտին։

« Տեսայ, պատասխանեց Հանէս պապան, Զեթունի վիճակը հարցուց, Կոստան պատուելիին վերքը, մեր Շանըվենց Աւետիս ազան և ուրիշ բազաքականները. խորհուրդ տուաւ որ անձնատուր ըլլանք, ո՛չ Եւրոպան, ո՛չ Ամերիկան, ո՛չ մէկը պիտի օգնէ ըսաւ, եթէ չտամպարէք անձնատուր ըլլալ, ահագին բանակ մըն ալ պիտի քալէ Զեթունի վրայ և անգթօրէն պիտի ջարդէ ետյն իսկ օրօրոցի մանուկներն ը, չը խնայելով ո՛չ կիներուն, ո՛չ անկար ծերերուն, ըսաւ։»

Հանէս պապան աւարտեց իր պատմութիւնը, յետոյ ծոցէն ծրար մը հանելով, մէջտեղի սեղանին վրայ դրաւ զայն ու դառնալով Աւագ ազայի.

— Աւա՛գ ազա, ըսաւ, ահաւասիկ վկանները, ցոյց տալով ծրարը.

Ննրկանեարէն Քուսքուսեանց Սահակ էֆէնտին քաշկեց ծրարը, աղ և օճառ էր, Մարաշէն բերուած։

Հոս տեղն է յիշել թէ այդ տագնապալի ՝ երջանին՝ տակալի նեղութիւն մը կը դիտէր Զեթունի մէջ։ Զմեռը սաստիկ, խածնող ցուրտին ու դէզ դէզ բարձրացող ձիւնին դէմ իրենք զիրենք պաշտպանելու համար, ան-

տառները չէին կրնար երթալ, Թշնամի բանակներէն պաշարուած ըլլալով, և կըտեսնուէին մօտակայ պարսպէն բոլոր պաշտօնեաները կարակ ու փայտ հայհոյելով։ Իսկ ընտանի կենդանիները, էշ, ջորի, ձի, յորդի ու գարիի չդոյութենէն սովամահ, սկսան իրարու հատեալ կրծել, և անոնց մէջի յորդը պարպել, և զան կենդանիներ ալ, որոնք իրարու պոչը կերան։

Մեր ընթերցողներուն ճշդիւ գաղափար մը տալու համար, այն տարուան աիրոջ սովին ու տագնապին վրայ, բաղդատական ցուցակ մը կը դնենք հոս, յատուցիչ ծանօթութիւններով։

Անհատական իւրաքանչիւրին գինները, խաղաղութեան և պատերազմի չրջաններուն մէջ. —

Ալիւր օխան	1	դրուշէն	բարձրացաւ	60 դրչ· ի
Ցորեն բոլը	10	»	»	150 »
Օճառին օխան	4	»	»	32 »
Ծխախոտին օխան	4	»	»	90 »
Գետնախնձորին օխ.	1	»	»	32 »
Բոզկին »	4	բարայէն	»	3 »
Աղտորին »	10	»	»	6 »
Սիկառի թուղթը	4	»	»	1 »
Մէկ ջորին, սովորաբար 16 ականոց, ծախուեցաւ				10 »
Մէկ անոթոյին ծախուեցաւ				3 »
Մարդ օխան, սովորաբար 2 դրուշ, ծախուեցաւ				4 բրչ· ի

Սեպտ ազան, Հանէս պատգային պատմութիւնը լսելէ յետոյ, ամբոխին մը դրաւ և բաւ անոր.

— Հանէ՛ս ինպա, դուն հիմա գնա՛ հանգչէ՛, շատ յոգնած ես, կը դողայ, գնա տունդ, վրադ գլուխդ վախկոտ ա՛ւր, վազը նորէն պիտի տեսնեմ քեզ։

Սրի Զեթունցին հրաժեշտ առաւ, մեկնեցաւ ունեակին և ուղղակի գնաց իր տունը։

— Է՛, բաւ Աւագ աղան իրենիներուն, կացութիւնը պարզուեցաւ. Մարաչէն վերջը Զեթունին է կարգը, և առաջին նահատակները մենք պիտի ըլլանք, ազատներ։

Աչառնակին մոմը վերջին պղպջուք մըն ալ արձակեց ու մարեցաւ։

Սենեակը թաղուեցաւ դարձեալ խաւարի մէջ։

— Կէս գիշերը կ՛անցնի, դիտել տուաւ, կեպրենան եթէ այս գիշերը փախցնենք ձեռքէ, ալ չը պիտի կըրնանք մեր մտքին վրկել։

— Ճիշտ է, հաստատեց Քուաքուանոց Սահիան Էֆէնտին — որ տարիներով Իզմիր ու չրջակաները պանդըխտած ըլլալով, իր հայրենի առաքելութիւններէն չատ բան կորնցուցած և եղած էր Թուխտորիթ մը — վաղը բանակը նետ պիտի մտնէ և Բասիլսեին աղան (ակնարկելով երդաստէր Իչհան մահտեսի Կարապետ աղային) առաջին անգամ մը պիտի մատնանշէ Էահէմ բաշային, և, իր խելքով, Զեթունի վնաս մը չը հասնելու համար, պիտի յանձնէ Թնդանօթին բերանը...

— Սարիկա տարակոյս չը վերցներ, բաւ Զօխուրենց Արթին աղան, վառօդատան մէջ ալ նոյնը չը յայտարարեց. խնդիրը մեր չորսին վրայ կը դառնայ, նախ մեզ պիտի մատնեն, յետոյ պիտի յանձնեն Հնչակեան պարագլուխները։

— Սմբնը մեկնի, յարեց Զախրենց Աւագ աղան, ո՛չ Ս. Աստուածածնի վանքէն, ո՛չ ալ միւս պերքերէն, չեմ յուսար թէ ըսրջ դիմադրութիւն մը կազմակերպուի Թշնամի բանակներուն դէմ, պոնք ամէն կողմէ միեւնոյն ժամանակ պիտի գործեն յարձակումը, որ դժբազդաբար, վճռական պիտի ըլլայ, վերջինը...։

— Բայց մեկնելէ առաջ, բաւ կեպրենան, անգամմը մեր Հազոր Իչհանը չը տեսնե՞նք։

— Ինչ պիտի տեսնենք, առարկեց Աւագ ազան, եթէ իմանայ մեր դիտաւորութիւնը, բոլոր ուժովը պիտի հակառակի, պիտի արգիլէ։

— Բայորովին ապերջ է հանդիպիլ իշխանին, յարեց Զօխտաբենց Արթին ազան, որովհետեւ, չպիտի թողու գործադրել մեր որոշումը։

Եւ չորս դժբաղդ ընկերները մեկնեցան կեդրոնական վարժարանէն, և առանց հանդիպելու իշխանին, իւրաքանչիւրը վերադարձաւ իր տունը, կէս ժամէն վերայ վերոյիշեալ գանելու պայմանով։ Առանք որոշած էին հետեւեալ Չեքմէնէն և ապատանիլ մօտակայ չէրքէզ գիւղերէն Քիթիզի մէջ, ուր չորան ալ ունէին իրենց բարեկամները։

Կէս ժամ առաջ, Ս. Պօղոս Պետրոսի կամարջին գլուխը միացան չորս ընկերները։ Առանք, նայն պահուն Քիթիզ պիտի հասնէին, ուր կը յուսային ապահով առընջականութիւն մը գտնել իրենց վաղեմի բարեկամներուն կողմէն, և այս կերպով, ականատես չպիտի ըլլային Չեքմէնի վերջին կատաղածին արիւնաոռ տեսարաններուն։

—×*⁂*×—

Ը

Զեթունի իշխանութիւնը պաշտպանութեան տակ առնուած էին, ամէն հաւանական յարձակումներու դէմ կազմ ու պատրաստ գտնուելու։

Անմահական գվխաւոր դիրքերը.

Ս. Աստուածածնի վանքը, ինչպէս կը յիշեն ընթերցողները, կը պաշտպանուէր Հնչակեան պատրոններուն, Թագաճեան Բարթողիմէոս վարդապետին, Նորաշխարհեան Յակոբին, Նազարէթ չաւուշին ու Սարգիսին և մանաւորապէս, Նորաշխարհեան Եղիային ձեռքով։

Անբանի Քարտակին կողմը, Մարախլուանց տունը դիրք բռնած էին երկու հարիւր կարիճներ, որոնց գվխաւորներն էին Նորաշխարհեան Նշանը, Պապիկ Լխանին հզբայրը՝ Սարգիս և ազան՝ Աւետիս, Պօյամեանց Յակոբը, Պաղանոյ Կարապետը, եւն.

Ս. Պօղոս Պետրոսի կառուրջը կը պաշտպանէր Սրեգնի Խաչիր քեհեային, Միքայել քեհեային և իրենց ազգականներուն ձեռքով։

Պաղ Աղբիւրի կառուրջը կը պահէին Պօզպայիրի անուանի կարիճները, Սաւինենց հաճի Արմինի, Զախարենց Պետրոս ազային և Պալճենց Սարգիս ազային ձեռքով.

Պայրին (Զեթունի հարաւային ծայրի բլուրը) գլուխը կը պաշտպանէին Տէր Ղազարենց Աւետիքը,

Թօզլենց մահտեսի Աստուրը, Մայակը, Փանոսը, Պոշճենց Սարգիսը, Մարտենց Պօղոսը, Եօղունենց տղաքները. Ղահենց Գէորգ և Յովհաննէս երկու եղբայրները, Մատաւաւուենց Պօղոսը, Պօյաճենց Յակոբ ու Պուտուս կարիճները, ո ւ թ ո ւ ն ա ղ մ ի կ ն ե ր ով։

Շօրվաչան և Եաղուպեան խաչերուն մէջտեղը, Զիլբլենենց Օսմանին տունը դիւքիւր չինած էին Եաղուպեան իչհանագուն Լեւոն և իր հօրեղբօրորդին Յովհաննէսը, Աղճապէկեան Փանոսը, Պատրմա Փանոսը, Կապրպաշա Քինէնենց Վանէսը, Պուտուտենց Պուտուտը, և Սեւեփաը, Գամչալի Փանոսը, Եաղուպեան խափի անունի կարիճներէն Գարագամանենց Փանոսը. Ջուհաճենց Գուզուրը, ո ւ թ ո ւ ն ա ղ մ ի կ ն ե ր։

Այս գիծին չարունակութիւնը վրայ, քանի մը քայլ անդին, Ղարաճենց տունը, Եաղուպեան Աստուրը, Սեւազալի կարիճներով և իր ուրիշ հետեւորդներով, մօտ հարիւր ո ւ թ ո ւ ն ա ղ մ ի կ ն ե ր, պառնէչի վրայ, կը սպասէր, հակիրճ ամբողջ դիշերը։

Բ ի թ լ ի չ ե ն ց տունը նոյնպէս, մօտ ե ր ե ս ո ւ ն կարիճներով կը պաշտպանուէր, որոնց պետերուն էին Բիթլիչենց Սարգիսը, Խաչիկը, Իսէվը, Մազաքենց Վարդիվաքը, Ղըլըճենց Օհանը, եւն։

Շուպրի կամուրջին երկու եզերքներուն քովի տուները, Անդրէասենց և Ղայպաենց, մարտկոցի վերածուած էին, և կամուրջին պաշիը կը հակէին Անդրէասենց Աստուրը, Փանոսը, Ղայպաենց Գէորգը, և իր Վանէս ու Խաչիկ եղբայրները, Կուճուկենց Մնացականին—հարիւր քանի հինգ տարու ծեր մը—Յովհաննէս ու Փանոս երկու որդիները, Քէքիլի Փանոսը, ե ր կ ո ւ հ ա ր ի ւ ր ընտրուած պատերազմիկներով։

Շուպրի կամուրջէն դէպ ի վեր տղայոց, Ս. Սարդիս եկեղեցիին չրջակայքի տուներէն Խաչատուրենց, Դա-

վիճնոց, Տանտանենց բնակարանները զատ զատ մարտկոցներու վերածուած, մինչև Միջնաբերդին ստորոտը, կը հակէին հետեւեալ խմբապետները. — Խաչատրենց Սամասուրը, Խաչերը, իրենց եղբայրներով, Հօրեղբօրորդիներով և պարագաններով, պատերազմին մասնակցելու համար իրենց Եասոը Փանտարի ազարակները ձգած Զեյթուն հասած ըլլալով, Եազուպեան Թագի անուանի կարիճներէն Ասան Փանոսը, Խոխունց Լեւոնը, Տանտաճենց Սահակը, Զիլբլս Գուգուրը — Մանուկ Զօրնեանին հօրեղբայրը —, Հալվխրկենց Տէր Վարդան քահանան, իր որդին Յովհաննէս Վարդանենց, Գուգուր Հարիւրապետենի երկու եղբայրները Գէորգ և Գուգուր, և Գէորգին տղան Վարդանը, բոլորը՝ մօտաւորապէս իննսուն փարձ ու յանդուգն կարիճներ։

Կապսի Կամաւորը հակազնեցի էին, Սուրէնեան Նախարէի իշխանի որդի Կարապետ ազան (Մխճիկ), Մարկանենց Հաճին, Զաւթանենց Փանոսը, Թէոմէքեր Փանոսը, Ասլանենց Աւետիսը և Մանուկը։

Քաբմայրի պաշտպանները էին, Մկրտենց Ադամը, Պօյաճենց Գէորգը, Պշանենց Խաչերը, Մղի Պարսպենց Ակոբը, ևն.

Այսպէս, Զեյթունի լեռնականները, ամիսներէ ի վեր իրենցմէ չիտապատիկ աւելի ստուար թիւով թշնամի վաշխուրէ պէմ կռիւ ապէ յոգնած, սակայն հետզհետէ ամփոփուիլ ու ապաստանիլ իրենց արծուի բոյնները, ուխտելով պաշտպանել զանոնք իրենց արիւնին գնովը։

Վերոյիշեալ պատերազմիկները, արիւն զուարթուն, պահապան հրեշտակներու պէս կը հակէին, վայրկեանէ վայրկեան ապահով թշնամական գործողութիւններուն։

կէս պիչերաան խորանակ, արծաւիքքոս լսաբնան մէջ, յանկարծ որոտայ ինգանօթի ռումբ մը։

Ժողովուրդը, մէկ բոպէի մէջ, ոտքի վրայ եղած, ամէն մարդ, պէնքը ձեռքը, կազմ ու պատրաստ, մարտկոցներուն մէջ նստաւ։

Ռուսերին մէջ պայմագ այդ ռումբը՝ լուռնականներուն կ'ապրարեր էահէմ բաչալի բանակին յարձակողական դործողութեան սկզբնաւորութիւնը։

Պաեերազմը պայմնցաւ ամէն կողմէ։

Ռուճապը սարսափելի եղաւ Զեմոնի մէջ։

Ակզամաղնեսրուն մէջէն, մերթ ընդ մերթ, փայլակներ կը նշմարուէին, որոնց կը յաջորդէին զարհուրելի որոտումներ, հրացանները կը չաուաչէին և ինգնաօթիները կը գոռային, չրջակայքի հսկայ ապառաժները կը ճախռուէին և արձագանգը լեռնէ լեռ ու ժայռէ ժայռ կը թռուլէր։

Զեմոն ճգնաժամի մէջ, կիներ, աղջիկներ, մազէ քաթձեր հագած, մարտակիներու պէս կը թափառէին եկեղեցիէ եկեղեցի, հայցելու համար գթառատ աստուածածնէ բարեխոսութիւնը, իսկ փոքրիկ տղաքները, սահնակներուն վրայ կապարներ կը ժողվէին, արհամարհելով ռումբերուն ու գնդակներուն կարկուտը։

Բնդդատէր Լչխանին անհանգիստ հոգիս կէս ժամ առաջ մեկնած էին Թալինի ժողովականները, երբ առաջին ինգնաօթիը պայմնցաւ։ Մանանին դեռ չէր պառկած, զգաց վերջապէս թէ՝ խորհուրդնան մը դռն եղած էր ինք, անհրկիլի բարեմասութեամբ մը հետաքննդրել էահէմ բաչային մեղրածորան չրմանք երթն հետաքրքիր բառերուն, որոնց նկարքն պահուած թողնել տեսնելու համար, առնուազն Զախրենց Սեսք ապագին խորհրդանիկ միտքը պէտք էր ունենայ ըլլար ինք։ Սա-

կայն աւա՛ղ, կ՚ըսեր ինքնիրեն, չա՛տ ուշ է, անօգո՛ւտ է ղղջումը։

Անմիջապէս վար իջաւ, իր ապարանքի առաջնակարգ նկուղը, ապառաժուտ բնդին կուչը փորուած քարայր մը, ուր, թաղիքներու մէջ ծրարուած, կը պահէր վառօդի մթերքը, և ուր, քարայրին որմերէն վար կը կախուէին իշխանին և իր զաւակներուն ու թոռներուն զէնքերը. առաւ իր արծաթապատ հրացանը, նոյնպէս մէջքը կապոց կազմէ սակաճամուկ փամփշտակալը, զոյգ քրթնայ երկու զ ա ր ա ա ղ վերհարուածները, մէջքէն կախեց արծաթ երախակալով սակնգած գաշոյնը, նոյնպէս իր հօրմէն Բաբիլոնէն ժառանգած իշխանական սուրը, և, սպիտակ ռազմիկ մը, վար եկաւ, մէկիկ մէկիկ պտըտեցաւ իր ապարանքի անհեակները, ուր արդէն արթնցած էին ամէնքը, և, մէկ քանի րոպէի մէջ, իր գլուխը համախմբելով Բերդին բոլոր կարիճները, դիրքերու մէջ ցրուեց զանոնք, և ինք, իր ապարանքին բարձրէն, մարակոյ մը նստած, սկսաւ անդադար զննդակներ սեղմելով դիմացի բանակին վրայ, որ դէպի Զեթուն կ՚արշաւէր։

Զեթունի մէջ, իւրաքանչիւր տուն մարակոյ մըն էր, ուրկէ կը թռչէին զնդակները, թշնամի զօրագունդերուն տասնաւոր թիւը պակսեցնող զնդակներ, որոնց մ՚է մէկը՝ նպատակին չէր վրիպեր։

Մինչև առտու տեւեց ճակատամարտը խաւարին մէջ, հազարաւոր զօրքեր դիմադաշտ ինկան գետին, զնդակները կը խազային, կը սուլէին, կը թռչէին ազջամուղջին մէջէն, իսկ ռումբերը կ՚արձակուէին անընդհատօրէն, առանց ո՛և է ձգտում մը հասնելու լեռնաբնակներուն։

Մարիկ ընկնք այդ դիչերուան ճակատամարտի վերապրողներէն գինուորի մը պատմուածքը. —

« Սմէն կողմէն սկսաւ պատերազմը.

Էմհէմ բաշան՝ Զօրանոցէն,
Լիվա բաշան՝ Մասին Ծայրէն,
Գայմագամները՝ Վանքին վրայէն,
Միթրալեզները՝ Անի Զորէն,
Սալի պէյը՝ Քէրէսար Տիներէն,
Հազարապետները ճապկի Ձայրէն,
Հարիւրապետները՝ Ազատնի Քարէն,
Ցիանապետները՝ Ուրդանոն Ծէարքէն։

« Բիւրաւորներ ու բիւրաւորներ կը կռուէին, հազարներ ու հազարներ կը գլորուէին անկենդան, Զինուորները պաշարուած, վերջին դաւանանքի անապատները, երկինք երկիր կը գոռային, լեռները կը կոծէին ու կը հնծծէին։ Տանջերիս թնդանօթներ արձակուեցան արեւելքէն, հարաւէն և արեւմուտքէն, մեկ դիչերուան մէջ չորս հարիւր ռումբ նետուեցաւ, և կառավ ճակատամարտը տեւեց մինչեւ արեւածագը։ »

Ձիչ, աղաղակ, մռնչիւններ, խառնաձայն ժխոր մը, կինները քուրձ հագած, եկեղեցիները կը վազէին, քահանաները կ'ապաչխարէին, իսկ անկար ձերները կ'աղօթէին ու կըսէին երնոց բարբառով.

« Իրկնք պիտենք տեղծէօղ Սրարի՛չ Աստած, ազատէ՛ ըզմիզ էաս մարդոն ձեռոցը...։

Զոց ըր ազատիցիր Սղոմը՝ Դժոխոց,
Նոյ Նահապետը՝ Ջրհեղեղէն,
Հայր Աբրահամը՝ Զալչապանքէն,
Դաւիթ՝ Սողոմ Գոմորայ,
Իսահակը՝ անապատնունէ,

Յակոբը՝ Եսաւին ձեռքը,
Յուսէփը՝ Հարէն ու Մարդոյը կնկանը չէրէն,
Մովսէսը՝ Յորէն, Փարաւոնէն ու Զէօրէն,
Եղիան՝ Հալածանքէն,
Եղկիէլը՝ հրաբնաւթիւնը.
Մանասէն՝ փրեսէն,
Ոհնան մարգարէն՝ մինդ ձկունը փուրէն,
Դանիէլը՝ ապանըն հիւրէն,
Երեմիան՝ Բաբիլոնի եէսիրտութիւնը,
Դաւիթը՝ Գողիաթոյ,
Թէկղէն չնուիրը ձեռոց,
Պօղոս Առաքեալը՝ ափնջանքէն,
Պետրոս Առաքեալը՝ վնասանէս,
Լուսաւորիչը՝ խուրու հիւրէն,
Սկզբակ Միսաք Արեղնապովը՝ ալէղնուն մըջէն,
Իսրայելացըք էս՝ գերութիւն,
Զենաէան էս պիտի փրկիս մեր Գեղը...»

ԹՈՒՐԳՄՆՈՒԹԻՒՆԸ

«Երկինքն ու երկիրը սահմոզ Արարիչ Աստուած, պատաէ զմեզ այս մարգուն ձեռքէն... Ինչպէս որ առաջին Ադամը՝ Դժոխքէն, Նոյնահատակը՝ Ջրհեղեղէն, Հայր Աբրահամը՝ Զարչարանքէն, Դաւիթ՝ Սոգոմ-Գոմորէն, Իսահակը՝ Անասուածնակէն, Յակոբը՝ Եսաւին ձեռքէն, Յովսէփը՝ հօրէն ու եղբայացի կնկան ըզբպարասութիւնէն, Մովսէսը՝ Յորէն, Փարաւոնէն ու անապատէն, Եղիան՝ Յեզաբելի ձեռքէն, Եղիսէն՝ հալածանքէ, Եզեկիէլը՝ հրանդութիւնէն, Մանասէն՝ փոսէն, Յոնան Մարգարէն կէտ ձուկին փորէն, Դանիէլը՝ առիւծին գուբէն, Երեմիան՝ Բաբելոնի գերութենէն, Դաւիթը՝ Գողիաթէն, Թէկղին՝ չանեղուն ձեռ-

քէն, Պօղոս առաքեալը՝ առնջանքէն, Պետրոս առաքեալը՝ բանտէն, Լուսաւորիչը՝ խոր վիրապէն, Սեդրակ, Միսաք, Աբեդնագովը՝ բոցկրուն մէջէն, և Իսրայէլացիները՝ գերութենէն, այնպէս ալ պիտի փրկես մեր Զեթունը...»

Այսպէս, ամբողջ 6 ժամ, անընդհատաբար, կուռեցան երկուստեք. և տակաւին անորոշ մնաց յաղթութիւնը, թշնամի գունդերը մէկ քայլ իսկ չկրնալով առաջանալ դէպի Զեթուն:

Մուգանք յիշել, Սլի պէյի բանակէն ստուար գունդեր, առանց օթը օր չարտնակ, Զեթունի արեւմտեան հիւսիսային կողմէն, Ղազակ Բէյէրի վրայ յարձակումներ գործած ու փորձած էին կարող կամուրջէն ներս մտնել, բայց լեռնականներուն անվեհեր դիմադրութեան առջեւ, պարտաւորուած էին նահանջել: Արդ, այդ գունդերը կը փորձէին այս անգամ Շուղրի կամուրջէն անցնիլ:

Դիմադրութիւնը կատաղի եղաւ, Զեթունի զանազան դիրքերէն ու մարտկոցներէն հազարաւոր հրացաններ պայթեցան միեւնոյն ժամանակ և հազարաւոր գնդակներու տարափին տակ, Սլի պէյի ստուարաթիւ գունդերը, հարիւրաւոր դիակներ ձգած դեաին, ամօթալի նահանջով մը, ստիպուեցան փախչիլ և ապաստանիլ ապառաժներու ետին:

Այս յաջողութիւնէն քաջալերուած, լեռնական ազգիներէն հարիւր յիսուն կտրիճներ, հանճարեղ զազափար մը յղացան, թշնամին վերջնականապէս ջախջախելու և յաղթահարելու համար:— Անտառէն նուաճուած դիւղերէն բերուած աւարներուն մէջ կային բազմաթիւ արջառներ, ոչխարներ, այծեր, ջորիներ, ձիեր, էշեր ու կովեր, այնպէս որ միեին օրուան,

ինչպէս ըսինք, 4 բարայի իջած էր, և մէկ ջորին, յարդի ու գարիի չդոյութեան պատճառով, 10 ղրուշի կը ծախուէր։

Արդ, մինչեւ հարիւր յիսուն կարիճները, իրենց առջեւ ձգած ա ա ա ը հ ա պ ա ր սեւ այծերու հօտ մը, սկսան գագաթագոյն քալել Սկի պէյի բանակին վրայ։ Սովալուկ վաչաները, տեսնելով այս հարուստ աւարը, Թալանի ու կողոպուտի անզուսպ ախորժակով մը յարձակեցան մոլորեալ(?) խումբին վրայ։

Ծրագիրը յաջողած էր, Զեյնէպի կարիճները, զանազան խումբեր կազմած, ժայռերու ետեւէն սկսան հրացանաձգութիւնը։

Խուճապը սիրեց, աննկարագրելի իրարանցում մը, հազարաւոր այծերու սև հօտերուն մէջ խառնուած հազարաւոր զօրքեր, յանկարծակիի եկած, զո՛ւր կը չանային փախչիլ, գնդակները կը տեղային ամէն կողմերէ, գիակները կ'իյնային գիակներու վրայ, և այծերը, չուարած, ժայռէ ժայռ, թուփէ թուփ ցատկռտուքով, կը բազմապատկէին խուճապը, որ սիրացած էր Սկի պէյի վաչաերուն։

Օգտուելով ընդհանուր իրարանցումէն ու խառնակութենէն, լեռնական ռազմիկները, առիւծներու պէս խոյացան զարհուրած վաչաերուն վրայ և սուսերահարեցին սկսան կուշտ կուշտի մինամարտիլ։

Վայրկեանը ճակատագրական էր, նոյն օրուան ապրելը ծագելիք մահախուճներու մէջէն. արդէն, մթնոլորտը ծանրացեր էր արդէն թանձր վառօդի մուխով մը, գիշերն ի լուն արձակուած թնդանօթներէն ու հրացաններէն ձեւացած։ Այսպէս, կարծես թէ Բնութիւնը կը դաշնակցեր այդ օրը Լեռան ազատամարտի զինուորներուն, որպէս զի վճռական հարուածը տային հաւիտեան Բռնապետութեան սրտուկ վարձկաններուն։

որոնք, չմոռցած, հազարամեայ կիմճերու վախճանական երամակներու պէս, ժայռէ ժայռ կը նետէին իրենք զիրենք։

Համառապատ մէկ մը, միապաղաղ սպիտակութիւնը նոսրացած՝ առարկաներուն վրայ, միայն ուռմիներուն ու գնդակներուն եղերական պայծառութիւնն ու սուլոյնները կը լսուէին։ Երկու բանակներն ալ, վայրերուն ու ղիրքերուն ոգեւորները, իրենց խուճապագին վախուսանի մէջ, ակռան ղիրար չարդել, լեզուապատառ վազքով մը, անհետանալի, սպիտակ աղջամուղջին մէջէն։

Եւ այս խուճապը տեւեց ժամերով, մինչեւ որ Սպի պէյի բանակին քայքայումը կատարեալ եղաւ, լքումի վհատութիւն մը, անբարոյացում մը, որ աւելի վտանգաբեր պիտի ըլլար քան թէ նիւթական կորուստները։

Հաբլուլ Լեւոնն կորիճները, իրենց խիղախ չարժուձեւով, յեղաշրջեցին ճակատամարտին բաղդը, և յաղթութիւնը, օրերէ ի վեր անտես, ակռաս ժպիտ լեռան պատերազմիկներուն։

Էահէմ բաշան, իր բանակին կեդրոնէն, պատգամներ կ'արձակէր. ան երբէք տեղեկութիւն չունէր Սպի պէյի բանակին կրած ամբողջ պարտութենէն, և կը յուսար նոյն օրը վերջացնել պատերազմը, և իր յաղթական մուտքը գործել ապատամբ Զեյթունի մէջ։ Ուստի, կը կրկնապատկէր իր հրամանները, և թնդանօթները կը գոռային աւելի ուժգին, և հրացանները կը չռաչէին առանց դադար տալու։

Վանքին կողմէն յարձակումը կատաղի էր, ինչպէս նաև դիմադրութիւնը։ Սմբակ զէյթերը կռուած էին և Վանքին պատերազմիկները, ինքնապաշտպանութեան հիանալի ապացոյցներ տուած էին, թշնամի շարքերուն մէջ սիրելով սարսափ ու մահ։

Այսպէս, հէս զէյթերուն մինչեւ կէս օր գոռացին

հրացաններըը, թնդանօթներըը, և Զեթունն կրցաւ արժանապէս պաշտպանել ինքզինք, արհամարհելով ամէն յարձակումմ։

Սկի պէյի բանակին մէջ խառնակութիւն ու վհատութիւն ձգելէ յետոյ, արեւմուտքի դիրքերուն մէջ ամրացած լեռան ռազմիկներըը, իրենցմէ կարեւոր խումբեր թողլով հոն, հեռացան և Զեթունն վերադարձան, օգնելու իրենց միւս զինակից ընկերներուն, որոնք հարաւային և արեւելեան դիրքերը կը պաշտպանէին։

Կէս օրէն երկու ժամ առքը, մառախուղը սկսաւ ցրուիլ և դիմացի սպիտակ բլուրներուն վրայ նշմարուեցան հազարաւոր սև գլուխներ, Էմհէմ բաշային զինուորներըը, որոնք, կէս դիշերուընէ ի վեր կըռւած էին։

Թնդանօթներըը վերսին որոտացին, և Զեթունի տանիքներուն վրայ, հարիւրներով ռազաքներ ու կիներ, Թրջած թաղիքներ ձեռքերնին, ինկած ռումբերուն վրայ կը յարձակէին, և զանոնք կը գլորէին փողոցներըը, ուր սառոյցի խաչոր կոյտեր բարձրացած էին, չթաթնելէ ի վեր տեղացող ձիւներէն ձեւացած։

Դիրքերը պահող լեռնականներըը, նշմարած ըլլալով դիմացի թշնամի դունդերուն իրարանցումը, հազարէ աւելի խումբերով, քաղաքէն դուրս խոյացան և սկսան դիմացի ձորերուն մէջէն սողալով ու չարունակ հրացան պարպելով, բարձրանալ դէպի բլուրները, վերսին գրաւելու համար Էմհէմ բաշայի բանակին դիրքերը, որոնք հեռադիտակ կը պարպուէին արդէն։

Էմհէմ բաշան, բանակին կեդրոնէն, հեռադիտակը կը դարձընէր այս ու այն կողմը, տեսած էր արդէն արեւմուտքի բանակին քայքայումը, նոյնպէս Զեթունի պահապան ռազմիկներուն առաջխաղացումը, վարի ձորերուն մէջէն։ Իր բանակին մէջ սկսած էր արդէն խուճապ

տագնապը, զոր զո՛ւր կը ջանար հանդարտեցնել։ Բանակին սպաներուն մէջ ալ դժուարթիւն ծագած էր, իրարանչիւր վաչուէ բաւական թիւով վիրաւորուածներ ու սպաննուածներ կային։

Յանկարծ, Պերզինկայի զագաթէն ուժգին հրացանաձգութիւն մը սկսաւ, որուն յաջորդեցին զարհուրելի աղաղակներ։

Ս. Սաուսածածնի վանքին մէջէն դուրս նետուած էին հինգ հարիւրէ աւելի պատերազմիկներ ու կը հալածէին Էահէմ բաշայի վաչաները, որոնք, հալածական, կը փախչէին զիրար կոխկռտելով ու ջարդելով։

Եւ այս խուճապը տեւեց մինչեւ իրիկուն, թշնամիները քանի մը կարեւոր դիրքերէ զրկուեցան, ուր եւ կան տեղաւորուիլ Զեյթունի յաղթական կարիճները։

Այդ օրը, պատմական օր մը պիտի մնայ Լեռան արիւնոտ պատմութեան մէջ։

Ք

Հինգ էին անոնք, յաւտնաստ փախստականները, որոնք գիշերով մեկնեցան Զեթունէն։ Աստղմէ չորսը՝ ծանօթ են արդէն մեր ընթերցողներուն, չորս ընկերները, որոնք առջի գիշեր, Զեթթունի կեդրոնական վարժարանին մէկ սենեակը գումարուած, խորհրդակցութիւն կատարած էին, Զախարենց Աւագ, Զոխաբենց Արթին ազգականը, և Քուսքուսենց Սահակ ու Կէոզլեան Աւետիք էֆէնտիները։

Այդ չորսին միացած էր հինգերորդ մը, Աւագ ազգային անդրանիկ տղան՝ տաղանդաւոր Յովհաննէսը, որ չափահաս կարիճ մըն էր, հիանալի գինագործ մը, և կը չինէր մարթինի հրացաններ, որոնք կրնային մրցիլ պետական հաստատութեանց հետ իրենց կատարագործեալ կազմուածքով.

Նոյն գիշերը, Աւագ ազգան, առանց իր ընտանիքի միւս անդամներուն տեղեկութիւն տալու, իր անդրանիկ զաւակ, միայն ուզած էր իրեն հետ առնել տանել, որովհետև, ինք համոզուած էր, հետևեալ օրը Զեթունն պիտի մտնէին թշնամի բանակները, և երկաթ ընակչութիւնը պիտի բնաջինջ ընէին. ահա այդ կանխահոգ մտածումով է որ իր հետը կը տանէր նաև Յովհաննէսը, իր ծերութեան օրերուն գաւազանը։

Ամբողջ գիշերը քալեցին, քալեցին։ Անդադրներու վրայէ ցատկեցին ու սկսք ժայռերու գագաթը բարձրա-

ցան, կոյր խաւարի մէջ, մոլեգին հովերուն դէմ ու ձիւնին, գաղտագողի ճամբաներէ, ամայի սարերէ, անկոխ ձորերէ, կոյս անտառներէ անցան, և, ցրտահար, արշալոյսին դէմ, հասան Քիթիկ գիւղը. Զախարնոց վաճառի բարեկամներէն՝ Երկրագործի մը տունը, ուր հիւր իջան:

Քիթիկի արուբ բնակիչները, գրեթէ մեծ մասամբ մնկնած էին պատերազմի, և ճիշդ այդ օրերուն մէջ, մնկնողներէն մէկ քանիներուն մահուան բօթերը հասած էին գիւղը, և ընտանիքները սուգի մէջ ընկղմած էին:

Աւագ ազան, իր սովորական պաղարիւնով, խօսակցութեան մասնաւ դիրքնք հիւրընկալող տունին սիրոջը հետ, եօթանասունոց ալեւոր ծեր մը, որ երկար անգամ ուխտի գացած էր Իսպանիոլու Ս. Քաղաքը, բարեպաշտ, աստուածավախ, պատկառելի նահապետ մը:

Աւագ ազային ազան իր քովը նստած էր, իսկ իր միւս երկու ընկերները, տանտիրոջ քովը կարգով, ծալապատիկ, մերկ կ'ընդէնին խօսակցութիւնը, որ կը դառնար Աւագ ազային ու անոր միջև.

— Աւա՛գ ազա, կը գանգատէր Քիթիկի գիւղացի ծերունկը, խիստ ընտանի չնչաւոր մը, մեր Աղմէաէն ինչ լուր կայ, գնաց, անգամ մըն ալ ձայնը չառինք:

Աղմէաը տանտիրոջ մէկ հատիկ ազան էր, ամուսնացած ու հինգ զաւակներու տէր, ամէնքն ալ մատղաշ, անչափահաս, իրարու հետէ հասած, ամէնէն տարեցը՝ հազիւ եօթը տարեկ, իսկ ամէնակրտսերը՝ դեռ ծիծ կուտէր մօրը գիրկը, կայտառ, հոյակապ, գեղանկ մանկամարդուհի մը, որ տունին անկիւնը կեցած, տակի վրայ լալակին տակէն կը դիտէր նորեկ հիւրերը, և ինք ալ կը հետեւէր խօսակցութեան տենդոտ հետաքրքրութեամբ մը:

— Հասա՛ն աղա, կըսէր Զախրենց Աւագ աղան։ Ձեր Ահմէտը տեսայ երեք օր առաջ, ողջ առողջ է.

— Ո՛ւր տեսաք, Աւա՛գ աղա, հարցուց ալեւոր հայրը դողդոջուն ձայնով մը, ծխամորճը թօթվելով, օճախին մէջ, ուր անոպին կոճղ մը ճարճատէր, ո՞ւր տեսաք Ահմէտս, մի՛ պահէք լեզ, չիտակը խօսեցէ՛ք, ո՞ղջ է ազատ.

— Ձանը՛մ Հասան աղա, պատասխանեց Աւագ աղան, ինչո՞ւ պիտի պահեմ ձենէ, տեսայ գինքը։ Էհէմ բաշային բանակին մէջ էր, մէկ չարաթ չըներ։ գերի բռնուեցաւ, հիմա մեր Գեղը կը գտնուի, կ՚ուսէ, կը խմէ, քէֆը կը նայի։

— Գերի՞ բռնուեցաւ, հեկեկաց ալեւորը.

— Այո՛, Հասա՛ն աղա, յարեց քովէն կէպընեան Աւետիք էֆէնտին, քառասուն չիտուն զօրքեր էին, գերի բռնուողները, զանազան տուներու մէջ բաժնուեցան. ձեր Ահմէտը մեր Պալճ Օղլուին յանձնուեցաւ ուրիշ երկու ընկերներու հետ, որոնք նոյնպէս Քիլիզցի են.

— Որո՞նք են այդ Քիլիզցի ազաքները, չէ՞ք գիտեր, հարցուց անձկանօք Ահմէտին հայրը.

— Մէկուն անունը կարծեմ թէ Մուսթաֆա է, միւսինը Խալիլ, պատասխանեց Զօփուրենց Սրթին աղան։

— Ըսել է թէ, չարունակեց Հասան աղան ալեւորեաց, Ահմէտիս քովէն կուգաք, Աւա՛գ աղա, բարո՛վ եկաք ուրեմն։

Խօսակցութիւնը հետզհետէ տաքցաւ, պատերազմի մասին լուրեր հարցուց տանտէրը, և հիւրերը, պարագային յարմար պատասխաններով օրօրեցին ծերուկին երևակայութիւնը մինչ յաղթող ներկայացնելով էհէմ բաշային բանակը։

— Ան՞կր է, հարցուց Հասան աղան, ինչո՞ւ եկաք մեր կողմերը.

— Հասա՛ն աղա, պատասխանեց Սւսադ աղան, խե՛ր է, մինչև հիմակ Էսհէմ բաշային բանակը մտած ըլլալու է Զեթունի մէջ, և թերեւս խաղաղութիւնը կը վերահաստատուի այսօր. մենք չէինք կրնար հոն մնալ, որովհետև, ամէնէն առաջ, մեզ պիտի տային թնդանօթին բերանը.

— Ինչո՞ւ, Սւսա՛դ աղա, առաքեց Քիթիզցի Դադհապետը, ի՞նչ կ՛ուզեն ձենէ, դուք խելացի, իմաստուն մարդ մըն էք.

— Հը՛մ, հը՛մ, ըսաւ Սւսադ աղան և երերցուց գլուխը, չէ՛ք գիտեր, Հասա՛ն աղա, աչխարհը փոխուա՛ծ է, ապերա՛խտ աչխարհ...:

Տանտէրը չսա գոհ մնաց Զեթունցի հիւրերէն, և դառնալով Յովհաննէսին, որ հօրը քով նստեր, անխօս, մռիկ կ՛ընէր.

— Սւսա՛դ աղա, ըսաւ, մ ա չ ա լ լ ա՛ հ, մեծցո՛ր է, մեծցո՛ր, քանի՞ տարի եղաւ որ չեմ տեսներ զինքը.

— Եղաւ հինգ տարի մը կարծեմ, պատասխանեց Սւսադ աղան, չէ՞.

— Սնա՛նկ բան մը, յարեց Հասան աղան, իր քիթի լայն ծակերէն դուրս հանելով ծխախոտի թանձր մուխ մը, հինգ տարի մը կայ որ Զեթուն չեմ եկած, ճիշդ է:

Հիւրերը հեազհեազ վարժուեցան, Հասան աղան ամէն մէկուն խ ա թ ր ը հարցուց, ամբողջ տունը խընդումի մէջ էր, Զեթունցի հիւրերը, բարի լուրեր բերեր էին Սհմէտէն, կը խորհէր ծերուկ տանտէրը:

Շուտով եկան աղջիկներ, կանչեր զրին հիւրերուն առջև, և տաք ջուրով լուացին տոնոց ոտքերը, վաղընջական սովորոյթի մը համեմատ:

Ցետոյ, սեղանը տեղական գործուածք, գոյնզգոյն, քառակուսի թեթև կապերտ մը—, բերուեցաւ ու փըռուեցաւ հիւրերուն առջև։

Գեղջուկ նախաճաշ մը, թ ա ր խ ա ն ա պ ու ր, ակճարի պանիր, ռուփի մէջ, անոթաւոր կարագ իւղով տապկուած թարմ հաւկիթ, եւն։

Կերան հիւրերը, կշտացան և սեղանը վերցուեցաւ։

Ցետոյ, Հասան, աղան ընդհատուած խօսակցութեան թելը վերսին առնելով.

— Աւա՛գ աղա, ըսաւ, ճ ա ն ը մ Աւագ աղա, Ա՜հ, մէսէս չէիք կրնար երկու աղնոց գիր մը բերել, խ ը յ ա ն է՛ թ...

— Հասա՛ն աղա, պատասխանեց Աւագ աղան, մը տերմի ժպիտով մը, Ատուած թո՛ղ ձեզ հատուցանէ, գաղտուկ փախանք Զեթունէն, խոստովանի՛մ ձեզի, դեռ մինչեւ առջի գիշեր, մենք ալ տեղեկութիւն չունէինք, երբէք չէինք կրնար երեւակայել այսպիսի փախուստ մը, անակնկալ մըն էր ասիկա, Հասա՛ն աղա.

— Հի՛նգ հոգի էիք, պնդեց Հասան աղան, եթէ ուզէիք, կրնայիք տեսնել աղաս, քանի որ հոս պիտի գայիք, ինչ որ է, զարձնալ ողջ ըլլաք, բաւական հանդըստացուցիք զիս, աչքս դուրը մնացեր էր. խե՛ղճ մայրը, սրտին ցաւէն մեռաւ.

— Ի՞նչ կ՛ըսէք, վա՛խ, բացագանչեց Աւագ աղան, իր բոլոր ճիգովը ցաւակցութիւն կեղծելով, իրա՞ւ կ՛ըսէք, մեռա՞ւ Ֆաթիմա հանըմը, գլուխնի՛դ ողջ ըլլայ.

— Չէի՛ք լսած, Աւա՛գ աղա, չարունակեց Հասան աղան, պատմեցէ՛ք, կ՛ապաչեմ, ինչպէ՞ս եղաւ, տխուծի պէս կնի՛կը, ինտո՛ր մեռաւ...։

— Ամէնախս մեկնած օրը, չարունակեց սանտերը, սրբելով իր աչքերը, որոնց եզերքները կը լողային կրկու

խոչոր կաթիլներ, պարզ դլխի ցաւով մը, յանկարծ անկազին ինկաւ, երեք օր չը քնաց, հոգին աւանդեց։

— Հիւրերը, իրր թէ խորապէս զգածուած՝ ձերբակին վիշտէն, լուռ, անխօս, գլուխնին գետին ծռեցին, յետոյ, դառնալով անոր, ամէնքը միասին.

— Լա՛յ իջնէ հոգին, Հասա՛ն աղա, մրմնջեցին, գլուխնիդ ողջ ըլայ, ին չ ա լ լ ա հ, մօտ օրէն Ամէնը կը վերադառնայ և կը մոռնաք այս վիշտը։

— Իրա՞ւ կըսէք, Աւա՛դ աղա, հարցուց նորէն Ամէնին հայրը կեղեկեր ձայնով մը, որուն մէջ, որեւզուրկ հօր մը կարօտակէզ հոգին կը թրթռար, մօտ օրէն պիտի վերադառնա՞յ արդեօք Ամէնս...

— Ինչո՞ւ այսքան թերահաւատ էք, Հասա՛ն աղա, կշտամբեց Կէորկեան Աւետիք էֆէնտին, վարը հաշտութիւնը պիտի կնքուի, գերիները պիտի ետ տրուին, ա՛լ ինչ գործ ունի հոն ձեր Ամէնը, պիտի ազատ արձակուի, չէ՞.

— Ամա՛ւած լսէ ձեզի, զաւակնե՛րս, մրմնջեց Հասան աղան։

Նոյն միջոցին, յարձր հառաչով, երկայն վարսերով, կարմիր այտերով, գոտով գեղեցկութեամբ, հարսիւ տասնուվեց տարու խոշոր աղջիկ մը բերաւ սուրճը, և կարգով հրամցուց հիւրերուն։

Երբ սուրճը խմեցին, Հասան աղան, հիւրերուն դառնալով.

— Պատուականնե՛ր հիւրեր, ըսաւ, եթէ կ՚ուզէք, քիչ մը հանգիստ ըրէ՛ք, քնացէ՛ք, սա գորգերուն վրայ, օճա՛խ ը կոճղ մըն ալ նետել կուտամ, կրակին դիմացը քնացէ՛ք անուշ անուշ, չըլլար։

Փախստականներուն աչքերէն քունը կը վազէր արդէն,

ամրողջ գիշերը ճամբորդած էին, և ի՜նչ ճամբորդութիւն... : Ներքին դժնդակութեան արտայայտութիւն մը դէմքերուն վրայ, Հասան ազային դառնալով.

— Շնորհակա՛լ ենք, աղա՛, ըսին ամէնքը միասին, բայց չըլա՛յ թէ ձեզի ձանձրոյթ պատճառենք.

— Ի՜նչ ձանձրոյթ, զաւակնե՛րս, բազմքից Հասան աղան անհեզ չհչտավ մը, ես հոս կը նստիմ, ծխամորճս կը քաշեմ, ա՛չ ես ձեզի արգելք կ'ըլլամ, ա՛չ ալ դուք ինծի, հանգիստ պատկեցէ՛ք, յետոյ զարձեալ կը խօսակցինք, ա՛ւր պիտի երթաք այս ձիւնին, ձմեռին, օրշնահ՛ ըլլաք, նկաք, առնես չէնցուցիք:

Եւ հիւրերը պատկեցան քովէ քով, գորգերուն վրայ. ճարճատող կապկին դիմացը, մինչ առնաէրը, ծխամորճը ձեռքը, չարունակ կը քաշէր ու մտմտար, թաւ ապխտակ մօրուքին ու պեխերուն մէջէն, վէտ վէտ կը ծուաէր սենեակին մէջ:

Հիւրերուն քունը չտաւով սարաւ, հինգն ալ քնացան գրեթէ միևնոյն ժամանակ:

— Հա՛րս աղջիկ, ըսաւ Հասան աղան Ահմէտի կնոջ, հիւրերուն վրայ վերմակներ ձգէ՛, չո՛ւտ, պաղ չառնե՛ն:

Եւ Ահմէտին կինը, գեղանի մանկամարդուհին, մեռաքէ պարտով վերմակներ բերաւ ձգեց բոլոր հիւրերուն վրայ, զատ զատ:

Ժամերով քնացան, և ծերուկը չուզեց արթնցնել զանոնք, փորձառու մարդ, գիտէր, կ'երեւակայէր առկախ ատաժանքները, զորս կրած պիտի ըլլային իր յարգելի հիւրերը, մտքովը կը չափէր Զեմունի ու Քիթիփի միջև երկարող քարքրուտ ճամբան, մանաւանդ ձիւնին ու բուքին և պիչխուտան խաւարին մէջ:

Վերջապէս, չարունակ չորս ժամ, անխոով քուն մը քաչելէ յետոյ, արթնցան հիւրերը։

Դարձեալ տաքուկ խօսակցութիւնէ մը, ճարճատող օճախին դիմացը, դարձեալ Հասան ազային կրկնուած հարցումները, իր բացակայ Ա.ՀմէՀի մասին, դարձեալ միևնոյն մտերմական անսակցութիւնները, և Զեթունի հինգ վախճանականները, իրենց ասպնջական բարեկամին օթևանին մէջ, ազատ ժամանակ կ'անցուընէին, զրօսպատերազմի սպառմներէն ու մահուան երկիւղներէն, միայն, իրենց խաղաղասէր առանձնութեան մէջ, երբեմնակի կը յիշէին իրենց ընտանիքը, բարեկամները, մանաւանդ Զեթունը, որ, ո՛վ գիտէ, դողով ու խղճի խայթով մը կ'ենթադրէին, ճգնաժամային գալարումներու մէջ, իր գերագոյն թագէները կը համրէր....

—*o:=o*—

Ը Յ

Էսհէմ բաչան, ախթաթխան և յուսահատութեան մատնուած, կը խորհէր հեռացրել Պոլիս և նոր օգնական գործերու մեծ բանակի մը փոխարէն պահանջել, հակառակ պարագային, կառավարութեան համար նուաստացուցիչ պայմաններով, հաշտութիւնը կընքել Ժամ առաջ, անխուսափելի և անպարտելի Լեւան հետ։

Վէրջին ճակատամարտը, որ մղուեցաւ զանազան կէտերու վրայ, և ամէնի չարաշուքները, որոնք Զեթունի վրայ կեդրոնացան ամէն գիւրքերէ, միանգամ ընդ միշտ հաստատեցին Զեթունի գէնքերուն չկորսուելիքը։ Այդ ճակատամարտին մէջ, միայն Էսհէմ բաչայի բանակէն, անհաշուելի կորուստներ ունեցաւ թշնամին, հազար հինգ հարիւրէ աւելի վիրաւորուածներ, որոնց մէջ կը գտնուէին երկու հազարապետներ ու հինգ հարիւրապետներ, և մօտ չորս հարիւր սպաննուածներ, մանաւանդ Ս. Սաւուածածնի վանքի պարիսպներուն առջեւ։

Մուգը մեծ էր երկու բանակներուն մէջ ալ։ Այլ պէյ, ահաղին կորուստներով ետ քաշուած՝ ճակատամարտի վայրէն, և տակաւ ինքզինք ազատած, իր ընտիր ընտիր սպաներուն ու զինուորներուն կորուստը կ'ողբար,

և, յաւտնաստուածութեան պերապոյն և անուսոր վայրկեանները մէջ, կը մտածէր ամէն գնով վերջ մը դնել այս ազնաստիր պատերազմին: Միեւնոյն, թերևս ատկէ մեծ, յաւտնաստուածութեան մտատուած էր ընդհանուր հրամանատարը, և կ'անիծէր չարաչար բախէն, ուր ընդունած էր ինք ա՛յսքան ծանր և ա՛յսքան դժնդակ պաշտօն մը, որ ամենամեծ պատասխանատուութիւնը կը հրամցնէր իր վրայ:

Ամէն օր, իւրաքանչիւր բանակի մէջ, երկար հարիւր մարդ կը պատահէր, համաճարակին զոհերը, որոնք օրէ օր կ'աւելնային: Այդ համաճարակը ստրատիոտուած էր նաև Չելմանի, որ, մեծ մասը զօրքերուն բնաւանիքներէն, երբ հրամայեր զոհեր ունենար, չասերը՝ մնաւնդի պահանջն, անուսոտութեանն ու մերկութեանէն:

Իրերու այս վիճակը չէր կրնար անտարբեր ըլլալ, որովհետև հիւանդութիւնները, քանի մը անօրակներ, նահանջելէ հետո, կը բազմապատկուէին: Էմէնէմ բաշան կը տեսնէր բոլոր այս ազէտը, և կը խորհէր կերպով մը թեթևցնել երկու բանակներուն ալ տառապանքները: Սակայն, վիճակը, Պալէն պիտի մերժէին իր առաջարկները, և պիտի բռնադատէին չարունակել պատերազմը, ասկայն վիճակը նաև թէ, Պալէն նոր զօրագունդեր չէր պիտի կրնար դրկել, ա՛չ ալ Ե. Զօրաբանակէն, որ հարկ կը բաւէր զսպելու տեղական ապստամբութիւնները, Տիւրքիոնեսին, Արաբներուն, որոնք տարին տասնեակ տարիա կը դրդռանդնէին Բ. Դուռը: Հետևաբար, կը արտատարանէր Էմէնէմ բաշան, անուսոտակոյս պիտի ընդունէին հաչտութեան մը գաղափարը, պայմանաւ սակայն որ պատերազմը ըլլար ան, կառավարութեան վարկը բարձր պահելով և, միևնոյն ժամանակ, Չելմանի ապստամբներուն ինքնավարութիւնը գրաւելով:

Ալլ մնացած ազգակոյտի անդամները հրամիրեց իր վրանին մէջ և խորհրդակցութեան մասնակից ընտրեց Սպանները, որոնք զգուշաց, խորհուրդ տուին իրենց ընդհանրապետին, որպէսզի դնայ փութայնել հաշտութիւնը, առանց որևէ բանակիւռ մէջ ընդվզումները պիտի կըրկնուէին, ինչ որ արիւնահեղ ճակատամարտներէ ետկի վտանգաւոր և մահացու հարուած մը պիտի տար իրենց։ Ուստի, միաձայնութեամբ որոշեցին, հնազգրավ, նոր, հզօր, հակայ բանակի մը պէտքը չեզոնել և սոխրպարար անոր առաքումը պահանջել Սպարապետութեան Դուռէն, որպէս զի այս վերջինը, նոր առաքելութեան դժուարութեան և անհնարաւորութեան առջև ետկի տար ու պարտաւորուէր հաշտութեան դրուի ծռելու։

Կը մնար միայն Զեյնունցիները յորդորել խաղաղութեան. բայց ինչպէս, անգամ մը խարուած էին իր սուտ խոստումներէն, երկրորդ անգամ մըն ալ խարուելու չիմաստութիւնը չպիտի զորեէին, կը մտածէր Էսհէմ բաշան ու չարաչար կը ղժար իր գործած սխալին համար, սըխալ մը, որ անդարմանելի կը թուէր իրեն։ Սպասկոյտի անդամներն ալ նոյնը կը խորհէին։

— Բաշա՛, կ'ըսէր հազարապետներէն մէկը, այս լեռնցիներուն լեզուէն ո՞վ կը հասկնայ, անո՛ր միջնորդութիւնը չանպատ է ձեռք բերել։

— Համի Եսեին էֆէնտին կը հասկնար, ան ալ վիրաւորուած, կը պառկի, ըսաւ Էսհէմ բաշան. ես չեմ կարծեր թէ ա՛ն և միջնորդութիւն ցոյցով, մարդիկը մահը կը ծաղրեն, կ'երեւայ թէ մինչեւ իրենց վերջին շունչը կռուիլ ուխտած են։

— Սակայն չեռա՛կ է, բաշա՛, ըսաւ անդրէն չերքէզ սէյիմը, Զեյնունցիներուն յամառութիւնը պիտ՛ք, աւտածի կարգ անցած է։

— Ինչպէս, հարցուց Էսհէմ բաշան։

— Ձէ՛ք լսած, բաչա՛, Զեքմանցիներուն համար խօսուած ասածը.

— Ո՞րը...

— Դըռ. զանգը սա կվաէրսէ, կինէ Զէյթունցու օղու Զէյթունցուկը։

— Ի՞նչ բանէ է, հարցուց բաչան, զարմանքով մը.

— Բաչա՛, չարաճաճիկ պէյը, այդ ասածը չինած է կ'ըսուի, հետեւեալ միջադէպին վրայ.—Զեքմանցիները, աւանդաբար ջուրհալաններ, յաճախ կ'երթեւեկին Մարաշ, մանաւանդ Ալպոստան։ Անգամ մը, այդ ջուրհալաններէն մէկը, չեմ յիշեր, Մարաշէ թէ Ալպոստանի ճամբան, կը պայտարուի աւազակներէ, որոնք գինքը կողոպտելէ ասաջ, ինչ ազգէ և ո՛ր անկացի ըլլալը կուզեն հասկնալ։ Զեքմանցին չուրանալով իր ծագումը, ո՛չ ալ բնաւայրը, և, կը գոչէ աւազակներուն երեսին.— Դըռ. զանգը սա կվաէրսէ, կինէ Զէյթունցու օղու Զէյթունցուկ։ Ահա այս ասածէն կրնաք գաղափար մը կազմել այս լեռնցիներուն յամառութեան վրայ։ Զբմտանք ըսելու թէ՝ ջուրին է Զեքմանցիներէն միծադոյն մասին միակ ապրուստի միջոցը, մէկ ջուրի ունեցող ընտանիք մը միջակ դասակարգէն կը համարուի, և քանի աւելնայ թիւը ջուրհներուն, նոյն համեմատութեամբ կը բարձրանայ այդ ընտանիքին դիրքը։ Ես չատ ապրած եմ իրենց մէջ, ջուրհներու թիւով կը սահմանեն մէկու մը հարստութիւնը. հետեւաբար, իրենց համար, ամէն ասուարկայէ, ամէն կաւ կարասիէ, ամէն ինչէ ու ասացուածքէ աւելի արժէք ունի մէ՛կ ջուրի, և ջուրի մը գտնել՝ կը նշանակէ ամբողջ ընտանիքին ապրուստի աղբիւրը ցամքեցնել։

— Ի՛հ ուրեմն, ըսաւ Էհմէտ բաչան, քանի որ այդքան յամառ են, այդ կողմէն կարելի՛ չէր յոյսը,

ուրիշ միջոց մը գիտէք, հաչատութիւնը ժամ առաջ կընդունել տալու։

— Բայց՛, բայց՛, բացագանչեց Պոլսեցի ազգայ մը, Պատարագի մէջ կը կարդացուի այդ խնդիրը։

— Ինչպէս, հարցուց ընդհանուր հրամանատարը։

— Այո՛, չարաշահակից ազան, Պոլսոյ մէջ կը կարդացուի, Գալաթիոյ պատրիարքարանին միջնորդութիւնը։

— Ինչպէս պիտի ձեռք բերուի այդ միջնորդութիւնը, աղաչեց Էմէէմ բայան։

— Ազգիդ դիւրին ինչ կայ, չարաշահակից ազան Ժպտալով, բայց՛, Մարաչի հայերուն Առաջնորդական Փոխանորդը ձեռք կ՛առնէք, աղիկա դրամ մը կը դիմէ Պոլիս, Հոգւոց պատարագին, և ասոր միջնորդութիւնը կը խնդրէ, հաչատութեան համար Լա դրիւ մը ազատութիւն, մինչեռդի ժամանակ, քաղաքական յանցաւորներուն, ապստամբներուն, բանտարկեալներուն, աքսորեալներուն, բերդարգելներուն, և ուրիշ այդ կարգի անբարգործներուն համար ընդհանուր ներման խնդրագիր մը մատուցանելու Վեհափառ Սուլթանին։

— Դէշ խորհուրդ չէ՛, ըսաւ Էմէէմ բայան, ո՛վ Մարաչի Փոխ Առաջնորդը։

— Բիւմիլեմի Վարժապետանոցը Տէր Յովհաննէս քահանա՛ն է, ըսաւ Մարաչցի ազգայ մը, կապոյտ աչքերով, դեղին մազերով, մինչ կէսօրէ քէչէ կը կոչենք զանի։ գէշ մարդ մը չէ՛, կառավարութեան հաւատարիմ, խոհեմ մարդ մըն է, այս վերջին չարդին կարծեմ թէ ոտքը կոտրած էր։

— Ինչպէս···

— Մարաչէն անցածներուը մարդ եկաւ բանակը, չարաշահակից ազան, խուժանը չարձակեր է անոր բնակարանին վրայ, և կնքը, նկուղը ձնացած, ինքզինք բարձր

պատուհանէ մը վար նետուիր է, և ոտքը կտրեր է. կարծեմ թէ հիմակ ապէկցած է, միայն քիչ մը կը կաղայ.

— Հապ չէ՛, թո՛ղ կտրայ, բայց Իսմէլ բաչա քրմածիծաղով մը, մեր գործին կուգա՞յ, անո՛ր նայինք.

— Կուգա՛յ, բայց՛, պատասխանեց միւս ապան, ճիւան, խորագէտ մարդ մըն է, կառավարութեան հրամայականը, գործ՛ը, եթէ կ՛ուզէք.

— Շա՜տ լաւ ուրեմն, յարեց Ընդհանուր հրամանատարը, այս մասէ գիր մը կը գրկենք Մարաչի կառավարիչին, մանաւանդ ուշադրութեամբ ձեռքով և սակաւագրաթիր կը պահանջենք որ կառավարութիւնը փութայ ամէն ջանք ի գործ դնել այդ քաղաքին համոզելու, որպէս զի հնազանդով գիմէ Գաւառ Գարաւ, իրենց պատրաստելին, ևն.

Նամակ մը համբագրուեցաւ, խակոն և Իսմէլ բաչայի կոմիսն առաքագրուելով, յանձնուելու ասլրանդակ գինուորի մը, որուն ուղեկից արուելոյն ուրիշ երեք գինուորներ ալ, կանխապատրաստութեան համար:

Ասլրանդակ գինուորը քանի մը հեծապիրներ ալ կը առնէր Մարաչ, Իսմէլ բաչային հեծապիրները, ուղղուած՝ Դամասկոսի Ե. Զօրաբանակի միջնորդութեան, Հալէպի կառավարութեան, և Սպարապետութեան Գաւուն, երեք հեծապիրներն ալ նոյն խմաուած. — Կա՛մ ցիտուն հազար կանոնաւոր զօրքերու բանակ մըն ալ փութացնել Զեյթուն, և կա՛մ ջանալ ամէն գնով հաչտութիւն գոյացնելու:

Սպայակոյտը առկաւին Ընդհանուր հրամանատարի վրանէն չէր բաժնուած, երբ Ալի պէյի բանակէն երիս գինուորներ ներկայացան Իսմէլ բաչային. Ալի պէյէն նամակ մը կը բերէին:

Ընդհանուր հրամանատարը բացաւ նամակը, նախ մտովի քաղեց անդամ մը, յետոյ, դառնալով սպայակոյտին.

— Էֆէնտիմնե՛ր, բաւ, մարիկ ըրե՛ք, ի՞նչ կը գրէ միրալայ Սալի պէյը։

Եւ սկսաւ բարձրաձայն կարդալ։

Սալի պէյ ընկճուած, չմխիթարուած, չարաչար պարտուած զօրապետի մը բամբռնակ հոգեկան խռովքը, տագնապը գրած էր իր նամակին մէջ. սոսկալի, անգթութեամբ կը նկարագրէր կացութիւնը, վաշտերէն մատ մը կխտտուած, վաշտեր՝ ամրողջովին ջնջուած, հարիւրաւոր մահացու վիրաւորուածներ ու հազարաւոր սպաննուածներ, որոնց դիակները կարելի եղած չէր թաղել. համաճարակը մէկ կողմէ, ցուրտը միւս կողմէ, զրկումները, սատսպանքները մաքէ, երեւակայութենէ դուրս. մէկ խօսքով, յուսահատական կացութիւն մը, որուն միակ դարմանը կրնար բլլալ պատուարեր հաչուութիւն մը.

Սալի պէյ, նամակը կը վերջացնէր հետեւեալ տողերով. — « Այս մարդիկը հասարակ մահկանացուներ չեն, ճիւաղներ են, ո՛չ գնդակէ կը վախնան, ո՛չ ռումբէ, մահը կը ծաղրեն, եթէ մէկ երկուշաբթի ալ մնամ այս լեռներուն մէջ, պիտի մեռնիմ, երանի թէ մեռնէի, չէր ստիպէի բանակիս այս ծովածաւալ խշտաուութիւնը... » »

Սպայակոյտի բոլոր անդամները վրդովեցան, ընդհանուր հրամանատարին աչքերուն մէջ արցունքի կաթիլներ սկսան լողալ։

— Ձիշդ մեր վիճակը, հառաչեց Խահէմ բաշան, սիրելի ընկերներս, մեր բանակին երկրորդ ապստամբութիւնը չէ՞ միթէ, հէ՛ք Սալի պէյ, յուսահատո՛ր է, զա՛վակներս...

Սպանելը ցրուեցան, և խրախճանչելը գնաց իր պատկանած վաչկին քով։

Ընդհանուր հրամանատարը, փափագելով գիտնալ կարճառանկարուն ատյգ և վաւերական թիւը, յանձնարարած էր խրախճանչելը վաչախ պահարուն, անմիջապէս պատրաստել վիճակագրեալը, վիրաւորուածներուն և սպաննուածներուն ճշդիւ թիւը, որուն մէկ պատճէնը պիտի դրկէր Դամասկոս, Ե. Զօրարանակի մուչթաբեանին, իսկ մեսը՝ Պոլիս, Սպարապետութեան Դուռը։

Վիճակագրեալը առկախ յայտնութիւններ կրնար տանել, դառն, անդունդ իրականութիւնը։ Էմէնէմ բաչա հասատանց, իր ժամանակին առին, հինգ հազար ձիավոր ունենալ էր իր բանակը, առանց հաշուելու վիրաւորուածները, որոնց չատերուն կեանքը յոյս չէր ներչնչեր։

— Օ՛, կը բացագանչէր, իր վրանին մէջ մեն պառկած, վիճակագրեալը ձեռքին մէջ, ի՜նչպէս պիտի համարձակիմ հազորդել այս իրականութիւնը, առկախ քան է...։

Եւ չորանալ մեն կուզար, խառն քայլերով, ուչէր ուզեր իր ներկայութեան ընդունել մ՛ի մէկ սպաց։

Վերջապէս, երկար ժամանակ խորհրդածելէ յետոյ, իր վրանը կանչեց բարձրաստիճան սպաներէն մէկ քանիները, և առանց հետ խորհրդակցութեան մտաւ։

Էմէնէմ բաչան կ՛ուզէր իրենց անկերը ճամրել մօտակայ խաղաղ գիւղերուն ըլլալ, իրենց վիրաւորեալ ընկերներուն հետ, այս կերպով քիչ մը թեթեւցնելու համար ապրուստի բնաը, մինչեան ժամանակ, իր բանակին մէջ կեղրնացած ու անդամախտած չը պահելու համար համաճարակը, որ անկէ աւելնալ կը գործէր։

Սպայակոյաի բոլոր անդամները համակարծիք էին սրդէն, իրենք ալ կը փափաղէին թեթևցնել իրենց բեռը. հետևաբար, առանց ո՛և է առարկութեան, իրենց հաւանութիւնը յայտնեցին ընդհանուր հրամանատարի այս առաջարկին։

Անմիջապէս ձեռնարկուեցաւ գործողութեան։

Ձիուորները չատ ուրախ էին, իրենց բնակարը պիտի վերադառնային. ա՛լ չպիտի պառակտուէին, ա՛յսպէս յայտարարեցին սպաները։

Նոյն օրը, ճամբայ ուրուեցաւ Բիթիւլի ողջ մնացած բէսիֆներուն, և քանի մը պաշտպանուածներու, որոնք կամաւոր գրուած եկած էին Զէյթուն, ամբաւ ատրով վերադառնալու երազով։

Կը վերադառնային ամբաւ ատրով(*), իրենց վերադարձի ընկերները չպիտած, պիտի փոխադրէին զանոնք իրենց գիւղին մէջ, ատանկու համար իրենց չեմին չունէր։

Վերադարձողներու թափորը կ՚երկարաձգուէր, ամէն օր նոր վաչաներ կը ճամբուէին Էսկիշ քաչայի բանակավայրէն, որ այսպէս կը դատարկուէր։

Այլ պէյին ալ հաղորդուած էր ընդհանուր հրամանատարին հրամանը, և անոր բանակէն ալ բազմաթիւ վաչաներ կ՚արձակուէին և կը դրկուէին իրենց տեղերը։

Բոլոր այս չարժումները գաղանի կը կատարուէին, մեծ մասը գիշերով, այնպէս որ Զէյթունի ռազմիկները բնաւ տեղեկութիւն չունէին։ Միայն պարոն Սպասին, Ս. Աստուածածնի վանքին առնիքէն, հետաքրքրաւ տեսած էր վաչաներու տազանդը, և իսկոյն իմաց տուած էր Նորաչխարհեան Նազարէթ չավուշին, որ, հետաքրքրը, ինք ալ կը տեսնէր նոյն չարժումները, և զարմանքով կը դիտէր թշնամական գործողութիւններուն այսպէս յանկարծակի դադարումը։

Շուտով տարածուեցաւ չուկը վանքին մէջ.— Խա-
հէմ բաչային բռնակը Զեմուռնէն նո՛ր կը քաշուի, ևն:
Արդեօք ի՞նչ պատահած էր, արդեօք նոր հրամա՞ն
մը հասած էր Պոլսէն, արդեօք նոր դա՞ւ մը կը պատ-
րաստուէր, ա՛չ ոք գիտէր...:

ԺԲ

Բիթիլ գիւղին մէջ անսովոր եռուզեռ մը կը նըշ-
մարուէր:

Կիներ, ամանք երթալ մը գրկած, ուրիշներ՝ ալ-
ջիկի մէջ ձեռքէն բռնած, մայրեր, մամիներ, պառաւիներ
ու կոյս աղջիկներ, խառնիխուռն կը վազվզէին, կանչ-
ձրտանգով ու խառպով, բոլոր քայլերը կ'ուղղուէին դէպի
գիւղին եկեղեցի ձորը: Կարաքամակ ծերերու քայքայ-
ուած կոյտ մը, ճամբանեղուն անկիւններէն դուրս, ցուպը
ձեռքերնին, աչքերնին յառած՝ հետևնները, գիմացի
լեռներուն գագաթները, ապառաժի մէջ էին:

Այս երկուս երամին դէմքը կը ծիծաղէր ու սիրտը
ձայ տուիլը. ամէն մէկը, գրկաբաց կըսպասէր, ընդու-

Նեղու իր սիրելին, եղբայրը, նչանածը, ամուսինը, զաւակը կամ հայրը, Զեմուռնէն վերադարձողները, Քիթիկի բեսիֆները, կամաւոր զինուորները։

Վերադարձողներու կարաւանին ծայրը հետաքն երեւցաւ, և դիմաւորողներուն թափորը սկսաւ հնչեցնել թմբուկը։

Հասան ազան, իր տունին առջեւի սրահը կեցած, հետաքրքրանքն մէջ խորասուզած, կարօտագին աչքերով կը փնտռէր իր մէկ հատիկ զաւակը, իր Ահմէտը, որ անասարակոյս վերադարձողներու կարաւանին դլուխը կը գտնուէր, գոնէ այդպէս կը զգար հայրապետական ուռուցիկ անոթ հայրական սիրտը։ Իսկ Ահմէտին կինը, վարդիկ երախան գրկած, սրտաճարպ, սրտի անհուն ճմլուածով մը, կ'երազէր երջանիկ րոպէն, որ կը մօտենար, և իրեն գիրկը կը վերադարձնէր իր պաշտելեալ Ահմէտը, որուն դեղեցիկ հասակը պիտի տեսնէր ինք...։

Կարաւանը մօտեցաւ գիւղին եղերքը, և թմբուկները սկսան աւելի ուժգին հնչել։

Բանի մը վայրկեան ալ, և գրկախառնուածները պիտի իրարու մեռցնէին ամիսներով անջատուած սիրելիները...։

Սակայն, այդպէս անօրինած էր բաղդը, թմբուկները յանկարծ դադրեցան դոփելէ և վայնասուն մը փրթաւ, լացով ու ճչով յուսահատ կիներու և մայրերու վայնասունը, վերադարձողներու փոքրիկ խումբին մէջ չէին նչմարած իրենց սիրելիները...։

Հանդիպումը ցաւագին, եղերական եղաւ։

Փոքրիկ էր խումբը, հազիւ երկու տասնեակներ, որոնց ուժը վիրաւոր, մնամնրձ վիճակի մէջ, ուսերուն վրայ միւս տասնակուքին, որոնք, դպկահար, նիհար, կմախացած դէմքեր, հազիւ կրնային ոտքի վրայ կենալ, կ'երերային, ամիսներէ ի վեր գրկուած՝ տաքուկ

կերակուրէ մը, և՛ որոնց արիւնը գրեթէ սառած, կարծես դադրած էր շրջան ընելէ։

Մայրերը զո՛ւր կը փնտռէին, այս կեանքի ողորմելի բնակարաններուն մէջ, իրենց զաւակը, կիները՝ իրենց ամուսինը, աղջիկները՝ իրենց հայրը, ազիզները՝ իրենց հայրը...։

Սրտակեղե՛ք հառաչան, Բիթիէին վաթսուն կարիճներ մնկնած էին պատերազմի, և հիմա յո՛ւր քսան ուրուականներ կը վերադառնային, մէկուն ականջը չի կար, միւսին՝ քիթը, մէկը թեւատ էր, միւսը՝ մատանի, մէկը՝ խուլցած, միւսը՝ միսկանի, ցաւագին կապուտցած, երեխացած, խախտուտած կերպարանքներ՝ բոլո՛րը...։

— Ո՞ւր է մեր Սիւլէյմանը, կը հարցնէր պառաւ կին մը հեկեկալով.

— Դեռ անոր վաչտը հոն կը մնայ, չաքաթէ մը կուգայ, կը պատասխաներ քանի թշուառներէն մէկը.

— Հապա մեր Սէլի՞մը, կը հարցնէր անձկոտ դէմքով մը, քառասունոց կին մը, ո՞ւր մնաց իմ սօսեհատակ կարմճա.

— Հաթի՛ն գըդ, կը մխիթարէր վերապարձող գինուորը, վազը կը հասնի ան, մենք մէկ օր վերջը պիտի մնինքը...։

Եւ այսպէս, կը տեղային հարցումները, որոնց մեծագոյն մասը կը մնար առանց պատասխանի։

Ի՞նչ պիտի պատասխաներին խեղճերը, բայց անոնք, որոնց մտքին տեղեկութիւններ կ'ուզուէր, մեռած էին կամ սպաննուած...։

Ինգումը վախուեցաւ տուգի, թմրուկները լռած էին արդէն, և Բիթիէի բովանդակ բնակչութիւնը կուլար, կ'ողբար, ամէն կողմէ լաց ու կոծ, յուսահատական ազազակներ։

Ձմեռան քանի՛ քանի ձերեր, ծունկերնին կիթոռած, ինկան նուաղած։ Քանի՛ քանի նոր ամուսնացած կիներ՝ այրիացած, և քանի՛ քանի մատղաչ տղեկներ՝ որբացած։

Ասղին, Հասան աղան, իր դուռին առջև կը սպասէր. կսպասէր որ վերադարձողներէն մէկը գար և իրեն ուր մը բերէր. սակայն ո՛չ ոք կուգար, ո՛չ մէկ սեղէ ձայն մը կը լսուէր։

Բոլոր վերադարձողները մտան դիւղը, ամէն մէկը մտաւ իր խրճիթը. իսկ Հասան աղայի մէկ հատիկ որդին Ահմէտը դեռ չերեւցաւ։

Զեթունցի հինգ հիւրերը զո՛ւր կը ջանային մխիթարել ալեւորը.

— Հասա՛ն աղա, կ՚ըսէր Ջախրինց Աւագ աղան, ներս եկէ՛ք, քիչ մը համբերեցէ՛ք, հիմա հոս կուգան, կ՚իմանանք եղերութիւնը. հոգ մի՛ ընէք, եթէ այս խումբին հետ չը վերադարձաւ, վաղը կը հասնի անպատճառ.

— Հասա՛ն աղա, կ՚ըսէր Կէոզընեան Աւետիք էֆէնտին, ներս եկէ՛ք կ՚ըսեմ, քանի մը վայրկեան նաքը պիտի առնենք սայդ լուրը. մենք ձեզի չըսի՞նք, քանի՞ օր անցաւ, դեռ երկու օր առաջ սեսանք Ահմէտը. ինչո՞ւ այդքան կը կասկածիք, Ահմէտը ո՛ղջ է. թերևս ճամբան է, Ատոուած մե՛ծ է, ողորմա՛ծ է, ներս եկէ՛ք դուք։

Սակայն Հասան աղան, աչքերը լեցուած, հովին դէմ, սպիտակ ալիքները կուրծքը կը ծածկէին. չէր ուզեր ներս մտնել, այնպէս, դուռին առջև կեցած, աչքերը հեռուները սևեռած, կսպասէր, կսպասէր իր Ահմէտին, որ, աւա՛ղ, կ՚ուշանար։

Վերջապէս, հիւրերուն թախանձանքին չը կրնալով

գիմանար, Հասան ագան նեղա մտաւ, իր անհնակը, և նստաւ իր տեղը, օճախին գլուխը։

— Հասան ագա, ըսաւ Զախրենց Աւագ ագան, եթէ կ՚ուզէք, ես հիմա կ՚երթամ կը հարցունեմ վիրապարձակ գործիքաւ, առտը լաւ մը կ՚առնեմ ու կը բերեմ։

— Հարկ չը կայ, Աւա՛գ ագա, միջնջաց Հասան ագան, ինչո՛ւ ցաղնիք, իրենք կուգան։

Ահմէտին կինը, ձեռնը ագիկը գլուխը, անհանգիստ անկիւնը կացած, մարկ կ՚ընէր խոտակտրիչը։

Սեւ նախապատմութիւնը կը խուժէին մանկամարդիին ուղեղէն ներս. վերապարձողներուն մէջ Ահմէտը չերեւցաւ, կ՚ըսէր ինքնիրեն, եթէ ողջ ըլար, ինք ալ պիտի վերապառնար, անպատճառ զարկէն կաթիճա, կ՚ըսէր մտովի ու կը հեծկլտար։ Լուռ արցունքներ կը հոսէին անոր սև աչքերէն ու կ՚այրէին անոր կարմիր այտերը։ Նոյն պահուն, գլուխի երախան անցպատրէն կը ձեռէր մօրը կռիքը, որ վայրկեանակս տրտում էր, լռութիւն փոխուած։

Ազատ անասքով ու հառաչով ապչիկը, հիւրերուն առջեւ բերաւը, Ահմէտին կնոջը ատքերուն տակ նստած, երկու ձեռքերով երեսները ծածկած, կարծես իր բացակայ եղած ըլլար Ահմէտին համար, որ չէր վերապարձած...։

Ամռոջ տունը կը պարպուի, տանտէրը միայն, տժգունած, իր վիշտը քնացուցած, հիւրերուն օրօրնելովը, դեռ կը յուսար. Աւագ ագան պարկեշտ մարդ մըն է, կը խորհէր Հասան ագա, գինքը չէր խաբեր։

Չեմուռնցի հիւրերուն արտագոյզը կը սկսէր, Աւագ ագան, հետաքրքրութեամբ մարդ, կը զգար մտատանջութիւնը, որ պիտի ապառնար իրենց ցանքին, մեկ կողմէ, Հասան ագան կը զգուշանար կրնար, կարծրութիւնը, մեւս կողմէ կ՚երեւակայէր զարհուրելի

տեսարանը, որ Խևրևա մէկ քանի վայրկեան եւթ, պիտի պարզուէր Հասան ապային անհնակին մէջ։ Նասած տեղը, կ՚զգուէր, քանի՛ կը մտաբերէր չարաչուք բոպէն, ո՛չ չար հեռու չէր, չա՛տ մօտ էր, ճակատագրային գնդապետն բոպէն, որ պիտի վճռէր երկոց... բաղդը։ Քիթիցինեանն գրեթէ բոլորը կը ճանչնար ինք, ծանօթ դէմքեր էին և չատ մտէն կը ճանչնային մ՚չ միայն պինդը, այլ նաև իր բոլոր պարագաները, և իր բնակարակիցները, որոնք Հասան ապային անհնակին մէջ, գըլխուն տխուր հարուած մը կրող դժբաղդ մարդու մը պէս կը գալարուէին հոգեվարքի նահանջու մէջ...։

Սահան, Աւազ ապայի սրտին մէջ, բոլորովին չէր մտած յայտը, գեռ նշոյլ մը կը պղպղար հոն, Հասան ապան բարի խրատ մընէ, տատամսոտելու նահապետ մը, կ՚ջանար ինքզինք համոզել ու հանդարտեցնել իր վրդովմանքը, վերջապէս ընտանիքի հայր մըն է, կ՚բաւէր ինքիրեն Աւազ ապան, ապահովապէս պիտի պաշտպանէ մը, իրեն օձախոյր ինկած հիւրերը, չպիտի թոյլ տայ որ մոխուանդ խուժանի մը վրէժխնդրութեանը զոհուին. և այս յոյսի սիրտ նշոյլը կը բաւէր վանելու իր մտքէն ամէն չարագուշակ մտածում...։

— Հասա՛ն ապա, ըսաւ յանկարծ, եմէկ հաչոտուքիւնը կնքուած է Զեյնէպի հետ, վտանգ կրնաք ըլլալ, Ահմէտ պիտի վերադառնայ անտարակոյս, ինչո՞ւ ես ալ իրկուան, կամ չա՛տ չատ, վաղը։

— Հապա եմէկ չը վերադառնա՞յ, ընդմիջեց Հասան ապան, գողգոջ ձայնով մը, ա՞յնտա՛ե։

— Այն տաեն, յարեց կէսդէնան Աւետիք էֆէնտին, կը նշանակէ թէ հաչոտութիւնը դեռ չէ գտցած, Հասան ապա՛, այլապէս, Ահմէտ պիտի ապա արձակուած ըլլար, և հետևարար, այսօրուան վեհապարծանութեան մէջ պիտի գտնուէր։

— Բայց, էֆէնտի՛, առաքինի Հասան ապան, նոյն պատերազմը դեռ կը չարունակուի, ինչպէ՞ս կ'ըլլայ որ մեր ապաքը կը վերադառնան.

— Մ'չ, Հասա՛ն ապա, չարունակեց կէսպրնեան առաւուն, օտարոտի ձայնով մը, որուն մէջ կը մտաւոտէր իր սրտի դողը, կ'երեւայ թէ լաւ չը հասկցաք միտքս. կրնայ ըլլալ որ պատերազմը վերջացած է, բայց տակաւին հաչտութիւնը չէ դոյացած, թերեւս բանակցութեան մէջ են, երբ վերահաստատուի խաղաղութիւնը, այն ատեն բոլոր պատերազմական գերիները վերադին կը յանձնուին ազգերուն, հասկցա՞ք, Հասա՛ն ապա.

— Հասկցայ, զաւա՛կս, հասկցայ, կրնանց ձերը դողդոջմամբ, բայց կ'ուզէք թէ հաչտութիւնը դեռ չէ կնքուած.

— Այո՛, պատասխանեց կէսպրնեան, այդպէս ըսել կ'ուզեմ.

— Բայց Ահմէ՛տ, ա՛խ, մէ՛կ հատիկ զաւակս ունիմ սիրտ ուռանեմ, կը հեկեկէր ու կը հառաչէր Քիթիպլի նահապետը, ընկերներէն չատերը վերադարձան, բայց ինքը չերեւցաւ...:

Հիւրերը ժամերով աչխատեցան Հասան ապան մխիթարել, բայց ան միշտ կուլար, չէր ուզեր մխիթարուիլ, զաւակը կկերցնէր, անհատնելի բառեր կը ծամծմէր ու քթին լայն ծակերէն դուրս կը հանէր մուխի պարուն ալիքներ. չէր ուզեր նախկին սիսիանքի խօսքեր լսել. իր ապան, միայն իր բացակայ ապան ձայնը կը փափագէր լսել...:

— Պատուական հիւրերս, հեկեկաց Հասան ապա, կաղաչեմ, դիս մի՛ խանգէք, ձեր զաւակներուն ու ձեր սիրելիներուն գլուխն արեւուն համար, չիտակը խօսեցէ՛ք, ըսէ՛ք ինծի, տեսա՞ք ապաս.

Բոլոր հիւրերը բազուքի չարժուձեւով մը, միանամուռ կրկնեցին.

— Սո՛ւտ պիտի խօսինք, Հասա՛ն աղա.

— Ձա՛նըմ Հասան աղա, ըսաւ Զախարենց Աւագ աղան, ինծի չէ՞ք հաւատար, ե՛ս տեսայ կ'ըսեմ Ամէնը, աչքերովս տեսայ, Պաճօղլուին տունը, մենք հոս կը չարչարուինք կասկածներու մէջ, իսկ Ամէնը, ո՛վ գիտէ, հիմակ ի՛նչպէս կը զուարճանայ. չէ՞ք ճանչնար Պաճօղլուն, չէ՞ն տուն մը, իրենց զաւակին պէս կը նային, Հասան աղա, վանեցէ՛ք ձեր մաքէն գէշ մտածումները, Ամէնը ձեր գիրկը պիտի վերադառնայ ողջ առողջ...:

Այս խօսակցութեան միջոցին, դուրսը քայլերու չշուկ մը լսուեցաւ, Ամէնէին կինը, կրնան գիրկը, դէպի դուռը վազեց:

Հասա՛ն աղայի հիւրերուն աչքերը դէպ ի դուռին կողմը դարձան:

Երկ ը դիւզացիներ, իրարու նայէ, նէրս մտան և ծանրաքայլ առաջացան սենեակին մէջ:

Տխուր էր իրենց դէմքը, պղտիկին կախ, մտեցան Հասան աղային և մինչև գետին խոնարհելով բարեւեցին ու կարգով նստան Աւագ աղային քով:

Չեթուններն վերադարձողներէն էին անոնք, Քիթիպլի բեսիֆներէն, որոնք լաւ կը ճանչնային Հասան աղային հիւրերը, մանաւանդ Զախարենց Աւագ աղան, Քուսքուսենց Սահիան ու Կէսպէնեան Աւետիք էֆէնտիները, որոնց հետ առեւտրական յարաբերութիւններ ալ ունէին, ամէն տարի, աշնան, Չեթուն կուգային և անոնց խանութներէն կառնէին, ապուծ, օճառ, աղ, և ուրիշ ապրանքներ կը գնէին. մէկ խօսքով, անոնց կանոնաւոր յաճախորդները կը համարուէին:

Բարեւներու փոխանակումներէ ետքը, Հասան աղան, դառնալով Նորհինդրուն.

— Խօսեցէ՛ք նայինք, զաւակնե՛րս, ըսաւ դուր-

դաբանքով, Ահմէտ ինչո՞ւ ձեր հետը չը բերի՛ք, ո՞ւր մնաց Ահմէտ։

Երեքն ալ լուռ, իրարու երես ակամ նայիլ. կեսդ, իրենց մէջէն Իսկիզը, վեզիրիկ, խուխ նրիտասարդ մը, որ դիպուածով պատահ (անհ) մը դարձած էր։

— Ազա՛ պապա, ըսաւ, ինչո՞ւ այդքան կը վշտա՛ւիք, ա՛ն ալ պիտի գայ։

— Տեսա՞ք վինքը, հարցուց Հասան ապան, ինչպէս է, բան մը չը խօսեցա՞ւ։

— Ո՛չ, ազա՛ պապա, ըսաւ միւս պիւզացին, մինք վինքը չը տեսանք։

— Ինչո՞ւ առա կը խօսի՛ք, կշտամբեց Հասան ապան, մինուճար վաչկին մէջ չեի՞ք, եթէ ազատ ալ է, անպատճառ պիտի տեսած ըլլայիք վինքը, չէ՞։

— Ազա՛ պապա, ըսաւ երրորդ պիւզացին, իր միւս երկու ընկերներուն աչքերուն մէջը չնչատակի նայելով, ճշմարտութիւնը կ՛ուզէ՞ք խմանալ...։

— Զաւա՛կս, կը պատասէր Հասան ապան, բան մը մի՛ ծածկէք, չիտակը խօսեցէ՛ք, ո՞վ է Ահմէտ։

— Ո՛վ է, ո՞վ է, ազա՛ պապա, կրկնեցին երեքը միասին։

Հասան ապային սիրտը թնդաց, իր Ահմէտը չէր մեռած, ողջ էր, բայց, ինչո՞ւ չը վերադարձաւ, կ՛բսէր ինքիրեն։

— Մենք չըսի՞նք, ընդմիջեց Զախրենց Սւսպ ապան ձեզի չըսի՞նք թէ՝ ողջ է Ահմէտը։

— Դուք ինչէ՞ն պիտի գիտնաք, Սւսպ ապա, հարցուց պիւզացիներէն մէկը, դաժան նայուածք մը չանթիկով անոր, դուք տեսա՞ք Ահմէտը, ե՞րբ տեսաք, ո՞ւր տեսաք...։

Սւսպ ապան սոսկաց, իսկ իր ընկերները սուսեցան։

— Ձեզի կ'ըսեմ, Աւա՛գ ապա, չարունակեց դիւզացին, նոյն ապառնական դիրքը պահելով, ե՞րբ տեսաք, ո՞ւր տեսաք, չը խօսի՞ք...։

Աւագ ապան ինչ պիտի պատասխաներ, Ահմէտին դերասքիւնը բացարձակապէս չհնձուր էր, դիտմամբ յետրիւրուած սուտ մը, Հասան ապան օրօրելու համար։

Կացարքիւնը դժնդակ էր, Զեյնունցի հինգ ապառաժանեակները, իրենց ձեռքով փորած էին իրենց գերեզմանի փոսերը։

— Աւագ ապան, բաւ Ահմէտին հայրը, պատմեց թէ՝ Ահմէտը գերի բռնուեր է, և Պալճօղլուին տունը կը մնայ ուրիշ երկու ընկերներով։

— Սո՛ւտ է, սո՛ւտ, Ագա՛ պապա, կրկնեցին երեք Քիթիղցիները, ձեզի չհաւակը պիտի պատմենք։

— Պատմեցէ՛ք, զուարճա՛նք, չհաւակը պատմեցէ՛ք, կը պատասէր Հասան ապան, և դիս ապառեցէ՛ք այս առնչութենէն, դիտցէ՛ք այս ապիտակ մազերուս։

Երբ գիւղացիները մեկը, Իպիշ, դառնալով Հասան ապային.

— Ագա՛ պապա, բաւ, Աստուծոյ Աւաքեա՛յը վկայ թող ըլլայ, Ահմէտը պատերազմին մէջ գնդակէ մը զարնուեցաւ.

— Հէ՛, ընդմիջեց Հասան ապան ապեխարշ ու սուր պատասխով մը, պարնուեցա՞ւ Ահմէտս...

— Ագա՛ պապա, չարունակեց Իպիշ, մի՛ վախնար, վտանգ մը չկայ, ո՛ղջ է Ահմէտը, գնդակը հանեցին, վէրքը բարւոքելու վրայ է, փիչ օրէն կ'ապեկինայ.

— Ո՛ւր էր մեզի գնդակը, հարցուց Հասան ապան լալագին ու կեղծիք ձայնով մը.

— Ձ՛ ուսին տակը, պատասխանեց Իպիշ, և՛ գերեկեցի, վերաւորնելուն վրանը փոխադրեցինք երկու

ընկերներով, անմիջապես վիրաբոյժը հասաւ, և մի՛ւռք Սպասուհոյ, դնդակը հանեց։

— Երկար ժամանակէ ի վեր վիրաւորուած էր, հարցուց Հասան աղան անձկանօք։

— Կա՛յ մէկ չաբաթ, պատասխանեց Իպիշ, դեռ վէրքը չը գոցուեցաւ, աղա՛ պապա, ապէնտան պէս, պիտի արձակուի։

— Դուք ա՛ռա կը խօսիք, ա՛ռա կը խօսիք, հառաչեց Հասան աղան, գլուխը չարունակ երերցնելով։

— Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ առա պիտի խօսինք, աղա՛ պապա, բողոքեցին զինուորները։

— Եթէ այդքան թեթեւ էր ազուս վէրքը, պիտի առաւ Քիթիզի նահապետը, ինչո՞ւ գինքը հետերնիդ չը բերիք։

— Հրամանատարը չ՛արտօնեց, պատասխանեցին զինքը միասին։

Հասան աղա չէր հասկնար, Զեթունցի հիւրերուն ու վիրաւորուող Քիթիզցի գինուորներուն հաղորդած անգլերէն խօսակցութիւնները արտասովոր հակառակ էին, մեծ հակասութիւն մը կար երկուքին մէջ։ Զեթունցիները կը պնդէին թէ՝ Ամէնը գերի բռնուած էր և Պալճօղլուին առնը կը մնար, մինչդեռ Քիթիզցիները վիրաւորուած կը ներկայացնէին զանի. այս երկու տեղեկութիւններէն ո՞ր մէկին պիտի հաւատար. բայց, կը խորհէր, Քիթիզցիներուն բերած լուրը հասկնալի կրնար ըլլալ քանի թէ Զեթունցիներունը։

— Չաւակնե՛րս, ընաւ ի վերջոյ, դառնալով Քիթիզցիներուն, հիմա դուք կըսէք թէ Ամէնս վիրաւորուա՞ծ է։

— Այ՛, աղա՛ պապա, պատասխանեցին երեքը միասին, վիրաւորուեցաւ, վէրքը թեթեւ էր և բուժուելու վրայ է։

— Հապա Զեմունցի աղանեռուն ինչ ըսենք, առարկեց հէք հայրը։

— Սո՛ւս կը խօսին սոոնք, սո՛ւս, կրկնեցին երեք Բիթիկցիները, ձեզ կը խաբե՛ն, անգութնե՛ր, ապա՛ պապա։

Զեմունցիները սոսմակեցան, չէին համարձակիր բանալ բերաննին, Բիթիկցիներուն աչքերուն մէջ վբէժը կը մնչէր։ Սակայն, Աւագ ապան, անվնաս մարդ, դերմարդկային ճիգով մը, ինքզինք ամփոփեց և Հաասան ապային դառնալով։

— Մի՛ հաւատար սոոնց խօսքերուն, դուն խրոխտ չարժուիմով մը, ես աչքերո՛վս տեսայ ձեր Սմիւռիա, բան մը չունէր, ո՛վ կ՚ըսէ թէ վիրաւորուած է, Պալճօղլուին սո՛ւնը տեսայ...

— Օ՛, բացագանչեց Իպիշ, ապա՛ պապա, մեր գիւղին մասիկը մարեցին ու հիմա հոս նստեր, երե՞ս ունին խօսելու։

— Հանգի՛ստ, կշտամբեց Բիթիկի նահապետը, գաւակնե՛րս, հիւրերս մի՛ անարգէք...

Իպիշ կատղած, յանկարծ ոտքի ելաւ, և գառնալով իր ընկերներուն։

— Դեռ ինչ կեցեր ենք հոս, գոռաց, գաժան նայուածքը պարտիզով Զեմունցի հինգ հիւրերուն վրայ։

Երեք Բիթիկցիները, առանց մնաք բարեւի, կոչտօրէն դուրս կ՚ելլեն։

Սենեակը խորունկ լռութիւն մը մէջ թաղուեցաւ։

— Պաաւակա՛ն հիւրերս, ըսաւ Հասան ապա, չա՛տ կը ցաւիմ, չկիտի կրնամ պաշտպանել ձեզ, եթէ, Տէր մի՛ արասցէ, մեր գիւղին խենթերը յանկարծ նեբա խուժեն ու վրաձեն սպաննել ձեզ, իմ վիշտս ինծի կը բաւէ, ելէ՛ք գնեէս, չուտով հեռացէ՛ք, աչխատեցէ՛ք մամ առաջ վախչիլ գիւղէս...

Բարի ծերունին դեռ խօսքը չէ արտասած, նահապետին աունին առջև խառնաձայն ժխոր մը վրդիաւ։

Զեթունցիները վայրկենապէս ոտքի ելան, և, վիրաւոր յովազի մը պէս յարձակեցան իրենց զէնքերուն վրայ, որոնք անհեռակի պատէն վար կախուած էին։

Երկու վայրկեան եաքը, Հասան աղայի աունէն դեռ խուժեցին քանի աւելի զինեալ դիւզացիներ, պօռալով.

— Ո՞ւր են նայինք, Զեթունի կ ա վ ո ւ ր ն ի՛ր։

— Մի՛ ընէք, դաւակնե՛ր, կը պաղատէր Բիթիկի նահապետը, օ ճ ա խ ս մի՛ պղծէք։

Սակայն խուժանը կը մռնչէր։

— Մէկդի՛ քաչուեցէ՛ք, Հասա՛ն աղա, մեր քառասուն նահատակներուն վրէ՛ժը պիտի լուծենք։

Հասան աղան դո՛ւռ կ՚ազաչէր, դո՛ւռ կ՚աղերսէր, իր զղջոյնն բազումներր վանան ըրած հինգ հիւրերուն, որոնք, հրացանը ուսերնին, մէկ ձեռքով՝ մերկ դաշոյնը, մեւսով՝ վիշտարուածեանը բռնած, իրենք վիրենք կը պաչապանէին։

— Ի՞նչ կ՚ուզէք այս խեղճերէն, մռնչեց Հասան աղան, եթէ այդ բա՛ն զօրաւոր էիք, Զեթունի մէ՛ջ մո՛ւտ կուգէիք ու ցոյց ասէիք ձեր ոյժը, անխիղճնե՛ր, ի՞նչ կ՚ուզէք ինէ, մէկ ոտքս գերեզմանը, հիւրերուս արիւնո՞վը պիտի պղծէք իմ աունիս կուսութիւնը, ա ր ո ւ ն ա տ է՞ր պիտի ընէք գիս...։

Խուժանին մէջէն միջակ հասակով, թխադէմ երիտասարդ մը, խոյացաւ Հասան աղայի վրայ, բռնեց թևէն, մէկդի քաչեց և իր ձեռքի մերկ դաշոյնը փորձեց մինչ Աւազ ագային աղուն՝ Յովհաննէսին կուրծքը։

Վկայասրուածեան մը պայթեցաւ և սև մութ մը պատեց սենեակը։

Բիթիկցի թխադէմ երիտասարդը, Հասան աղայի ոտքերուն տակ ինկաւ, թաւալգոր, իր սեփական ա-

բնակի ճապաղիքներուն մէջ կը լողար, Յովհաննէսին պնդակին պէս...։

Անմեռին կինը նուագելու, խնկու դեռին, նայելու էր Հասան ապան, մինչ աւետին մանկիկները, մոլորակալ ուլիկներու պէս, իրենց մօրը բոլորտիքը խաղալու կը դառնային։

Ընդհարումը կատաղի էր, հինգ Զեթունցիներ՝ քրան Քիմիկոցիներու դէմ, որոնց մէկը գետին փռուած էր արդէն ու կը հռնռար, մահացու պնդակը սրտին մէջ։ Սեմակը վառօդի մուխով լեցուեցաւ, աղբամանակները կը պայթէին ու հրացանները կը չառաչէին։ Մութի ամպերուն մէջ կարելի չէր նշմարել, որոշել դէմքերը։ Դաշտիները կը խազային օդին մէջ, որ վառօդ կը հոտէր։

— Տղաքնե՛ր, կը մռնչէր Աւագ ապան, ո՞ղջ է՛ք, չո՛ւա, պերքեր բռնե՛նք։

Եւ հինգը միասին, առիւծներու պէս, նետուեցան խուժանին մէջ, ալիքները ճեղքելու, Հասան ապայի աւետին անկիւնները պերքեր բռնելու ու սկսան կրակել։

Հո՛ն, Հասան ապայի աւետին մէջտեղը, հինգ Քիմիկոցիներու դիակներ իրենց անկենդան։

Հասան ապան սթափած, չուրջը պտըտցուց իր սառած աչքերը, տեսաւ իր խոտնիկները, որոնք ապեկատար ձիչերով իրենց նուագած մայրը չրջապատած էին և Քիմիկոցիներուն արիւնթաթախ մարմինները, որոնք տակաւին կը չնչէին ու կը տապլտկէին հոգեվարքի դալարումներով ու ջլաձգային պրկումներով։

Յարձակող խուժանին ոչնչացումը դարձած, գրոհ աւետին անկիւնները, ուրկէ անդադար կը կրակէին Զեթունցիները, դեռ կանգուն՝ իրենց տեղերը։

— Աւա՛գ ապա, կը կանչէր Կէսպընեան իր անկիւնէն, փամփուշտները պիտի հասնի՛ն, փախչելու ճա՛րը...։

Նայն պահուն, հոգեխորով ճիչ մը լսուեցաւ, « Ա. – մա՛ն, զարնուե՛ւ ցա՛յ . . . »

Աւազ ազան սարսուց, ճանչցաւ իր զաւկին ձայնը։

Յանհանեսք, սրակն զարնուած, ելած էր գետին, Քիմիզներուն վրայ։

Խուժանին մէջէն խոկոն չորս հինգ գաչնաւորներ թաւեցան Զեթունցի պատանիին գեռաջնի դիակին վրայ և սկսան վայրագօրէն հարուածներ անգադարել ա– նոր գլխուն, աչքերուն, երեսներուն, կուրծքին ու մարմնի բոլոր մասերուն վրայ։

Որդեկորոյս հօր աչքերը խաւարեցան ու մազերը քաոսնեցան. մռնչելով յարձակեցաւ մարդասպան խու– ժանին վրայ, սակ ու ձախ հարուածներ անզգայաբար, գե– տին փռելց քանի մը դիակներ։

Անգլէն, Կէսարեանն, Բուռբուռեանն և Զօխռեանն, այս երեք Զեթունցիները, երեքը միասին առաջ նետ– ուեցան, դիակներուն վրայէն և Աւազ ազային հետ յա– ջողեցան երեքը դիրենք Հասան ազային առնէն դուրս հանել։

Կիներու, աղջիկներու, ազգիներու, ծերերու, երիտասարդներու երկաս ամբոխ մը խռնուած էր Հա– սան ազայի առնէն առջև, ամբողջ փիւզը հոն եկած էր։

Եւ անո՛ր առնէն դուրս վազելին քանի Քիմիզ– ներէն ազջ մնացած առանելիք — եօթը ազանուած ըլլալով— ազաւաղէն երիտասարդները, արևնդուած, կը մռնչէին.

— Ո՞ւր գացին կեաւուրները . . .

Զեթունցիները, անոնցմէ ամբոխէն պաչարուած, վախուտի երք մը կը փնտռէին։

Սակայն ամբոխը կըսնուտարանար, մերձաւոր թէ հեռաւոր անկիւնէն վազով վազով, չառերը գլխուած, Զեթունցիները կը փնտռէին, չո՛ր Զեթունցիները, ա–

բանք առաւելն ոչ, կը զգային իրենց եղերական, մօտալուտ վախճանը։

Կէս ժամ մաքառելէ յետոյ, չորս Զեմոնցիները, վէրքերով ծածկուած, վճռական, դիրադոյն փորձ մըն ալ ըրին, իրենք զիրենք ազատելու, նետուելան պատշարագ ամրոցին մէջ և իրենց մերկ, արիւնոտներկ դաշոյնները չարաշուք չարժելով, յաջողցան կարել անցնիլ և սկսան իրենց բռնադակ ուժովը վազել, մինչ հարիւրաւոր զնդակներու տարափ մը կը տեղար իրենց վրայ։

Այս խօլ վազքին մէջ, կէսգիշեան իր քառակի արծաթի զրաւները կը ցանէր ճամբան, զրաղեցնելու հազարի հասնող զիւզացիները, որոնք սովորութիւն դարձուցած պիտի կը չարձակէին անոնց վրայ և իրարու ձեռքէ կը յափշտակէին մէճիտիէները, քառորդները, փոքր արծաթ դրամները, մէճտալիքները։ Այս կերպով, վախչոտները ժամանակ կը վատնէին իրենք զիրենք Քիթիզի սահմաններէն հեռու ձգելու։

Քիթիզցիները սակայն վճռած էին ամէն գնով իրենց վրէժխնդրութիւնը յագեցնել այս չորս Զեմոնցիներուն վրայ, որոնք չորս սաքով եկած էին իրենց զիրկը։

Գնդակները կը տեղային ամէն կողմէ, և վախչոտները, Բուսքուանց Սահիան էֆէնտին ու Զախրենց Սուազ ալան, գնդակահար ընկած էին արդէն ճամբուն մէջտեղը, միայն Կէսգիշեան ու Զօխուրեան դեռ կը վազէին, թէև՝ իրենց մարմինը վէրքերով ծակծկուած։

Հալածիչները հասան վերջապէս, պաշարեցին և յաջողցան ոչ ոչ բռնել զանոնք։

Քառասուն հոգի յարձակեցան երկու զոհերուն վրայ, կռնակ կռնակի կապկպեն, նախ պիտի խօլաբար մը կազմեցին անոնց չուրջը, յետոյ, հանդիսաւոր

թախտով մը, սարին երկուքն ալ պառկեցուցին միւս երկուքին կիսամեռ մարմիններուն վրայ։

Զարս Զեթունցիներն ալ դեռ կը չնչէին, վերջին անդամուան համար անոնց վերայ մարմրուն աչքերով, որոնցմէ սակաւ խոյս կուտար կեանքի լոյսը։

— Քիմիզլի՛ հայրենակիցներ, հնձեց կէպրնեան, պաղատող նայուածք մը ղրկելով իր գահիճներուն, ո՛րտեղ է թաքանչիւրը, նայի՛ պահուն, վրէժը կ՚անձնաւորէր իր աչքերուն մէջ, մի՛ զգուիր այս անգթութիւնը, այս օրերը կանցնին, վաղը դարձեալ իշխող ելլես պիտի նայինք։

Շնական քրքիջներ յաջորդեցին այս ակնարկին։

— Մի՛ խորհիր, մի՛ խոսիր այդ կեղծաւոր խօսքերէն, կը գոչէր ամբոխին մէջէն թաւ մօրուքով յիսունոց դիւզացի մը, նայինքն կէպրնեանի խանութին չաճախորդներէն, որ պարապ ալ ունէր անոր։

Անօգուտ եղաւ ամէն ակնարկ, աղաչանք, Քիմիզլիները պիտի կատարէին իրենց ուխտը, և գոնէ չտար Զեթունցիներու վրայ պիտի լուծէին իրենց վրէժը։

Զարս գոհերը քալէ քալ պառկեցուցած, ամբոխին մէջէն երկու հաւկու մարդիկ մօտեցան, դիւղին մատգործները, և մէկիկ մէկիկ խողխողեցին զանոնք։

Յետոյ մերկացուցին դիակները, իւրաքանչիւրին հագուստները խուզարկեցին, քակեցին գօտիները, մէջի ակռաները մէկիկ մէկիկ համրեցին, և հարուստ աւարի մը տիրացած, խաղով խնդումով վերադարձան գիւղը։

Այսպէ՛ս նահատակուեցան Զեթունի զաւակներուն ամէնէն խելացիները, այսպէ՛ս պատժուեցաւ Լեւոնի փիլիսոփան, իր արտակարգ խելքին զո՛հը, որ, չարաչուք րոպէի մը մէջ՝ իրեն համախոհ մի քանի եւ ապագայ ընկերներու հետ, Հայրենիքը լքած հոգեվար-

քի մէջ, լո՛ւ իրենց փափուկ մորթը վրկկու պատապարակի մատծումով մը, վախան հեռացան իրենց հայրենի լեռներէն, երթալ ամմաբօրէն ապաւինելու Թշնամիներուն դիրկը...։

Ողբալի՛, յուզի՛ս արդահատելի դառապիքներ, դուք, որ Լեռան ամբիծ հոգիներուն առաջնորդը պիտի ըլլայիք, դուք որ ժողովուրդը մղեցիք ապստամբութեան և դուք, որ յառաջընթաց կարապետները պիտի հանդիսանայիք մեր քաջամարտիկ ոգեմիկնութեան, վերջիպահուն թուլցա՛ք, յուսահատեցա՛ք, և մոռնալով ձեր արդար պարտականութիւնները՝ հանդէպ հայրենիքներու ամենէն քաղցրին, չքնաղագոյն ձեր ա՛նքան մեծ համբաւէն, լո՛ւ ձեր կաչին, ձեր գլուխ, ձեր անարգ կաչի՛ն մատնեցիք պահպանել, հոգ չէ թէ խաւարէր հայրենիքին արեւը...։

Ո՛չ, ո՛չ, դուք յաւիտեա՛ն պատապարտուած է՛ք, անողո՛ք է, անկաշա՛ռ է պատմութիւնը, չպիտի նկրէ ձեզի, դժբա՛ղդ դառապիքներ, որովհետեւ հեռացաք հայրենիքէն այն պահուն, երբ աւելի քան երբէք պէտք ունէր ան՝ ձեր օգնութեան...։

Սպասող սերունդը զայրոյթո՛վ պիտի յիշէ ձեր անունը, Ջեհունի պատմութիւնը պիտի արձանագրէ զեզի սեւ էջի մը մէջ, յաւիտեանա՛ց հայրենիքի ցաւերուն անտարբեր, լո՛ւ իրենց մորթը հոգացող դաւակներուն համար...։

Ո՛վ, ո՛վ պիտի համարձակէր, օրհնել ձեր յիշատա՛կը, ո՛վ իմ անարժան հայրենակիցներս, Պերպինկայեն ու Սօլագաչէն օղը ծծեցիք, Պերիսի երկաթի ջո՛ւրը խմեցիք, տարիներ ու տարիներ ապրեցաք հայրենի սուրբ հողին վրայ, ու երբ եկաւ կարգը մեռնելու Սպառուածոյն համար, թշնամիներուն ձա՛նկը դարձիք ինկաք, անխոհ գիակներ, գերեզմանատո՛ւրկ, դառապիքներ...։

Ձեր եղերական, ձեր անարդ մահը, օրինակ մը, անմոռանալի դաս մը թո՛ղ ըլլայ անոնց համար, որոնք ձեզի պէս կը խորհին ու ձեզի պէս կըմբռնեն կեանքը։ Խրատ մը թո՛ղ ըլլայ մարդկութեան դրկողներու, կեղեքիչներու և խուլամորթներու դառնակարգը բաղկացնող եսասիրական անգամներուն, որոնք, մինակնին խղճմտնելու պէս, իրենց կեղեւին մէջ քաշուած, կը ծաղրեն հայրենիքին աղաղակները, և իրենց մէկ րոպէի հաճոյքին կը զոհեն իրենց ցեղին ահեղական խաղաղութիւնը...։

Բայց, աւա՛ղ, դարձեալ Ձեխոսլովակիոյ լեռները պիտի կոծեն ու ողբան ձեր մահը, Ձեխոսլովակիոյ դեռները պիտի արցունք թափեն ձեր յոչնաւած, դամբանապարկ, անթաղ դիակներուն վրայ...։

Իսկ ձեր սրդիները, գլխիկոր պիտի չդիմեն իրենց օրերուն մէջ, և չպիտի խնդան, մինչեւ որ հերոսական արարքով մը չը սրբեն այդ արատը։

Ը.Գ

Իզմիրլեան պատրիարքը, երկու օրէ ի վեր Հիսար Տիպի քաշուած, իր բնակարանը, չէր կրնար պատրիարքարան միայն, դիւանները պատրաստուած գրութիւնները կրնար տարագրել և գաւառային թղթակցութիւնները ո՛անցընէր աչքէ։ Եւ այդ երկու օրուան մէջ, երբէք այդպիսի գործեր չէր ընդուներ, բոլորովին առանձնացած, Ջղագրգիռ վիճակի մը մատնուած էր.

Լրագիրներուն բացարձակապէս արգիլուած էր, աքսորի կամ բանտարկութեան պատիժի ատկ, բան մը գրել Զեմունի Դէպքին կամ Իզմիրլեան պատրիարքին հետաքրքիր, Բ. Դուռը, Եղերգի մանաւանդ հրահանգով զգաստի ատիկան դիւանագիրներով ու պահապանական լուռ նեռով չըշտապակ աուած էր պատրիարքարանի փողոցին երկու գլուխները, ինչպէս նաև Հիսար Տիպիի աուները, որոնք կը գտնուէին պատրիարքի բնակարանին մօտերը։

Մայրաքաղաքին մէջ սարսափը կը տիրապետէր, մանաւանդ հայկական խաւերուն մէջ։

Գարաքէօյի կամուրջին երկու ծայրերը, լրագրավաճառները կը պոռային. — «Սպահ՛, Նէօ՛լոզոս, Ցար սիւ Պօսֆո՛ր, Ձերիաէ՛ Շարգիէ՛», իսկ անցորդները, հապճեպով կ՛անցնէին Գալաթիոյ կամ Պոլսոյ կողմը, առանց կանգ առնելու ցրուիչներուն առջև և

առանց խօսակցութեան, առանձին, թղթի մէրսը դոզի մէջ, լռեակ մը հետապնդուելու սեւական վա՛խը...:

Այդ օրերուն մէջ էր, Գասըգիւզէն մեկնած վերջին չոպնաւէն մէջէն երկաթ բազմութիւն մը կ՚ելլէր կամուրջին դառնամատոյցը: Այդ բազմութեան մէջէն, մէջտեղ հասակով, խարտեաշ մազերով, սուր ու փափանցող նայուածքով, երեսուն տարու երիտասարդ մը, կասկածոտ աչքերը չուրջը պտըտցնելով, դրութը կոխ, արագ արագ կը քալէր ու կ՚անցնէր Դալաթիա, ուզելով քալերը դէպի աւտրիական նամակատունը, ու սակայն էր հանդիպակ չարախը մէկ անդամ, առանդրու համար իր հասցէին եկած նամակները:

Երեսուն նամակներ ունէր հոն, առաւ, առանց բանալու, նեթի գրպանը դրաւ զանոնք և չտատով դարձաւ, չարձանակելու ճամբան դէպի կամուրջը:

Հասաւ Սիրքէճի, կայարանը մտաւ, առաւ երկրորդ կարգի առմսակ մը, և հազիւ կրցաւ մանել չոպնակառքը, որ երկաթ վայրկեան առքը սուլեց, մեկնումը վերջին ազդանշանը:

Ուխը վայրկեան անցած էր, երբ կառախառմբը կեցաւ Գառմ Գասրու կայարանին առջև:

Մեր մարդը վար իջաւ, խառնուեցաւ չոպնակառքէն դուրս ելլող երկաթ ամբոխին մէջ, ուղղուեցաւ դէպի Հիսար Տիպի, և կանգ առաւ Իզմիրլեան պատրիարքի դուռին առջև, ուր, բարեբաղդաբար ոչ ոք կար, ոչ լռակ, ո՛չ վնասար, ո՛չ ալ ուրիշ անցորդներ:

Գաղտագողի տղոսկեցաւ դռնէն ներս, որ խակոյն գոցուեցաւ: Բակին մէջ բարեպան մը մեզ կուգար, այցելուն տեսնելուն պէս, վեր վազեց իմայ տարու պատրիարքին:

Երեք վայրկեան առքը, Գասըգիւզի չոպնաւէն դուրս ելլող մօրուքաւոր երիտասարդը, Իզմիրլեան պատրիարքին առանձնասենեակը կ՚ընդունուէր:

— Ջաւա՛կս, ըսաւ պատրիարքը, ձի՛չդ ժամանակն ակար, ճամբան իրնչպէս երթիր, տեսնողներ եղա՞ն.

— Ո՛չ ոք, Սրբազա՛ն հայր, պատասխանեց այցելուն, բարեպաշտին ձեռքով Ձեր Սրբազնութեան նամակը առայ, մէկ քառորդէն ճամբայ եկայ, բարեբաղդաբար հասայ վերջին չոգենաւին, կամուրջէն ուղղակի աւազարանան նամակատունը գացի, երկու նամակներ առնելի հասցէիս, ասի, դեռ չեմ բացեր, զգուշութեան համար:

— Իրնչ նամակներ են, բա՛ց նայինք, յարկց Իզմիրեան պատրիարքը:

Այցելուն ծոցի գրպանէն հանեց երկու նամակները, մէկը Հալէպէն, միւսը՝ Մարսէյլն, և սկսաւ կարդալ:

Երկու նամակներուն ալ պարունակութիւնը գրեթէ նոյն էր, երեւոյթն ալ Զեմմունի սահմանի վիճակը նկարագրող:

Հալէպէն, անպլիական հիւպատոսարանի թարգման Տէր Մարգարեան Նիկողոս էֆէնտին կը գրէր, իսկ Մարսէյլն՝ վարժապետանոց Տէր Յովհաննէս Աւագ քահանան:

Իզմիրեան պատրիարքը, երկու նամակներուն պարունակութիւնները վերահասու ըլլալէ յետոյ, դարձաւ ըսաւ այցելուին.

— Տգա՛ս, մարդ ըրէ՛ հիմա, ե՛ս ալ սասցած եմ նամակներ ու հեռագիրներ, թէ՛ Մարսէյլն, թէ՛ Հալէպէն, միեւնոյն խօսքերը, միեւնոյն ցաւալի լուրերը. կը տեսնեմ թէ հայրենակիցներդ ա՛լ չպիտի կրնան դիմանալ, սովը մէկ կողմէ, հիւանդութիւնները միւս կողմէ, սահմանի կռտրամարտներ ըրեր են, բարեբաղդաբար, ինչպէս կ'երեւայ, Համիտի զօրքերուն մեծ մասը Ջարդուած է.

— Սրբազա՛ն հայր, յարկց այցելուն, վերջերս կիսա-

քանէն նամակ մը առայայ, մինչև հիմա քսան հազար է ուխի կորսսա կը հայտնեն Համիթի գանձարանն մէջ։

— Մերիններէն որվհօք քանի՞ հոգ ունինք, հարցուց պատրիարքը։

— Սրբազա՛ն հայր, պատասխանեց այցելուն, պատերազմի մէջ սա առաւելն 70 – 80 հոգ տուած ենք, բայց, տարաբախտիկ հիւանդութիւնէն — որ ծագում առած է սառած կենդանիներու և ապականած զօրքերու դիակներուն գարշահոտութիւնէն, և անկէ՝ կերակուրներէն — 500 Զէյթունցի և 3000 զաղթական Հայ՛ը մեռած են։

— Ինչ կ՚ըսես, ապա՛ս, վա՛խ, վա՛խ, աւաղեց Իզմիրլեան պատրիարքը, զարմանալով մինչեւցդ ժամանակ պատերազմի մէջ ինկած մ՚ընդհանուր ահաւոր թիւերուն վրայ։

— Սրբազա՛ն, սրբազա՛ն, կրկնեց այցելուն, ամէն պատերազմներու մէջ ալ այդպէս եղած է...։

— Ինչպէս, հարցուց պատրիարքը։

— Սրբազա՛ն Հայր, չարաշունակեց այցելուն, Ազիզ բաշայի պատերազմին ալ, միայն 107 հոգի պատնուածացան մնինք, Հազար իչհան Շօրվաճեանի յախուռն գործողութեան հետեւանքով։ Զատը Տէրէի Զօրը տարաբեդաց Պօղոսայիլի ընտրուած կռիւճներէը, որոնք, թշնամի զօրքերէն ու պաշտպաններէն պաշարուած, մեծ մասամբ Չարդուեցան։

Իզմիրլեան Սրբազանը, հայկական չարչարութեամբ ու տառապին ապաւորութեան տակ ճնշուած, իր վէրքոտ կուրծքէն անէծքներ ժայթքեց Աբդիւլ Համիտի հասցէին։

— Ճիւա՛ղը, դահի՛ճը, մռայտ, ազգիս անմեղ արիւնը խմեց և դեռ իր ծարաւը չյանգա՛ւ...

— Սրբազա՛ն հայր, ընդմիջեց այցելուն, արքունեն ախտժամը գրգռած է անգամ մը, Կիլիկիոյ մէկ քանի քաղաքները մնացին դերծ, հիմա կուզէ նախ Զեթունի ժողովուրդը բնաջինջ ընել և յետոյ ձեռնարկել միւս հայարնակ գաւառներուս կոտորածին, ա՛խ, սրբազա՛ն հայր նիւթ այս վիճակը մէկ չարաթի ալ անէ, դիտցած ըլլաք, պիտի անձնասպա՛ն ըլլայ Զեթունը, անա՛սունիկ հատած նամակները, բոլորը՝ չարագուշակ.

— Տղա՛ս, ընդմիջեց պատրիարքը, դիտե՞ս ինչո՛ւ կանչել տուի քեզ հոս. ե՛ս ալ համոզուած եմ թէ պէտք է գտնել պատուաւոր վերջաւորութիւն մը, հաշտութեան մը միջոցը.

— Ի՞նչ խորհած էք այդ մասին, հարցուց այցելուն.

— Զաւա՛կս, չարունակեց պատրիարքը, Բ. Դուռէն յոյս մը չը կա՛յ, Մեծ Տէրութիւններէն մէկուն միջամտութիւնը կը մտածեմ խնդրել.

— Ո՞ր դեսպանին...

— Բրիտանականին, պատասխանեց պատրիարքը, Սըր Ճիլիբ Բըրըին արդէն լաւական կը չահադրգռուի Զեթունով, կը մտածեմ քեզ ղրկել անոր քով և իր կարծիքը չօշափել.

— Նեղուիլ՛ք, Սրբազա՛ն հայր, ինչ հանգամանքով պիտի ներկայանամ մեծ դեսպանին.

— Զեթունցի չէ՞ս, դիտել ուուս պատրիարքը, Զեթունի խնդրով չէի՞ր արդէն բանտարկուած, Պ. Կլադսթոնի հետ չէի՞ր թղթակցած, Սըր Ճիլիբ Բըրըին չատ աւ կը ճանչնայ քեզ, և քեզի կը վայելէ դիմում ընել հայրենի բնագաւառիդ վերկութեան համար:

Այցելուն լուռ, Իզմիրլեան պատրիարքին հրամայող նայուածքին առջև պահ մը չուսարեցաւ, վտանգին

մը պիտի գործած ըլլար, նեղ մտքէր այդ առաջարկը. ինքզինք սեմսոնից, և

— Սրբազա՛ն Հայր, ըսաւ, ես երբէք չեմ թերա-ցած ազգային իմ ընկերային պարտականութիւններուս մէջ, յօժարակամ կ՚ընդունիմ Ձեր հրաւէրը, բայց

— Ի՞նչ բայց, ընդմիջեց պատրիարքը կչամբռտ հայուածքով մը, իր անժպիտ դէմքին պիտակուն խրթին արտայայտութիւնն մը ասպով.

— Նկատեցէ՛ք, Սրբա՛զան Հայր, չարունակեց այցելուն, չեմ մտքէր, պիտի երթա՛մ, սակայն, խաղայն չէ՞ որ մեր պատրիարքարանի կոչմէն պաշտօնական անձնաւորութիւն մըն ալ ընկերանայ ինձի.

— Շա՛տ լաւ, յարեց պատրիարքը, մեր արտաքին յարաբերութիւններուց դիւանին կարեւոր պաշտօնեայ մը միանգամ թո՛ղ գայ քեզի հետ, միայն նկարագրայ ըլլալուհամար. գո՛ն պիտի խօսիս Սըր Ֆիլիբ Քրըբիին, պիտի պարզես Զեմմուհի իրական կացութիւնը և իր ազգակցական յարաբերութիւնը պիտի ձգես իմ կռնկիս.

— Սրբազա՛ն հայր, առարկեց այցելուն, նեղ իրաւունք կացութիւնը պարզելու, չըլլա՛յ թէ մեծ դեսպանը նեղանայ.

— Ի՞նչպէս...

— Եւ չը մտքէմ, չարունակեց այցելուն.

— Կարելի՞ բան է, պա՛ռ, ըսաւ Իզմիրլեան, գործը չարժեցնել, մինչ դո՛ն պիտի կացութիւնը, Հայկի հիւպատոսը չը հետապրած իրենց.— Դուն իրաւունքդ կը պահես և կը նեղդրես որ այս գիշեր իսկ ջանայ մտքէմատութեան հոգ մը պատրաստել...

— Լա՛ւ, Սրբազա՛ն հայր, չարունակեց այցելուն, ատենութիւնը պահանջէ գիտայ, ի՞նչ պայմաններ պիտի առաջարկուի հաշտութեան համար.

— Տղա՛ս, յարեց Իզմիրլեան, պայմանները Բ. Դուռը թո՛ղ առաջարկէ, անանկ, երէկ ընդունելի պայմաններ են, կ՚ընդունինք, հակառակ պարագային, մեծ ռէյթիւնները թո՛ղ կարգադրեն. էականը, կինասականը՝ դադրեցնել սալ է պատերազմը, հաշտութեան պայմաններուն մասին բնականաբար բանակցութիւններ պիտի կատարուին, դուն մեծ դեսպանին կ՚ըսես թէ՝ Հայոց պատրիարքը կը խնդրէ իր տղայ միջամտութիւնը Սուլթանին քով, Զեյթունի կռիւներուն վերջ մը դնելու համար։

Սան Սթեֆանոյի մչուչապատ կողերուն վրայ կը նաւադէր դեկտեմբերի գարնան արև մը, Սառմպօլի հոյակապ մզկիթներու գմբէթներուն ու մինարէներուն գագաթները ցանցնելով իր վերջին ճառագայթներու ցուրտ բեկորները, մինչ, վերջալուսայլն ամպերու վայրենի արշաւախումբ մը, կը սուրար արևմուտքի հորիզոնին բոլոր երկայնքը, ապպարարելով դիչերուան մօտալուտ էջքը։

Փոդոցներուն մէջ նուազեր մը, չուկայինները՝ սուն կը վերապատնային, պոյաճիները ձեռքերնին, հագճեպով, գրեթէ վազելով, չը փախցնելու համար կառախումբը, որ քանի մը վայրկեան հոքը, Սիրքէճիէն պիտի հասներ ու դիրնք առներ առներ իրենց տեղերը, Սառմաթիա, Եէսի Գուլէ, Մաքրի գետ, Սան Սթեֆանօ և այլն։

Իրիկուան այդ պահուն, պատրիարքարանի բարապան մը ներս մտաւ Իզմիրլեան Սրբազանի առանձնասենեակէն, — ուր դեռ խօսակցութիւնը կը չարունակուէր Գաղղիերէն եկող հիւրին հետ —, և մօտենալով.

— Սրբազա՛ն հայր, ըսաւ, հիմա պիտի գայ։

Քիչ մը վերջը ներս մտաւ Իզմիրլեան պատրիարքին

վաճառելի խարդման մը, որ անպատմուճան կերպով կը վարէր պատրիարքարանի արտաքին յարաբերութեանց գործերը, քանի անդլիագէտ մը, մանաւանդ Պոլսոյ բրիտանական դեսպանատան ծանօթ, յարդուած դէմք մը։

— Տղա՛ս, ըսաւ Իզմիրլեան Սրբազանը, դառնալով Գաղղիուհի հիւրին, անուանակից մեր... էֆէնտին, միա՛ն պիտի նկթաք, օ՛ն ուրեմն, կէ՛ք նայիմ։

Երկու հիւրերը հրաժեշտ տուին Իզմիրլեան պատրիարքին, վար իջան և նեաուեցան դէպ կառքի մը մէջ, որ պատրիարքին բնակարանին առջև կը սպասէր։

Կառքը մեկնեցաւ, և Իզմիրլեան Սրբազանը դարձեալ իր առանձնասենեակը քաշուեցաւ։

Չէր կրնար դադրիլ, իր ճաշատ ճակատը կ՛այրէր, և սիրտը կը բաբախէր արագօրէն, սպասելայոյզ բոպէներ կ՛անցնէին Սրբազանը. արդեօք ի՞նչ արդիւնք պիտի ունենայ դիմումը, կ՛ըսէր ինքիրեն, Սըր Ֆիլիբ Քըրրին պիտի ընդունի՞ արդեօք իր պատգամաւորները, պիտի միջամտէ՞, արդեօք պիտի կրնայ դարձ գնել իր ազդեցութիւնը Սուլթանին վրայ։ Յառնաց միտք, չարաբաստիկ ենթադրութիւններով ինքզինք կը տանջէր. Ֆրանսական և իտալական մեծ դեսպաններուն անկեղծութեան վրայ չէր կասկածեր, բայց միւսնե՞րը, կ՛ըսէր ինքիրեն, օձի՛ր են, օձի՛ր, դարձեալ իրենց կատաղի թոյնը պիտի ներարկեն և պիտի կատղեցնեն Հրէչը (Սպանիոլ Համիտեան ակնարկելով)։

Եւ այս ընդհատամարտ մտածումներու մէջ տաքութեբուելով, իր առանձնասենեակին մէջ մեծ կուգար, անդադրին ազատումով մը։

—=×***×=—

Ը.Գ.

Կառքը Բերա կհասնէր, անպլիական դեսպանատան դուռին առջև, ուր երկու պատգամաւորները, երկուքն ալ ծանօթ՝ դեսպանատան մարդիկներուն, յանախակի այցելած ըլլալով հոն, դուրս կուգան կառքէն և բարեպաշտներէն մէկուն յանձնելէն երթոյ այցաքարտերը, նաև Իզմիրլեան պատրիարքինը, իսկ երեք անմիջապէս ներս առաջնորդուելուն, սպասման սրահը։

Հինգ վայրկեան չանցած, վեր հրաւիրուելուն, այցաքարտերը առնող բարեպաշտին մէջտեղ, և ներկայացան Լէսլի Քըրրիի, որ անձամբ կը ճանչնար երկուքը ալ։

Լէսլին ընդունելով պիտնեք. Սըր Ճիլիբ Քըրրին բացակայ ըլլալով երկու ժամէ ի վեր, ինչպէս յայտարարեց մեծ դեսպանուհին։

— Պատգամաւորները սիրելիներս, չէին համարձակիր Լէսլիին յայտնել իրենց այցելութեան չարժառիթը, միայն Սրբազան պատրիարքին հայրական ողջոյնները հաղորդեցին.

Պարոննե՛ր, ըսաւ Լէսլին քաղցր ժպիտով մը, քիչ մը պիտի սպասէք, չուտով պիտի վերադառնայ դեսպանը.

— Պետք կրնա՞նք իմանալ արդեօք, Էմի, ա՛ր է Նորին Վսեմութիւն մեծ դեսպանը, հարցուց անգլիա-ցի պատգամաւորը։

— Երկու ժամ եղաւ, պատասխանեց Էմի Բըրըի, կանչուած էր Ելըսըզի պալատէն, այս պահուս հոն կը գտնուի, Սուլթանին քով, կը յուսամ թէ մօտ է իր...

Դեռ խօսքը չէր աւարտած մեծ դեսպանատունը, երբ Սըր Ֆիլիբ Բըրըի բարձր ու հոյակապ հասակը դուռ-ցաւ սրահի դուռնին մէջ։

Պատրիարքին պատգամաւորները, յարգալից շար-ժումով մը, տեղի ետան։

Սըր Ֆիլիբ Բըրըին նետաւ Էմիի քով, և Անգլիա-ցիի ֆրանսերէնով հարցուց անմիջապէս։

— Ի՞նչպէս է Նորին Սրբազնութիւն Իզմիրեան պատրիարքը։

— Ողջ առողջ է, ֆրանսերէն պատասխանեց Զե-թունցին, մեր մէջտեղ իր հայրական ջերմագին օրհ-նութիւնները կը հաղորդէ Ձեր Վսեմութեան և Նորին Վսեմութիւն Էմիի Բըրըին։—

— Շնորհակալ եմ, յարեց մեծ դեսպանը, Իզմիր-եան պատրիարքի համակրական զգացումներուն համար, ի՞նչ կը հրամայէ։

— Մեր Սրբազան պատրիարքը, պատասխանեց միւս պատգամաւորը, չատ գոհ մնացած է Ձեր Վսե-մութեան անկեղծ ջանքերուն համար, զորս չէ՛ զլա-նար հայկական առաջադրութիւնները թեթեւցնելու համար։

— Նորին Շնորհալի Վեհափառութիւն Մեծն Բրի-տանիոյ Թագուհին կառավարութիւնը, յարեց մեծ դեսպանը, որուն չահերը պաշտպանելու պաշտօնը առանձնած եմ, որի ոեղմութեամբ մը կը չահագրգռուի հայկական արիւնաս առաջնորդով, որոնց չարաչահու-թիւնը կ'արտաւարէ քաղաքակրթեալ աշխարհի պա-

ափսը, չպիտի թողլ տամ որ իրենց այս տակալի վիճակը դեռ տեւէ, հայկական չարչարանքները չտեսով պիտի վերջանան, ա՛յս է կառավարութիւնս վերջին հրամանդը։

— Տակայն, ընդմիջեց Զեթունցին, վանեմա՛ք մեծ դեսպան, մեր կոմիտը դեռ կը կռւին, դեռ կը հոմ՛ ապիւնը, ևրբ պիտի դարձէ եւրոպան.

— Սիրելինե՛ր, չարունակեց Սըր Ֆիլիբ Բըրըի գուարթ դօնով մը, դիտե՛ք ուրիէ կը վերադառնամ, Եըլտըզի պարտէ՛զն, Սուլթանը փափաքած էր զիս տեսնել, գացի. երկու ժամէ աւելի տևեց մեր դէմ պիտի տեսակցութիւնը, հիմա, ձեղի բերկրանքի լուր մը պիտի հաղորդեմ, մտիկ ըրէ՛ք։

Լէսլի Բըրըի, որ ներկայ էր խօսակցութեան, հետաքրքիր չարժուձեւով մը չակուցաւ, մինչդեռ երկու հիւրերը կը կախուէին մեծ դեսպանին շրթունքներէն։

— Սուլթանը, չարունակեց մեծ դեսպանը, կառավարութեան միջամտութիւնը կը խնդրէ Զեթունի խնդիրին կարգադրութեան համար, ամէն գնով կը փափաքի ձեւ մը բերել հաչտութիւն մը, և

— Վանեմա՛ք մեծ դեսպան, ընդմիջեց Զեթունցին, յանկարծ քաջալերուած՝ Սըր Ֆիլիբ Բըրըի անըպատակի յայտնութենէն, հապա Զեթունի լեռնականները, պիտի՞ք ինչ կը փափաքին.

— Ի՞նչ, հարցուց մեծ դեսպանը չարամճի քմծիծաղով մը, կարծես իր խօսակիցներուն զգայնութեամբ թէ՝ ինք ամէն բանի տեղեակ էր, ևն.

— Մե՛ծ դեսպան, չարունակեց Զեթունցին, իմ հայրենակիցներս ամէն գնով չարունակել կը փափագին.

— Ի՞նչը, ընդմիջեց Սըր Ֆիլիբ Բըրըի քիչ մը զըզուածի չեչտով մը։

— Պատերազմը, Վահեմաչուբ մեծ դեսպան, պատասխանեց Զեթունցին։

Սըր Ֆիլիբ Բըրբի խնդաց, նշանակալից ժպիտ մը առնցնելով իր սիկնոջ, որ մէկ բառ չէր փոխցներ խօսակցութենէն։

Յետոյ, դառնալով երկու հետերուն.

— Սիրելի պարոններ, ըսաւ, Զեթունի բանականներըը հերոսութեան փայլուն ապացոյցներ տուին, բայց դադրակ աշխարհի հետացումը խլեցին, այս ճշմարտութիւնը բարձրաձայն յայտարարուելուս ետքսյն զգոն վարդապետութեանը բնութիւնն, հաճոյքով և յարգանքով կ'արտասանեմ ես այդ ազնիւ անունը, որ համապատասխ է Սպասուհի ան տխոյեանին. այո՛, Զեթուն Լևոը՝ վրկիչ, բարձրացուց հայ ազգին պատիւը, ետքան անձուկ ատելութեան դատապարտուած հայկական ազգութիւնները, ատելի, իրաւամբ՝ կոչ, անգամ իրաւամբ, Զեթուն այսօր ճգնաժամի մէջ է, եթէ յապաղի միջամտութիւնը, և եթէ Զեթուն իր բազդին ձգուի, սարսափով և անհուն կսկիծով մը կ'ներկայեմ, պիտի մեռնի.

— Ներեցէ՛ք, Վահեմաչուբ մեծ դեսպան, կը պնդէր Զեթունցին յամառօրէն, Զեթուն չի՛ մեռնիր, պիտի ապրի ան, որովհետև կը մարդնչի Սպասուհան։

— Ազատ՛ը, անո՛ւշ երազներ, հեգնեց մեծ դեսպանը.

— Հաղարաւոր, բիւրաւոր, տարիւր հազարաւոր զոհերուն անմեղ արիւնը զուր չը թափուեցա՛ւ, վրէժ կը մնայէ, վրէժ կը պահանջէ այդ արիւնը, և մեր Լեռը կոչուած է լուծելու այդ արդար վրէժը, Զեթունի վրէ՛ժը...։

— Ի՞նչ անուշ են պարոնին խօսքերը, մրմնջեց Ալի Բէյրի, թոյլ տալ՛ք, Սըր Ֆիլիբ, թո՛ղ չարունակէ.

— Թո՛ղ չարունակէ, յարեց Սըր Ֆիլիբ Բէյրի ժըպտելով, որպէն այդ լեզուովը չէ՞ր դիմած մեր Մեծ Ծեր յուսին...

Սըր Ֆիլիբ Բէյրի կ՛ակնարկէր Կաստիմանի երկու հաչախաւոր պատասխանատուներուն, որոնք դրկուած էին յիշեալ Զեմուսղիէն, երբ Հալէպի կեդրոնական բանտին մէջ կը հանդիպէր անոնց ամենեկնեքով՝ Մեծ Սվեարին պաշտպանութիւնը կը խնդրէր Զեմուսի խնդիրը կարգադրելու եւ մահուան դատապարտուած այս բանտարկեալներուն համար նեղում ձեռք բերելու։

— Վանմաչո՛ւք դեսպան, յարեց Զեմուսղին, անոնք երեք ամիս է, մերկ ոտքի կանգնած, կանգնած եւ սակաւին պիտի կանգնի իմ հայրենակիցներս, յուսահատ ղէմ մէկ անձ, ձիշդ է. սակ, հիւանդութիւն, պչուածութիւն, մահեր, ամէն չարիք պակաս չէ հոն, բայց, այդ բոլորին դէմ դիմանն անոնք կորովը տալ.

— Ինչո՞վ, ինչո՞վ, ըսպիղնէց մեծ դեսպանը.

— Իրենց վերջին միջոցով, պատասխանեց Զեմուսղին.

— Ի՞նչ է այդ վերջին միջոցը, հարցուց Սըր Ֆիլիբ Բէյրի,

— Վանմաչո՛ւք մեծ դեսպան, չարունակեց Զեմուսղին ապեւորուած, այդ վերջին միջոցը՝ ՅՈՒՍՍՀՍՏՈՒԹԻՒՆՆ է...

— Հանդարտեցէ՛ք, հանդարտեցէ՛ք, կրկնեց մեծ դեսպանը, այդ միջոցին հարկ չը մնայ, Զեմուսի բազդանքները նեղութի պիտի առնուին. սակայն, նախապէս պէտք է վերջ մը դնել թշնամութիւններուն, չէ՞.

— Շնորհակալ ենք, Վանմաչո՛ւք Տէր, յարեց մեծ

պատգամաւորը, ուրեմն կրնանք բարի լուրը տանիլ մեր Սրբազան պատրիարքին։

— Անչո՛ւշ, անչո՛ւշ, չէ՜ պատասխանեց Սըր Ֆիլիբ Քըրբի, Սուլթանը չատ կ՛ուշանայ որ միջամտէ, և ես խոստացայ։

— Մեր Ս. Պատրիարքին ի՛նչպէս հաղորդենք հանգուցեալին, հարցուց Ջեֆռէնցին։

— Կ՛ըսէք թէ, պատասխանեց Սըր Ֆիլիբ Քըրբի, Նորին Շնորհալի Վեհափառութիւն Մեծն Բրիտանիոյ Թագուհիին կառավարութեան Պոլսոյ մեծ դեսպանը, Սուլթանին դիմումին հետեւանք ապալով, այս դիչերուընէ իսկ պիտի տեսնէ իր միւս պաշտօնակիցներէն, և առանց պիտի ուշացնէ հատուցանել միջամտելու Ջեֆռէնցի Ինդիրին անցեալով կարգադրութեան համար, ես այս դիչեր պիտի տեսակցիմ ռուսական և ֆրանսական պաշտօնակիցներուս հետ, և կը յուսամ թէ վաղը մինչև կէս օր պիտի կրնամ դրուիս հանել այս դործը։

— Ըսել է թէ, վազուընէ սկսեալ, ընդմիջեց Ջեֆռէնցին, երկուսակէ պիտի դադրին ինչնամական դործողութիւնները, վանմա՛չ ուր։

— Այո՛, սիրելի պարոն, չարունակեց Սըր Ֆիլիբ Քըրբի, մինչ վաղը կը հետազրենք Հալէպի մեր հիւպատոսներուն, Ջեֆռէն մնկնիլ և հաչուութիւնը դոյացընել։ Բնականաբար, Բ. Դուռէն ալ հարկ եղած հրամանները պիտի հաղորդուին պատկանեալ իչխանութիւններուն։

Երկու պատգամաւորները, ուրախ զուարթ, ոտքի ելան, չնորհակալութիւն յայտնելին մեծ դեսպանին, իր ցոյց տուած ա՛յնքան անկեղծ համակրանքին և խոստացած ջանքերուն համար, յետոյ Լէսի Քըրբիի մատուցանելով իրենց յարգանքները, բաժնուեցան։

Մեծ պետարանը կը կրկնէր.

— Հաճիցէ՛ք յարգանքներս հաղորդել Իզմիրլեան Սրբազան Պատրիարքին։

Կառքը կը սպասէր պետարանատան դրան դուռը, երկու պատգամաւորները մէջը նետուեցան և նոյն իրիկունը վերադարձան Հիսար Տիպի, ուր, իր առանձնասենեակին մէջ, խաղ քայլերով, մեծ կուգար Իզմիրլեան պատրիարքը, բրնամանական մեծ պետարանի պատասխանին սպասելով, հոգեկան տարտնապարտղ դրութեան մը մէջ։

Ը·Ե

Պատգամաւորները բրիտանական մեծ դեսպանին հետ իրենց անսակցութեան բոլոր պարագաները պատմեցին Իզմիրլեան պատրիարքին, որ ուրախութեան յուզումէն.

—Օրհնեալ ըլլաք, սիրելինե՛ր, բաւ անոնց, այս պիչեր հանգիստ քուն մը պիտի քաշեմ, քանի՛ օր է, սիրտս գամ մը մեռած էր, հիմա հանգչի՛ք, օրհնեալ ըլլաք. բակ է թէ այս պիչկուրէնէ դեսպանական խորհրդակցութիւններ պիտի կատարուին Չելեունի ինդիրին համար, այնպէ՞ս չէ՛.

— Այո՛, Սրբազան հայր, յարկէ Չելեունցի պատգամաւորը, այդպէս յայտարարեց մեծ դեսպանը. նախ Ֆրանսական և ռուսական մեծ դեսպաններուն հետ պիտի անակցի, յետոյ Լոնդոնականը պիտի անոնք, և ամէնէն ետքը, գերմանական և աւստրիական մեծ դեսպանները.

— Օրհնեալ ըլլայ Սբր Գիրքը Քրիստին, բաւ Իզմիրլեան, այս քանի անգամ է, կը հասնի մեր նոյ ժամերուն, չհասկը մեծ անձնուիրութիւն ցոյց տուած է, անուրանալի են իր ծառայութիւնները. ա՛լ կասկած չունիմ, քանի որ այդպէս յայտարարած է.

— Սրբազան հայր, բաւ միւս պատգամաւորը,

Իսկ միւս հիւրը, պատրիարքին բնակարանը մնաց, այն գիշերը հոն պիտի պառկէր։

Ինչպէս ըսինք, Իզմիրլեանի գէմքը կը խնդար, բարեպաշտը աւելի բերաւ և անհանգիստ անկիւնը կեցած կըսպասէր, երբ յանկարծ կասբի մը չաուշը լուռիցաղաբէին։

Կասբ մը կաւգար կանգ կ'առնէր պատրիարքի բնակարանին պատին առակ։ Բարեպաշտ մը դէպի դուրը վազեց, գիմաւորելու հիւրը, որ կասբէն դուրս ցատկեց։

Հասարակ հիւրերէն չէր նորեկը, նոյնինքն Տաճեան Արքին բաշան էր, Պատրիարքին Գործերու հոխորտալին Մարդպետականը, անսովոր մեծարանքներով առաջնորդուեցաւ պատրիարքին առանձնասենեակը։

Իզմիրլեան պատրիարքը, առքի վրայ ընդունեց հայ պետական բարձրաստիճան անձնաւորութիւնը, որ, ինչպէս կը գուշակուէր իր ծանրախոհ դէմքէն, խիստ կարեւոր պաշտօնով մը կուգար հոն, գիշերուան այդ անբնականալի ժամուն։

Սովորական բարեւներու փոխանակումներէ և քաղաքավարական ձեւակերպութիւններէ ետքը, Տաճեան, աչքերովը անհանգիստ չորս անկիւնները լաւ մը հետազօտել կուտայ.

— Սրբազան հայր, ըսաւ, հոս օտար մէկը չկայ, կրնանք համարձակ խօսիլ, այնպէս չէ՞.

— Բայց՛, ըսաւ պատրիարքը, էֆէնտին ձեր ծանօթներէն է, միեւնոյն ժամանակ Ձեր համակրանքը վայելողներէն, հետեւաբար, մտահոգութիւնս ա՛և է պատճառ մը չեմ գտներ ես, կրնաք առանց վերապահութեան խօսիլ, բարի՛ է.

— Բարի՛ է, բարի՛, Սրբազան հայր, պիտի զարմանաք անշուշտ այսպէս տարաժամ այցելութիւնս համար,

բացած էր, ամիսպատարագ յ ի ս ո ւ ն հ ա գ ա ի նար ա-
հապին բանակ մը պահանջեր էր, գիտէք.

— Է՛, ծաղրեց Իշմիրլեան, Քոզ զրկէր Սպարա-
պետը.

— Ո՛րիկ զրկէր, չարունակեց Տաճեան, Մենձ
կառնեցաւ, վերջնականապէս համոզուեցաւ թէ Չե-
թեան Լեռը չպիտի նուաճուի և թէ դեռ հազարաւոր
զոհերու արիւնը պիտի հոսի, եթէ տակաւին չարու-
նակուի պատերազմը.

— Ի՞նչ կ՛ըսէք, բայց, համոզուեցաւ վերջապէս,
ինք ալ հասկցաւ թէ Չեթեան անառնուելի է.

— Այ՛, այ՛, կրկնեց Տաճեան, խորհրդակ է այդ
մտքին իր համոզումը. հիմա կը փափաքի հաչտութիւն
մը կնքել Չեթեանի Ազատամրնեռուն հետ.

— Շատ լաւ կ՛ընէ, ընդմիջեց Իշմիրլեան, քանի՛
օր առաջ չը կնքեր.

— Ձիշդ այդ խնդրին համար դիս զրկեց Ձեր Սըր-
բազնութիւնն քովը, Ձեր միջնորդութիւնը խնդրելու, որ-
պէս զի հաճիք ձեր հայրական խղճմտութիւնը գործ
դնել և հետզրոյ յորդորել ապստամբները վար դնելու
զէնքերնին, ապահովով իրենց թէ, Վեհափառ Սուլթանը
ներում կը շնորհէ բոլոր յանցաւորներուն, ասեն.

— Բայց, բողոքեց պատրիարքը, ես այս գործին
մաք անհրաժեշտ դատապարտութիւն մը կը նշմարեմ, և շատ կը
ցաւիմ որ դուք պարզ գործիք մը պիտի ըլլաք.

— Ինչպէս, Սրբազան հայր, ինչպէս, հարցուց
Տաճեան, չփոխած դէմքով մը, խնդրե՛մ, բացատրեցէ՛ք,
չը հասկցայ.

— Դուք շատ լաւ կը հասկնաք, բայց, պէտք ան-
պատանալ կը ձեւանաք. կ՛ափսոսիմ, ըսէ՛ք ինձի, ինչ կը
նշանակէ հայրական յորդորներ մաք ապստամբներուն և
զանոնք հրաւիրել հանդարտութեան, դիս կուզէ ծռա-

զակը ձգել. մինչ ե՞ս եմ զանոնք դրկել ընդվզումի, սրտիս մի հեռա խրատեմ որ զէնքերնին վար դնեն. ո՛չ, ո՛չ, բաւ՛, ես այնքան ալեմաղ չեմ որ այդ ախտը գտնեմ.

— Դ՛ատաչե՛մ, Սրբազա՛ն հայր, յարեց Տաուեան, յոյժ ուրախ անհիմն է ձեր կասկածը, ես հիմա քովէն կեցայ, նախարարներու խորհուրդին մէջ որոշուեցաւ խնդրել ձեր միջնորդութիւնը. Մենջը բնաւ անգիտութիւն չունէր, հաւատացէ՛ք, վախի պատճառ մը չկայ.

— Դուք այդպէս պէտք է խօսիք, կը յամառէր Իշմիրլեան պատրիարքը, ձեր պաշտօնը կը պահանջէ, նոյնիսկ կըսեմ ձեզ այդպէս վարուիլ, բայց, բաւ՛, դիտցած ըլլաք, Իշմիրլեան երբէք գործիք չըլլար, Զեյթունի խնդիրը պիտի կարգադրուի այդէն, իմ միջնորդութիւնս ալ՛ւր է, բոլորովին անտեղի.

— Ինչէ՞ն դիտէք որ պիտի կարգադրուի, Սրբազա՛ն հայր, հարցուց Տաուեան, կասկածոտ դէմքով մը, այդ մասին բան մը դիտէ՞ք, լա՞ւ էք.

— Ո՛չ, ծոմածակ Իշմիրլեան, դէպքերը ցոյց կուտան ատկէն, գուք չէի՞ք ըսեր թէ՝ Էահէմ բաշան չի՛ուզեր հարցի բանակ մըն ալ ուզէր է...

— Այ՛, ե՛ս ըսի, պատասխանեց Տաուեան, ասկէ ի՞նչ կը հետեւի.

— Պիտի կրնա՞ն դրկել այդքան զօրք, մանաւանդ նեղուկայ նեղքին քաղաքական դժուարութեանց մէջ, երբ Եւրոպան ամէն կողմերը զլուխ վերցուցեր են...

— Չպիտի կրնան դրկել, ճի՛շդ է, պատասխանեց Տաուեան.

— Քանի որ նոր զօրք չպիտի կրնան դրկել, շարունակեց Իշմիրլեան, չպիտի կրնան ուրեմն, չսրունակելու պատերազմը, ինչքին կը դոյանայ հաշտութիւնը,

ինչ հարկ կայ երթալի մը միջնորդութեան, կարծեմ թէ հիմա հանկարծ միտքս, բացաւ։

— Հանկարծ, Սրբազան հայր, յարեց Տաճեան, բայց, պէտք է վատահ ըլլաք, ան մէկ թագուն գրգռում, ան մէկ յետին մտածում կայ իմ վիճակիս մէջ. Սուլթանը, այսպէս կամ այնպէս, կը վախցի, կամ, եթէ կ՚ուզէք, կը հարկադրուի հաշտութիւն կնքել Չեմաւնի Լեռնականներուն հետ, և կը յուսայ թէ ձեր միջնորդութիւնը պիտի դիւրացնէ, միևնոյն ժամանակ, պիտի փութացնէ ասոր կատարումը, ան՝ որ ինծի համար կ՚ուզէ որ ինծի պաշտօն յանձնուի գալ Ձեր Սրբազնութեան քով, ես ախորժած եմ վերադառնալ Երզրում և Ձեր Սրբազնութեան պատասխանը հաղորդել Իրենց։

— Ես ուրեմն, բացաւ, ձեզի արդէն չեմ ըսեր պատասխանս ասի արդէն.

— Ինչպէս, Սրբազան հայր, հարցուց Տաճեան.

— Կ՚երթաք Ձեր Վեհափառ Սուլթանին ու բարեբար։ Տէրոջ կըսէք թէ, յարեց Իզմիրլեան, Հայոց Պատրիարքը չատ գոհ մնաց Նորին Կայսերական Վեհափառութեան բարեացակամ տրամադրութիւններէն և թէ՝ ինք ալ չկրնայ փութագոյն մրն է խաղաղութեան անցագրի վերահաստատման. միայն, աւելցուց Իզմիրլեան, կը խնդրէ որ Վեհափառ Սուլթանը չը պնդէ իր միջնորդութեան մասին, որովհետև ինք՝ Հայոց պատրիարքը չէ՛ որ Չեմաւնցիները մղած է ապստամբութեան, որպէս զի յորդորէ հիմա որ զէնքերնին վար դնեն. և արդէն հարկ չը կայ իմ միջնորդութեանս, բացաւ, քանի որ Վեհափառ Սուլթանը պիտի բարեհաճի ընդհանուր նեղութիւն չտարնել, ինչպէս կը հարմարին բոլոր դժուարութիւնները։

Տաճեան Յարութիւն բացաւ վազուց կը ճանչնար Իզմիրլեան պատրիարքը, Խրիմեանի և Վարժապետեանի

օրերէն ի վեր ծանօթ էր ան իր յանդուգնութեամբ. մինչ ընդհանրապէս կառավարութեան մէջ, Դաւիթ Հոյ Օճախին ապրելիք անդամնիներէն էր. հետեւաբար, կ'ներկայանէր Աբդուլ Համիտ Երկրորդին Նախարարին հայ Սպրդապանը, առօգնած էր երկարել անակնկալութիւն մը, որմէ ոսպասած արդիւնքը չպիտի ձեռք բերուէր.

— Սրբազա՛ն հայր, ըսաւ Տաճեան ուրախ կերեսով, կ'աճապարեմ, դիտէք, ոսխրուած եմ վերադառնալ Երզնկա. Մինձին ի՞նչ պատահած ոսանիմ, չըսիք ձեր վերջին խօսքը, միջնորդութեան մասին.

— Բա՛յց, յարեց Իզմիրլեան զժգոհ դէմքով մը, կը զարմանամ թէ ինչո՛ւ այդքան կը պնդէք, ես ըսած եմ արդէն իմ վերջին խօսքս. — Ներկայացութեամբ իմացայ վնասիս. Սուլթանին բարի պատմագրութիւնները Զեյթունի համար, և ոս. Բարթլեմէն Ոսուած չկրնար դիմադրել դիմանքներս կ'ուզենք իր օգոստոսիս. Անձին ապահովութեան և Օսմանեան Գահին յանդիմանութեան համար, թո՛ղ վիս դիրք կացուցանէ ո՛եէ միջոցոսութեան...

Տաճեան իր ոսաքելութեան անյաջողութեան համար զժգոհ, հրաժեշտ ոսուաւ Իզմիրլեան պատրիարքին և վերոսին կառքը նոսեցաւ, Երզնկայ վերադարձաւ։

Իզմիրլեան, երբ ոսանձին մնաց իր սիրելի և վըստահելի հերոին հետ, սկսաւ դանդաղիկ Տաճեան Յաղութիւնը բացայայտել, որ, գիտակցօրէն դործիք կ'ըլլար Աբդիւլ Համիտի ձեռքին մէջ և, ոսանց նախապատիւներու հետեւանքները, վնասը կուգար ձգել Թագաւորի մը մէջ, որ յայտնի է, կ'ըսէր Իզմիրլեան, Երզնկայի մէջ լաբուսած էր իրեն համար.

— Սրբազա՛ն հայր, կ'ըսէր խօսակիցը, չեմ կարծեր թէ Տաճեան իր կուրծքին տակ՝ իր ցեղին ոսպանդանոցներուն անդդայ սիրտ մը կրէ, իր հայրենասիրու-

Թիւնը, մեկ ուրիշ պարագաներու մէջ ապացուցած է.

— Դուք չէ՛ք ճանչնար զինքը, էֆէնդի՛, կը պըն-դէր Իզմիրլեան, չէ՛ք գիտեր ինչ ազուէս է, այս հողին վրայ Տաճանէն աւելի նրբամիտ ու խորամանկ գիւա-ղացի մը կարելի չէ գտնել, վեցաշ ըլլաք։

— Այո՛, Սրբազա՛ն, կը հաստատէր հիւրը, այդքան աւելի է, ինքը կը վարէ սերտ-Թեան արտաքին քաղա-քականութիւնը, բովանդակ Եւրոպայի խո՛սք պիտի հասկնայ, չէ՛ որպէս, ներեցէ՛ք, Սրբազա՛ն հայր, խոս-տովանի՛ք մինուճար ժամանակ մէջ Տաճան երբէք չէ գաւաճանած իր ազգին, ընդհակառակն, իր սա-զմանը չատ անգամ խոպոտ վրան է ազգային ազէ-նները արգիլելու համար։

— Շո՛ւտ արգիլեց, էֆէնդի՛, հիմնեց Իզմիրլեան, անառասիկ պիտ կը Թալլին, պիտ կը ջարդէ՛ն Հայաս-տանի գրեթէ բոլոր գաւառներուն մէջ, ինչ ըրաւ, ինչ կ՛ընէ կամ ինչ պիտի ընէ Տաճան...

— Ներեցէ՛ք, Սրբազա՛ն, աւարկեց հիւրը, մէկ Տաճան ինչ կրնայ ընել երեք Օգոստափառ (*) Դա-հիճներու դէմ, մի՛ պատասխանել տաք իրենց անուն-նե՛րը...

— Գիտե՛մ, գիտե՛մ, կրկնեց Իզմիրլեան, Աստուած տայ վերջն, ազատի՛ այս ազգին...։

Մինչեւ կէս գիշեր խօսակցեցան յետոյ, անկողին մտան։

Իզմիրլեան արտասներու քուն մը քնացաւ այդ գիշեր։

Ժ.Զ

Ընդհանուրները, թէև կրճատուցած իրենց նախկին թուիը, տեղ տեղ կը չարունակուէին առևտուրն, հանուսակ ընդհանուր հրամանատարի կամքին, որ ամենաուշդ Պալէն նոր հրամանագիրու կրսպասէր. անյապաղ վնքիրս հաչուեյիւնը, որովհետև պինուպնկրուն մէջ վհատութիւն, լքումը, յուսահատութիւնը, համաճարակի մը կատաղութիւնամբը կը սպառնային օրէ օր։

Լսեցէք բոլոր սուրյաւ վերջապէս հետապիրը, որուն կրսպասէր։

Սպարապետութեան Դուռը հետապրով կը հրամայէր իրեն անմիջապէս պատրաստել թշնամական գործողութիւնները, ամէնապէս պինպուլ յարաբարել, ապաւինով վեց մեծ տէրութեանց Հալէպի հիւպատոսներուն, որոնք արդէն ճամբայ եյած են Զեյիուն դարս, իրեն հետ միասին, հաչուեյիւնն պայմաններուն վրայ խորհրդակցելու և վերջնական խաղաղութիւնը վերահաստատելու պաչտօնով։

Ընդհանուր հրամանատարը չսա տրճուեցաւ, իր վրդանը հրաբխոյ ապարակոյսը և կարդաց Սպարապետութեան Դուռէն հասած հետապիրը, որմէ ուրախութիւն սպիտց ամէնուն։

Լսեցէք բոլոր այդ հետապիրը սուցած էր պեկտեմբերի 26ին, իրիկուան դէմ, և նայն պիչերը, մանաւանդ սուլթանպաղնեցով, Սալի պէյին ուշեսած էր բարը։

Յանկարծ, վիշտային խորունկ լռութեան մէջ, հրացանի պայթումներ օդը թնդացուցին։

Ո՛չ ոք գիտէր այդ պայթիւններուն պատճառը, ո՛չ Զէյթունի ապստամբները, ո՛չ ալ Մչեմի բանակները։

Եւ հրացանաձգութիւնը կը չարունակուէր առանց դադարի, Սօղոպ Տէմիրի հետաւոր կողերուն վրայ։

Սպզամուղներուն մէջէն ամպեր կը յառէին, նման գայլերու՝ անտառներուն, երբ կը հետապնդուին հօտերու պահապան գամբռներէ։

Զէյթունի մէջ յուզում առաջացաւ, վիրքերը պատրաստ ապստամբներուն կարեւոր մաս մը դէպի Շուղրի կամուրջը կը վազէին, ո՛ւզէին իրենք ալ մասնակից դիշերային կռիւներուն, որոնք անոթագոյս տեղի կ՛ունենային Սալի պէյի բանակին և Զէյթունի լեռնականներուն միջև, արեւմուտքի կողմերը։

Շուղրի կամուրջին պատուը հանդիսացաւ Աւագապետ Կուսպարենց Խեչիր անուն կորիճը, այժմ նոյն դիւղի քահանայ Արապեանեվիան։ Տէր Սարգիսի երիցուհին հղթօրտըրին, արիւնոտած դէմքով մը։

— Սա ի՞նչ է, հարցուց ապստամբներէն մէկը։

— Բա՛ն մը չէ՛, բա՛ն մը չէ՛, կրկնեց Խեչիր, ճամբան Սալի պէյի զինուորներէն պաշտպանուցանք, և բաւական դնդակներ արձակել տուինք կրցանք ձեղքել իրենց չարքերը։

— Քանի՞ հոգի էիք, հարցուցին Զէյթունցի ապստամբները։

— Երեսուք էինք, պատասխանեց Խեչիր, ես ու Ֆրնուզի Տաւուտենց Գուգուրը, միասին կռզպայինք։

Զէյթունի ապստամբները հասկցան եղելութիւնը, և Խո դառնալ սկսան։

Այսպէս, խօսակցելով, եկան Անդրէասենց առանը,

ուր Աստուր ապան, իր գէնքի ընկերներով, կը հակէր դէպքերուն, և չպատնեակ կը խրախուսէր զանոնք իր ազնուական խօսքերով։

Եւ ահաւասիկ, Սօլագ Տէսէի կողմը, հրացանաձգութիւնը դեռ չէր դադրած։

— Մէկզմէկ կը ջարդեն հոն, բաւ Անդրէասանց Աստուր ապան։

Յետոյ դառնալով Աւազակի կապիճին, որ իր կրնակի արիւնը սրբած էր։

— Խեչի՛ր, բաւ, ա՛ռ մնայ ընկերդ։

— Հիմա կուգայ, պատասխանեց Խեչիր, մինչև դերեզմանատունը միասին կհասնի, ինք հոն ուզեց մը նայ քանի մը վայրկեան, տեսայ, ապօթքի կեցած էր դերեզմանի քարի մը վրայ։

Անդրէասանց Աստուր ապան, կառափարան ու գուպրի մարդ, դարձաւ իր քոյի ռազմիկներուն և բաւ ժպտելով։

— Չեզի պէս անհատաս չէ Տաստուրենց Գուդուրը, քաղեցպատ, ջերմեռանդ քրիստոնեայ մըն է...

Ռազմիկները խնդացին։

Նոյն պահուն հոնտ մտաւ Տաստուրենց Գուդուրը, քիր քիա ապայի մը մէջ փաթթուած, միայն աչքերը կ'երեւային։

— Օ՛, բարի եկար, Գուդո՛ւր ապա, հինգ հազար գաթով եկար, եկո՛ւր քովս նստէ, պատմէ նայինք, ինչե՞ր անցուցիր։

— Մի՛ հարցնէք, ապա՛, հասաչեց Տաստուրենց Գուդուրը, և՛ս ալ չեմ գիտեր ինչպէս եղաւ, հրաշքով ազատեցանք, չը պատմե՞ց մեր Խեչիրը։

— Պատմե՛ց, պատմե՛ց, պատասխանեց Աստուր ապան, բայց քենէ՛ կուզեմ լսել անգամ մըն ալ։

— Աստո՛ւծ ազա, աստիկա Տաուրինց Գուգուրը, փոքրաւոր ձեր մը, հիմակ անցնելը պատմելու ժամանակը չէ՛, անցո՛ւր դնաց, փա՛ռք Աստուծոյ, անվրաննց ազատեցանք։

Յետոյ, ծանրոյ Անդրէասեանց Աստուծոյ ազդեցութեան ի վար, վախցաց.

— Ազա՛, աստուձին կրնա՞մ տեսնել ձեզ։

Ծաղկիկները նշմարեցին, զգացին, Տաուրինց Գուգուրը կը քաշուէր իրենց ներկայութենէն, աստուձին մեռ կը փափաքէր Անդրէասեանց Աստուծոյ ազատին հետ, ուստի, աստուց այս վերջինին կոչնչ ազդարարութիւն մը ազատելու, իրենք ևս քաշուեցան և աստուձին թողուցին երկուքը։

— Աստո՛ւծ ազա, ըսաւ Տաուրինց Գուգուրը ո՞ւր պիտի կրնանք գտնել մեր հայրուերը։

— Ի՞նչ պիտի ընէք հայր աւրը, Գուգո՛ւր ազա, հարցուց Անդրէասեանց Աստուծոյ ազան, անդիկա հետևելով Ս. Աստուածածնի վանքը կը պահէ։

— Մեր Ս. Կարապետը քանդուեցաւ, յարևց Ձորհաւզի ձերուկը դղրդոյ ձայնով մը, պոռնկ Ս. Աստուածածնի վանքը կանգնուն թող մնայ։

— Ինչո՞ւ տեսնել կ՛ուզէք վարպապետը. վերսաւին հարցուց Աստուծոյ ազան։

— Շետակը խօսի՛մ, պատասխանեց Տաուրինց Գուգուրը, վարանոտ դէմքով մը, ևս ձեզի չեմ կրնար յայտնել գաղտնիքը։

— Ի՞նչ գաղտնիք է, Գուգո՛ւր ազա...

— Աստուածա՛նը մը, պատասխանեց բարեպաշտ ծերուկը։

— Ա՛ս ուրի՛շ խնդիր, յարևց Աստուծոյ ազան, քանի որ խոստովանանք է, չեմ ուզեր հետաքրքրուիլ ու վիճակ։

— Ապա՛, չը պրպտիս, ըսաւ ծերուկը, ո՞ւր կրնամ գտնել մեր հայր սուրբը։

— Զըսի՞ քեզի, Ս. Աստուածածնի վանքը կը պահէ չըսի՞, կրկնեց Աստուր ապան։

— Կրնա՞մ երթալ վանքը, հարցուց ծերուկը, անպատճառ պէտք է տեսնեմ դինքը։

— Գուգո՛ւր ապա, առարկեց Անդրէասենց Աստուր ապան, ինչ կ'ըսէք, արա՛ր աչխարհ գնդակ ուտումը կը տեղան ու դուն վանքը պիտի երթաս, կաթկի բան չէ. ա՛չ դուն կրնաս վանք երթալ, ա՛չ ալ վարպապետը կրնայ Զէյնուն իջնել, ինչ ժամանակ է, չի՛ս տեսներ...։

— Ապա՛, ապա՛, կը պնդէր Ծրնուզցի ծերը, եօթը ժամուան ճամբայ քալեցի, հուրի աւրի մէջէն, խչնամներուն անպէտ բանակը ճեղքելի և յաջողեցայ ոչջամբ հոս հասնիլ, տակէ մինչև վանքը՝ խիղ մը տեղ է, երթ Աստուած պիտի պահէ պիս, ինծի ինչ կրնայ ընել գնդակը կամ ռումբը, Աստուր ապա, հս պիտի երթամ, պիտի երթա՛մ պիտի տեսնե՛մ մեր հայր սուրբը։

— Դո՛ւն պիտես, Գուգո՛ւր ապա, յարեց Աստուր ապան, հս իմ պարտականութիւնս կատարեցի, Աստուած չ'ընէ, երթ ոչխարը պատահի, խիղճս հանդարտ է.

— Աստուր ապա, յանդիմանեց ծերուկը, սիրտդ չակէ, հոգիդ պիտի բանէ, Աստուծոյ պատուիրանքը պայծառ է լոկ տառը մոռցա՞ր...։

Ինչ ուրեմն, ըսաւ Անդրէասենց Աստուր ապան, համակերպած մկոյ մը դէմքով, Աստուած հետդ ըլլայ Գուգո՛ւր ապա, գնա՛, ուխտդ կատարէ՛, իմ կողմէս ալ ա՛ռ մեր Բարթուղիմիոս հայրապետին աչքը։

Տատուրենց Գուգուրը նոյն պիչերը մեկնեցաւ Անդրէասենց աունէն, երթալու համար Ս. Աստուածածնի վանքը։

Հապա թէ ծերուկը մեկնած էր, պիտացէն, գերեզմանատան կողմէն, գնդակներու կարկուտ մը սկսաւ տեղալ Չելեռնի վրայ։

Անդրէասեանց տունը համախմբուած կարիճներուն մէջ կը գտնուէր Զօպօ Քէլենց Սաաուրը, Տէր Դաւթի Սուտ քահանայի փեսան, դուարճախօս ու խիզախ երիտասարդ մը։ Արհամարհելով տեղացող գնդակները, հրացանը ձեռքը, դուրս նետուեցաւ և սկսաւ ինք ալ կրակել։

Հինգ վայրկեան չանցած, գերեզիկ կարիճը գետին փռուեցաւ, կուրծքէն գարնուած էր։ Տիրացուհան Տէրտէրը, իր քեռիկայը, ուրիշ ընկերոջ մը հետ, վիրաւորուած կարիճը փոխադրեց իրենց տունը, ուր, հակառակ չտայլուած ինամքներու, չապրեցաւ, բառական չարչարուելէ յետոյ, յաւիտենապէս փակեց իր չոխէնի աչքերը։

Սմբաղջ գիշերը, գանազան կէտերու վրայ, կռիւները կը չարունակուէին։

Ֆրնուզի ծերուկը, մուխին մէջ սուրալ ու պոռալ գնդակներու մէջէն, ձորերու եզերքէն քերելով ու աղաղակելով, յայդուկցաւ հանդիպ Ս. Սաուսաճեանի վանքը, զոր, Նորաշխարհեան եղիան, Բակ Դաւթին եաին նըստած, կը պահէր։

Եղիան, ձայնէն ճանչցաւ Տաուրենց Գաղուրը, և դուռը բացաւ։

Կէս գիշերը նոր էր անցեր, վանքին բնակիչները խոր քունի մէջ, միայն հերթապահները կը հսկէին արթուն։

Ծերուկը յուսահատ կը պտրտար, Նորաշխարհեան Եղիայի կողմէն իրեն ընկերացող ազատ մը հետ գնաց ուղղակի Բայթազեմէտա վարդապետին սենեակը, ուր կը պահէին հնչակեան պարոններէն մէկ քանիները, վարդապետին հետ միասին։

Ծերուկին ընկերացող ապան, սենեակին դուռն առջև կեցած, ձայն կուտար վարպապետին, որուն խըռկալը միայն կը լսուէր ներսէն։

Վերջապէս հնչակեան պարտն մը բացաւ դուռը։

Տղան ներս մտաւ և վարպապետին մօտենալով, որ միշտ կը խաղար։

— Հայր սո՛ւրբ, հայր սո՛ւրբ, ելէ՛ք, կը կանչէր։

Հայրասուրբը չարունակ կը խռռկար։

— Հայր սո՛ւրբ, ձայնը բարձրացուց ապան. Ծերունազէն մա՛րդ եկած է։

— Հէ՞, գոչեց յանկարծ վարպապետը, ընդոստ արթընցած, Ծերունազէն ո՞վ է եկեր։

Եւ աչքերը չփկով, չուարուն դէմքով մը, տաքի ելաւ, խոհյն հազուեցաւ և դուրս ելաւ։

Սրտաչա՛րժ հանդիպում...։ Ծերունազի վախ վտանգայրը, իր զիւղին ու իր վանքին աւերածը տեսնելէ ի վեր, հետացած՝ արիւնի ու մահերի այդ անէծքի վայրկէնն, զրկուած էր իր ժողովուրդի զուարճութեան ա՛նգամ մընչալի տեսքէն։ Ու երբ տեսաւ Տատուրենց Գուզուրը, Ս. Կարապետի վանքին դրացի Կոչող գիւղակին ջերմեռանդ ծերուհին, ինքզինք կտրանցուց, պլուեցաւ անոր վզին, տաք արցունքներով ու համբոյրներով ողջոյց անոր թարչամած երեսները։

Այս ողջագուրումը, այս յորդազեղ զրկախառնումը տեսնող մէկ քառորդ ժամ, մինչեւ որ վարպապետը, քիչ մը հանդարտած.

— Մա՛տաւոս՛, հնձկասաց, այս ինչ է, ինչ անձկնկալ, ինչպէս յաջողեցար դալ մինչեւ հոս, չը վախցա՞ր ճշնամիներուն դնդակներէն.

— Հա՛յր սուրբ, մրմնջեց ծերուկը, անանց սուրեր ուն ու դնդակներուն մէջէն քալելով, Փրկիչը պահե՛ց զիս.

Ընկերացող ազան հեռացած էր արդէն, թողլով առանձին, ծերուկը վարպապետին հետ։

Երկուքն ալ լուռ կը դոզային, վարպապետը քունէն դեռ նոր ելած, իսկ ծերուկը՝ ձիւնին ու բուքին ճամբորդած և մանաւանդ, դնդակներուն մէջէն հազիւ ճողոպրած, կը սկսէր կամաց կամաց դղալ լուռը։

Շատով առանձնացան ձմեռուան անհնարը, որ վանքին առնչուելին դուռը կը գոցուի։ Վարպապետը լամբ մը վառեց, կաղնի կճղ մը նետեց կամարակապ վառարանին մէջ, և դէմ առ դէմ նստան երկու եղբայրները փուռած կապերանելու վրայ։

Կճղը կը ճարճատէր, կրակը կարմիր բոցեր սկսաւ արձակել և անհնարը ասդբար։

— Է՛, մահտեսի՛, բաւ վարպապետը, բարի՛ եկար, խօսէ՛ նայինք, ի՛նչ կայ չկայ, ի՛նչ բրիք, ա՛ռ մնաց ձեր ինամները։

— Հայր սո՛ւրբ, բաւ ծերուկը պողպջուն ձայնով մը, մերինները մի՛ հարցնէք, ո՛ղջ են, կա ասկի օրը ճամբայ կայ մեր պիւղէն և հազիւ հինգ հատ։ Քիչ առաջ Անդրէասեանց առունը հանդիպեցայ, Աստուա՛ծ պան չուտ ասիկա պիս հան մնալ, բայց կա մահիկ չըրի, եկայ։

— Ի՞նչպէս եկար դնդակներուն մէջէն, հարցուց վարպապետը։

— Աստուած պապան պահե՛ց, հա՛յր սուրբ, մըռնիցէց ծերուկը։

Անհնարը քանի՛ ասքնար, այնքան կ՚ոգեպաւէր խօսակցութիւնը։ Տառապինց Գուզուրը մահտոզ կը թուէր, մտածկոտ, մելամաղձոտ դէմք մը, կը պատրաստուէր նոր խօսակցութեան մը դուռը բանալ, վարդապետին յայտնել իր այցելութեան չարժառիթը, բայց

վարպապետը միջոց չէր տար երեն, չարունակ կ'ընդմիջէր և հարցումներով կը խեղդէր իր խօսքերը։

Վերջապէս, ճարճատող կրակը պետելով, ձերունկը հառաչեց, ամփոփեց ինքզինք, և ահեկի մօտենալով վառարանին.

— Հա՛յր սուրբ, ըսաւ, մինչ վարպապետը չարունակ կրակին փայտերը կը վերցնէր կը դնէր և կրակը կը խառնէր ձեռքի խոշոր ունելիով, պետէ՛ք, ինչո՛ւ եկած եմ.

— Մահանամ, յարնց վարպապետը, առանց ձեռքէն ձգելու ունելին, և չարունակ կրակը խառնելով ու չակիով կէս վառած փայտ մը, որ մէջտեղի կաղնի կոճղին քովէն առնած ինկած էր ուրիշ փայտի մը վրայ, պատմէ՛ նայիմ, ախանջս քեզի է.

— Հայր սո՛րբ, չարունակից ձերունկը, երա՛շ մը անոյշ, Ջրնա՞ւէն մինչև հոս եկած եմ պատմելու, պետի մեկնի՞ս դուն, հա՛յր սուրբ։

Վարպապետը ձեռքի ունելին խոցին վար դրաւ, և աչքերանոյշ եղած, երեսը դարձուց իր պետացի ձերունկին և ըսաւ.

— Պատմէ՛, մահանամ, պատմէ՛ նայիմ, ինչ երազ է, բարի՞ ըլլայ, բարի՞...

Եւ Տատուրենց Գուգուրը, երեք անգամ երեսը խաչակնքելով.

— Մեղա՛յ, մեղա՛յ, մեղա՛յ, մրմնջեց երեք անգամ։

Իսկ Բարիզոպիմէոս վարպապետը, իր կարգին, երեք անգամ խաչակնքելով.

— Տէ՛ր ողորմեա՛, Տէ՛ր ողորմեա՛, Տէ՛ր ողորմեա՛, մրմնջեց.

Եւ ձերունկը սկսաւ պատմել իր երազը.—

« Կէս գիշեր էր, երկինքը բիւր աստղեր, պայծառ լուսին մը կար, ես մեր կ ո չ ո ղ գետնի եզերքը պառկած կ'ընեի, յանկարծ, սարսափելի մրրիկ մը փրթաւ, չորս կող

լեռները չարժեցան և անասունները կածեցին, ևս գետին ինկայ երեսի վրայ. երբ սթափեցայ, բոլորտիքս նայեցայ, Աստուած իմ, ի՛նչ տեսնեմ...

Վարպետը չունչը բռնած, մոխիկ կ՚ընկեր առանց ընդմիջման։

Մելոտիկը չարունակեցավ.

« Մեր Ս. Կարապետի վանքը կանգուն էր, գետ չէր այրած, տեղայ, առջևի գմբէթին չուքը պար բռնած, բայլ բայլ հրեշտակներու գունդեր կ՚երթեին.— « Ս՛ո՛ւրբ, սո՛ւրբ, սո՛ւրբ, » և ևս, գնացան, աչքերս սևեռուն գմբէթին, այն երկնային երաժշտութիւնը կ՚ըմբռչխնէի, անճառելի երանութեան մը մէջ խորասուզուած։ Ու երբ երգը վերջացաւ, հրեշտակները վար իջան և անհամար խնկերու բոմիուած, ցրուեցան Ջրնուզի խնկարոյր պուրակներուն մէջ ու հակայ լեռներուն առջևը։

« Ապշահար կը դիտէի ես, հազարաւոր, բիւրաւոր խումբեր՝ խնկաւոր կամիներու, որոնք ծածկեցին հովիտները, անտառները, բլուրները, գաշտերը։ Մօտեցայ իրենց, տեսայ, խումբ խումբ, գետին հակած, ծաղիկներ կը քաղէին։

« Հետաքրքիր, հարցուցի իրենց.— Ի՛նչ կը քաղէք...։

« Հրեշտակ մը մօտեցաւ ինծի և ըսաւ ժպտելով.— Սրբուհի ծաղիկներ կը քաղենք, երկրի որդի...։

« Մազերս քաշմեկցան, երակներուս մէջ արիւնը պահ մը կանգ առաւ, ոչնչէս, առած մնացի, այլ չէի համարձակիր խօսիլ։

« Հրեշտակը, քաղցր ժպիտը չրթունքին, ուսս զարկաւ և մխիթարեց.— Լեռներու բնակիչ, կը տեսնես ծաղիկները, արիւղի կաթիլներ էին առանք, անոնց արիւնի կաթիլներ, Սրդաբութեան Աստուածէը

պրկեց մեզ այս վայրերուն մէջ, թախտաւոր անմեղ արիւնի կաթիլները կը ժողվենք, արիւնի ծաղիկները, վերջին դատաստանին անունդ հոչակելու պիտի արուի...»

«Եւ հրեշտակները, հսկայաքայլ աղջիկներու պէս, արագ արագ կը քալէին ծաղիկները, որոնցմէ փունջեր կը կազմէին և կը լեցնէին զանոնք փոքրիկ սակառներու մէջ, որոնք իրենց թեւերէն կը կախուէին:

«Յանկարծ, բոլոր քաղուած ծաղիկները, թխթխուդիկներու փախուած, բիւրաւոր հրեշտակներու գունդերուն հետ սկսան թռչիլ լուսկայի պայծառոր ճառագայթներուն մէջէն:

«Հեռուսանէն կը հնանէր դրախտայէն, անդրիկրաւոր դաշնակութիւն մը, «Սո՛ւրբ, սո՛ւրբ, սո՛ւրբ...:

«Արմնցայ, քրմունքներու մէջ կը լողայի: Ելայ, երեսներս լուացի, և ճամբայ ելայ դէպի հոս, հա՛յր սուրբ...:»

Բարթողիմէոս վարդապետը, կ՚ուզէ դէպի ծերուկին երազը մինչեւ վերջը, երկիւղած լռութիւնը մը մտիկ ընելէ յետոյ, ոտքի կու, ժամեցաւ անոր, և արցունքոտ աչքերով ու սրտի դողումով սրսուռանոց պահպահնիչ մը, որ կարծես թէ փարատուց Տատուրենց Գուգուրէն բոլոր հոգերը, թխթխուդիկով միւռնոյն ժամանակ անոր սառապանքներու ծանր բնոը:

— Մահանա՛ք, ըսաւ յետոյ, երազդ բարի է, հրաշալի, աքանչելի, սուրբ ծագային յայտնութի՛ւն մը, տեսի՛լք մըն է, կատարեա՛լ տեսիլք մը. այո՛, Աստուած չպիտի՛ ներէ Համիտի. հարիւր հազարաւոր նահատակներու թախտաւոր արիւնին մէն մի կաթիլը հատո՛ւցած է, հաշրաւա՛ծ, և երկինքի հրեշտակները քալեցին այդ կարմիր ծաղիկները, արիւնի ծաղիկնե՛րը, որոնցմէ կազմուած փունջերը պիտի հասցնէ Աստուած, և որոնք

պետի զարդարուն երկնային անդամները, որ քերովբէ-նեսուն և սերովբէնեսուն ազատաւարութեամբը, պատա-րաղներ կը մատուցանեն հոն, վերին Երուսաղէմի մէջ։

— Հա՛յր սուրբ, կը պատասխանէ բոլոր ձեռնադ-նեն, որ Ծրնունդէն մինչև Զատիկ, մոհուան մէջէն քալելով, միայն էր իր անասուն երազին մեկնութիւնը լը-անելու, կ՚ապաչեմ, երազս օգուտ մը չունի՞ այս պատա-րագին, մեզի յայտնութեան ցայտ մը չը՞ ներշնչեր արդ-եօք։

— Մոհանեմ՛, ան ալ կայ, բայց մեկնիչ վարդա-պետը, երեցնեղով դրսէն, կեցե՛ր, կեցե՛ր, երազահանը նայիմ։

Ու դրսեն հանեց դրքոյկ մը, որուն վրայ հա-կած, սկսաւ թղթատել։ յետոյ դառնալով ձեռնադիրն։

— Մոհանէսի՛, բարե՛, օրը բարի է, երազդ կատա-րի երեք օրէն, երեք չարաթէն կամ երեք ամիսէն, ա՛յսպէս կը ցուցնէ գիրը...

ԾԽ

Էհտէմ բաչան, արդէն արթնցած, ապայտկոյսի մէկ քանի անզամնիներուն հետ, առաւտան աւրհը կը խմէր։

Զինուոր մը վրանը մտաւ, բայց հետագիր մը յանձնեց Ընդհանուր հրամանատարին, որ զայն աչքէ անցրնելէ յետոյ, դարձաւ բաւ ներկայ սպաներուն.

— Այս հետագիրը Զեթունցիներուն ուղղուած է Մարաչէն, հրազատանելուն կոչմէն.

— Ուրեմն, յարեց սպաներէն մէկը, Մարաչ հաւատած ըլլալու են արդէն.

— Բնականաբար, չարունակեց Էհտէմ բաչան, հետագիրը Մարաչէն գրուած են։

— Ի՞նչ պիտի ընէք, բաչա՛, բաւ հազարապետը,

— Ի՞նչ պիտի ընենք, յարեց Ընդհանուր հրամանատարը, պինուարի մը ձեռքով կը պրկենք հետագիրը։

— Ներեցէ՛ք, բաչա՛, առարկեց սպաներէն մէկը, հարկ չը կայ պինուար մը պրկելու, բանակին մէջ ձայնեզ մէկը չկայ.

— Ի՞նչ պիտի ընենք, հարցուց Էհտէմ բաչան.

— Թո՛ղ իր թոքերուն բոլոր ուժովը պոռայ, խնայ ատ ապատամբներուն.

Սեմիջապէս, Ընդհանուր հրամանատարին ներկայութիւնը կանչուեցաւ յանապատ մը, որ կը կոչուէր Թէլ Մելաղը մ Մէհմէտ ագա, և որ մինչեւ պատերազմի ծանրով յարդալիր թէմէնագայով մը, ապացայտական մէջտեղը կեցաւ.

— Մէհմէտ ագա, ըսաւ Իսմէմ բաշան հրամայական չեշտով մը. թուղթը ձեռքերուն մէջ դարձնելով, այս հեռագիրը կ'առնէք հիմա, բարձր ժայռի մը վրայ կ'ելլէք ու Զեթունի կողմը դառնալով կը պոռաք, ասո՛ւք նայիմ։

Ցանապահը, հեռագիրը ձեռքը, դուրս ելաւ Ընդհանուր հրամանատարին վրանէն։

Դեկտեմբերի 27ի առաւօտն էր, Զեթունցի հատասպահարները առօրեայ կերակրիներէն, երբ Մէհմէտ ագան, հեռագիրը ձեռքին մէջ բարձրացուցած, Ազատնիքարին վրայէն կը պոռար.

— Զեթունցինե՛ր... ձեզի հեռագի՛ր մը կայ, եկէ՛ք առէ՛ք։

Զեթունէն լսուեցաւ քէլմէլաղը մին ազազակը, որ չարաւնակ կը կրկնուէր.

— Զեթունցինե՛ր, Զեթունցինե՛ր... ձեզի հեռագիր մը կայ, ահա՛, ահա՛ հեռագիրը, եկէ՛ք, առէ՛ք, ձեզի համա՛ր է...։

Լուրը չուսաւ տարածուեցաւ, Բասիլսանոց վանականաւորը խորհրդակցութեան հրաւիրուեցաւ չորս թաղերուն երեւելիները, եկեղեցական թէ աշխարհական։

Առանց երկար բարակ վիճաբանութեան, որոշուեցաւ ժողովականներէն մէկը ղրկել, առնել բերել հեռագիրը. սակայն ո՛չ ոք կը վստահէր երթալ, բանակին մէջ բռնատարկուելու վախէն,

Ի վերջոյ, Ս. Աստուածածնի փոխ-վանահայր Տէր

Սարգիս Տիրացուեան քահանան, յանկարծ ոտքի կաւ եւ գոչեց.

— Սիրելինե՛ր, մի՛ մոռնաք, ես կ՚երթամ, ես, թող դիս բանտարկեն, հոգ չէ՛, թող սպանեն եթէ կ՚ուզեն։ Սուրբ Հոգիս կը վկայէ, այդ հեռագիրը բարեպաշտ է, դուք հոս սպասեցէ՛ք մինչեւ որ վերադառնամ։

Ժողովականները խիստ գոհ եղան առաքինի քահանային այս խրախուսական յայտարարութենեն համար, եւ ամէն Սարգիս դուրս ելաւ.

— Տէ՛ր հայր, եաեւէն կը կանչէր Հաղոր իշխանը, կարիճ մըն ալ թո՛ղ ընկերանայ ձեզի.

— Մ՚չ, մ՚չ, մեծաց քահանան, մ՚չ մէկ ընկեր կուզեմ, ես առանձին պիտի երթամ։

Քէլմէխլաղը մը դիս կը պօռար, կոկորդը կը պատռէր, չարաւնակ կրկնելով նոյն հրաւէրը։

Քահանան Պողոս Պետրոսի կամարջը հասաւ, կը տեսնէր Զեմունի տանիքներէն, ուրիշ, խուռներամ երկտես ամբոխ մը համախմբուած, կը դիտէին ինչպէս աւետարանական մագլցի կը կարէր դասիլեր ճամբան։

Քէլմէխլաղը մը, Ազատնի Բարէն տեսած էր քահանան որ կ՚առաջնար իր կողմը։ Լռեց, ալ չը պօռաց։

Տէր Սարգիս առաջնորդուեցաւ Ընդհանուր Հրամանատարին վրանը, ուր արտակարգ մեծարանքներով ընդունուեցաւ ազգայրոյրին կողմէն։

Էհէմ բաշան, հեռագիրը քահանային երկնցնելով.

— Փափա՛գ էֆէնտի, լաւ, այդ հեռագիրը ձեզի ուղղուած է, եթէ կարելի է, կարդացէ՛ք հոս և պատասխանը տուէ՛ք, անմիջապէս քաշել տանք.

— Բաշա՛, առարկեց ալեւոր քահանան, ես չեմ կրնար ինքնագլուխ գործել. նախ հեռագիրը լսկ ինձի

չի պատահիր. Զեթունի ժողովուրդին ուղղած է. երկրորդ, քանի որ պոյ է հետապիրը, չեմ կրնար բանալ զայն մեր ազաներուն բացակայութեանը, ուստի, կը խնդրեմ որ չը պնդիք այդ մասին.

— Փափա՛զ էֆէնտի, յարեց ազայականէն հազարապետ մը, կեղծ արհամարհանքով մը, մեզի համար կարեւորութիւն մը չունի, միւնիր բաշան ձեր օգին համա՛ր է որ կ՚ուզէ հոս կարդալ հետապիրը.

— Կ՚ապաչե՛մ, դարձեալ առարկեց Տիրացուեան, եթէ այդքան կը հետաքրքրուիք այս հետապրով, գիտուր մը կամ ազայ մը հոս պրէ՛ք, միասին կ՚երթանք Զեթուն, ազաներուն ներկայութեան կը բանանք, կարդալ կուտանք հետապիրը, յետոյ, ձեր մարզուն հետ պատասխանը կը պրո՛ինք, ջ՚ալար.

— Հապա եթէ ճամբան վտանգ մը բերէն մեր մարդուն գլխուն, պիտի ուզես էհէմ բաշան.

— Ես երաշխաւոր եմ, միւնիր բաշա, ձեր մարդուն մազին դպող մը չըլլար, վասն զի պէտք է ըլլաք:

Էհէմ բաշան, լեռնական ամբոխ քանանային մ՚ընդան վասն չնչասով արտասանած խօսքերէն հասկցաւած, ալ չը պնդեց.

— Փափա՛զ էֆէնտի, ըսաւ, չա՛ս ազէկ, կրնաք վերադառնալ հիմա, ձեզի պիտի ընկերանայ պիւզար մը, որուն կեանքը ձեզի՛ կը վտանգիմ, և կը յուսամ թէ պիտի յարգէք և գործադրէք ձեր խոստումը:

Ս. Աստուածածնի վրայ վանահայրը, հետապիրը դրպանը դրաւ և հրաժեշտ առնով, մեկնեցաւ ընդհանուր հրամատատարի վրանէն: Իրեն կ՚ընկերանար միայն մէկ պիւզար:

Բաւիղանէն վանատատուանը հետաքրքրած կրեւելիները դեռ կըսպասէին հոն, երբ հերս մտաւ Տէր Սար-

դիա քահանան, որուն քովէն չէր բաժնուեր Լանէմ բաչային վիճաբրը։

Բոլորին դէմքը կը չոգար, քահանան ոտք առաջ կը վերապառնար իրենց դիրկը։

Հազար Լխանը, դառնալով վիճաբրին.

— Ջաւա՛կս, ըսա՛ւ, քիչ մը հանգիստ ըրէ՛ք դուրսը։

Եւ Բասիլանոյ ծառաներէն մէկը, վիճաբրին հետ դուրս ելաւ։

Ժողովականները տենդոտ անհամբերութեամբ մը, բոլոր աչքերը յառած էին վերապարձող քահանային։

Տէր Սարգիս դրսանէն հետապիրը հանելով երկնչոտ Հազար Լխանին որ զայն յանձնեց Մխայեալ ընկերութեան ուսուցիչներէն Անարանեան Յովհաննէս էֆէնտիին, կարդալու համար։

Անարանեան բարձր ձայնով կարդաց հետապիրը.—

«Ջ ե թ ո ւ ն ի ժ ո ղ ո վ ո ւ ր դ ի ն.

«Ո՞ՂՋ Է Ք, Հ ա չ ո ւ թ ե ա ն Հ ա մ ա ր կ՛ ը ն դ ո ւ ն ի՛ ք մ ե ր մ է չ ն ո ր դ ո ւ թ ի ւ ն ը։»

Այս հետապիրը ստորագրուած էր Հալէպի վեց ախտաբեմանոց հիւպատոսներէն։

Եքիմեանեան,	ոուսական	հիւպատոս,
Պարթէլմի,	ֆրանսական փոխ	»
Պարնէբրան,	աւստրօհունգարական	»
Պարնըմ,	անգլիական	»
Վիլմօ,	իտալական	»
Զոլինկէր,	գերմանական	»

Այս հետապրին ընթերցումը խանդավառեց ժողովականները.

Հազար Լխանը, արցունքոտ աչքերով գոչեց.

— Վէրջապէս միջամտեցին, անառաւաժնէ՛րը...։

— Կեցցէ՛ քրիստոնեայ Եւրոպա՛ն, բարձրացան

ազատականները, և զգուշացուցին Բասիրանոյ վաճառատան կամարները։

Հազար իչխանը, հիւպատոսներուն հետ ապիրը զգուշութեան ձեռքերուն մէջ, յուզում չէր ցոյց մը։

— Սիրելինե՛ր, ըսաւ ժողովականներուն, ներքան վերջապէս միջամտեց, հաշտութեան առաջարկ մը կը բերէ մեզի։ Ի՞նչ կ՚ըսէք, ի՞նչ պիտի պատասխանենք այս հետապին, դնեցարը գործը կըսպասէ։

— Թո՛ղ սպասէ, ընդմիջեց բերդապահ Բասիրանոյ մահանեմ կարապետ աղան, մենք ալ չա՛տ սպասեցինք։ աճապարանքով ճամբայ ելանք, աճապարանքով չը վերջացնենք։ խորհինք, խորհրդակցինք, իրարիրը լա՛ւ ծեծե՛նք, յետոյ պատասխանենք, կը խոստանամ, անգամ մըն ալ թո՛ղ կարդայ հետապիրը։

Ժողովականները նոյն փափաքը յայտնեցին և Հազար իչխանը, դարձեալ Աճարոնեանին երկնցնելով հետապիրը։

— Յովհաննէ՛ս էֆէնտի, պաւա՛կս, ըսաւ, անգամ մըն ալ կարդա՛ նայինք, ի՞նչ կը գրեն հիւպատոսները։

Ու Աճարոնեան սկսաւ կարդալ հետապիրը, մէկ մի բառի վրայ կանգ առնելով։

— Լա՛ւ, չարունակեց Մահտեսի Մահտեսին, մարդիկ նախ ուզեր են պիտակ թէ՝ ո՛ղջ ենք մենք։ ո՛ղջ ըլլան, մեղ չե՛ն մոռցեր...

— Կեցցե՛ն մեծ ազգութեանց հիւպատոսները, ընդմիջեցին ժողովականները, վերջապէս իրենց դժուարութիւնը քաղաքականով չենթբեն կամարները։

— Ու կը փափաքին պիտակ թէ, չարունակեց Մահտեսին, պիտի ընդունինք իրենց միջնորդութիւնը, համիտական կառավարութեան հետ հաշտութիւնը կնքելու համար։ Ես ո՛վ է առարկութիւն չունիմ, պէտք է անմիջապէս հետապով զրկենք իրենց մեր հաստատա-

կան պատասխանը, և դիրենք հրապարակը մեր Գևղը, հո՛ս, մեր Ս. Աստուածածնի վանքին մէջ պէտք է կընքըւի հաշտութիւնը։

— Այո՛, այո՛, կրկնեցին ժողովականները, իրաւունք ունի Մանասեին։

— Սիրելինե՛ր, դիտել տուաւ Հազար իշխանը, մեր Մանասեին քիչ առաջ կ'ըսէր թէ՝ ամապարանքով ճամբայ կանք և թէ պէտք չէ ամապարանքով վերջացնենք. նայն թէպետ ըրածը պիտի ընէլ ես, բայց հիմա կը տեսնեմ թէ՝ չափազանց փութկոտութիւն ցոյց կը տրուի պատասխանելու այս հետագրին, առանց կանխաւ չօշափելու միւսիր էմէմ բաշային կարծիքը։

Ժողովականները յանկարծ սքանչեցան, անցաւ իրանց առաջին թափը, և սկսան լրջօրէն կշռել Հազար իշխանի վերջին խօսքերը, որոնք հայրենասիրութեան և հետաւոր իմաստութեան մը դրոշմը կը կրէին։ Շատերը զգացին թէ՝ իշխանը հակառակ չէր հաշտութեան, բայց, միևնոյն ժամանակ, Լեւոն ինքնասիրութիւնը վիրաւորել կը զգուշանար, չէր ուզեր որ իրենցմէ ըլլայ ըսողը հաշտութեան առաջարկը։

Սակայն, բերդատէր իշխանը, առիթներով Զեթունի վարչական ժողովին մէջ խորապէս ուսումնասիրած ըլլալով բանակատեղական կառավարութեան մարդերուն հոգին, ինքնամատոյց նայուածք մը պարզեցուց ժողովականներուն վրայ, և սիրալի ծանձր մտի մը խոժոռեցնելով անդամներին մէջէն, դարձաւ Հազար իշխանին.

— Տէ՛ր իշխան, ըսաւ, հետապատասխանները մեզի պատմե՛ւ են բերէր, պարզապէս մեր հաւանութիւնը կ'ուզեն տանել, յայտնի է թէ կառավարութեան կամքը նախապէս առնուած է։

— Ինչէ՞ն յայտնի է, մռնտաւե՛, ընդմիջեց իշխանը հեգնոտ դէմքով մը, «մռնտաւե» բառին վրայ չեշտելով։

— Տէր իշխան, չարունակեց Մահաճոն, մի՛ դր որ Պոլիս ալ գացած էք, և ինծի պէս չորս լեռներու միջև վախուած չէք ապրած. Հալէպի վից հիւպատոսները, ձեզի կը հարցնեմ, կրնա՞ն մէկ քայլ առնել, մինչև որ իրենց պահականակ դեսպաններէն արտօնութիւն չըստանան.

— Այնպէ՛ս է, այնպէ՛ս է, կը հաստատէին ժողովականները, գլուխնին երերցնելով.

— Ըսել է թէ, չարունակեց բերդապահը իշխանը, Պոլսէն հոսած մանուսար հրահանգներու վրայ է որ Հալէպէն մեկնած են անոնք, չէ՞.

— Անո՛նք թող ըլլայ, պատասխանեց Հազար իշխանը, ցետո՞յ.

— Յետո՛յ, չարունակեց Մահաճոն, արեւի պէս պայծառ է, Բ. Դուռը կամ երկարզը Պոլսոյ Մեծ Դեսպաններուն դիմած ըլլալու է որ այս վերջիններուն խոստացած են միջամտել, սակայն վրայ չեն ծանրանար. հիւպատոսները չեն կրնար մեզի հետ բանակցութեան մըտնել, մինչև որ այդ մասէն դիմում եղած չըլլայ իրենց։

Հազար իշխանը, ուզդամիա, պարկիչա և արդարադատ մարդ, դիտէր լանարձիլ իր հակառակորդին առջև, երբ համոզիչ գտնէր սակայն հաստատուններէն, սակայն, միւս կողմէ, սրտի մարդ, կը վարանէր իր պարտութիւնը խոստովանելու, ուրբան ալ չափազանց ըլլալին Մահաճոնին մէջ բերած փաստերը, որովհետև Լիւանի դարաւոր պատմութը միայն կը կազմէր իր մտածողութեան ներուժն առանցքը։ Դարձաւ ըսաւ ժողովականներուն.

— Սիրելինե՛ր, մեր Մահաճոն լաւ կը սրամտանէ, ես ալ գիտեմ թէ Հալէպի հիւպատոսները Պոլսոյ դեսպաններուն հրահանգովը Մարաչ եկած և մեզի այս հարապիրը քաշած են հաւանաբար, բայց, ինչո՞ւ անմիջապէս հաւանութիւն տանք, մեր փութկոտութիւնը

մեր թշնամիներուն կասկածը կը հրաւիրէ մեր վրայ, ակտրացած, յուսահատած պիտի կարծեն զինք, և աւելի պահանջկոտ պիտի ըլլան, հարստութեան բանակցութիւններուն մէջ. ասկէ զատ, պէտք է Հնչակեան Գաղափարներուն ալ կարծիքը առնուլ, և յետոյ պատասխանել հեռագրին:

— Բայց հիւպատոսները, դիակ առաւ Մահտեսին չարաճճի ժպիտով մը, ոչ պարոններուն չեն ուղղած հեռագիրը, մեղի, Զեյթունի ժողովուրդին դիմած են անոնք և պատասխանը մենք կըսպասեն:

— Մահտեսի, Մահտեսի, կրկնեց Հազար իշխանը, խօսքերս մի՛ խեղաթիւրէք. ես չեմ ըսեր թէ Հնչակեան պարոնները մո՛ւտ պատասխանեն հեռագրին, միայն, անոնց ալ գաղափարը առնունք կ՚ըսեմ, որպէսզի քաղաքականութեան մէջ, անոնք մենէ աւելի փորձառու են, չէ՞...:

Թէև ուղէմ կարծիքնիս փոխանակութեան և վիճաբանութիւնները տեւեցին բաւական երկար, մինչև որ, վերջապէս, Տիրացուհան Տէր Սարգիս քահանան.

— Սիրելինե՛ր, ըսաւ, ունայն վէճերով ժամանակնիս չըլլա՛նք, միւսիր էհտէմ բոլոն անհամբեր կըսպասէ զինուորի վերադարձին և կը յուսայ թէ անոր հետ կը ղրկենք հեռագրին պատասխանը, չուտով քայլելու համար. կ՚ապահմ, վերջացուցէ՛ք առ վէճը:

Ժողովականները մեծ մասամբ Բաղիսանցց Կարապետ ապային համակարծիք էին, չէին ուզեր, հնչակեան պարոններուն ալ խորհուրդ հարցնելու պատրուակին տակ, յետաձգել հիւպատոսներուն հեռագրին պատասխանին ուղարկումը:

Որոշուեցաւ հատուցական [պատասխանով մը վերջ հիւպատոսներն ալ Զեյթուն հրաւիրել, անձամբ վարելու համար բանակցութիւնները:

Ս.Տարոնեան Յովհաննէս Էֆէնտին խմբագրեց հետեւեալ հեռագիրը. —

« Մարաչ, վեց մեծ ափրութեանց Հալէպի վանքերուն հիւպատոսներուն. Ձեր հեռագիրը մեզ ուրախացուց, չնորհակալ ենք, համեցէ՛ք անյապաղ գալ հոս, և անձամբ վարել հաշտութեան բանակցութիւնները, անհամբեր կըսպասենք: »

Կարգացուեցաւ անդամ մը, բոլոր ժողովականներուն կողմէն յարմար գտնուեցաւ, և տարաբաղուեցաւ միայն Զեթունի Փոխ Առաջնորդ Ս. Աստուածածնի Փոխ-Վանահայր Տէրտէրեան Տէր Սարգիս քահանային կողմէն, որ խոհէր, ժողովին միաձայնութեամբը, դուրսը ազատ ղրկուելու հետ միասին Էմհէմ բաշային քանակ մը ալեւոր մեկնելու, անձամբ քաշելու համար հիւպատոսներուն պատասխան —հեռագիրը:

Քահանան մեկնելէ յետոյ, երկու սուրհանդակներ ղրկուեցան Ս. Աստուածածնի վանքը, Նորաչխարհեան Նազարէթ չաւուշին, Բարթողիմէոս վարդապետին Հընչակեան պարոններուն և միւս կարեւոր խմբապետներուն հաղորդելու համար հիւպատոսներու հեռագրին, ինչպէս նաև հեռագիր — պատասխանին պարունակութիւնները:

Տէր Սարգիս, գնուելուն հետ, գնաց ուղղակի Ընդհանուր հրամանատարին վրանը, ու, այս անդամ ուելի մեծ չքով ու մեծարանքներով ընդունուեցաւ:

Քահանան նշմարեց, Էմհէմ բաշան չատ խնդուքներու էր.

— Փաթա՛զ էֆէնտի, հարցուց ընտանի չեչոտով մը, կրնա՞նք տեղեկանալ հեռագրին պարունակութեան.

— Ինչո՞ւ չէ, պատասխանեց բարի քահանան, վեց ամբաստանյալ հիւպատոսները քաշած են Մարսէյն, իրենց միջնորդութիւնը կ՚առաջարկեն հաշտութեան համար.

— Ազէկ, ազէկ, կրկնեց Լահէմ բայան, դուք ի՞նչ պատասխանեցիք.

— Անհատական պատասխանը, միշտ բաշա, ըսաւ քահանան:

Եւ ընդհանուր հրամանատարին երկնցուց պատասխան — հեռագիրը, զոր ինք սատրապրած էր:

Լահէմ բայան չսա գոհ մնաց, քահանային անկեղծ և անվերապահ ընթացքէն, հեռագիրը նայն օրը քաշեցաւ և քահանան Զեմոն վերադարձաւ:

ԾԼ.

Երկու բանակներուն մէջ ալ տարածուած էր մօտաւոր հաշուենիան մը լուրը, ուսոտի, Անտրանիկ ու Մարաչի պաշտպանները, իրենց անձնական կորուստներուն վրէժը լուծած ըլլալու համար, օգտուելով առժամանակեայ դիմադարձէն, սկսան ապստամբիլ Զևիմանի մօտակայ գիւղերուն ու պարէնները. և մարդկային կեանքեր հնձելու իրենց անզօրութեան դէմ կատաղած, իրենց վայրագութիւններու յաղեցուցին այդիներու արմատախիլներուն ու պարէնեղու ծառերուն վրայ, զորս արմատախիլ ընելու հետաքրքիրը (՞) զործեցին, նոյնպէս, բոլոր չրջականները վերածելով անապատի մը։ Արդէն պատերազմի սեւազգութեան ընթացքին, չուրջ լինելէ զերծ պիտի, առաջնեկ, մնծ թիւով սկսեցինք ու վանքեր այրելու իրենց նախիրական(՞) պատմականութիւնը կատարած, կամ սեղի ճիչը, իրենց սնափառական արհեստը զործադրած էին։

Սակայն, այս վայրագութիւնները չէին կրնար երկար տեւել, չատուլ Մարաչին հասան Հալէպի վնաց հիւպատոսները, որոնք իշան Իսմէլ բաչային ընդհատվայրը։

Լուրը, կայծակի թեւով հասաւ Զևիման, և սկսեցան թէ աշխարհական անդամներէ բնտրեալ պատ-

պամաւորութիւն մը վտխտց այցելութիւն տալ և բարի գալուստ մաղթել անոնց։

Հոն, նորեկ հիւպատոսներուն ներկայութեանը, իր վրանին մէջ, միչիլ Լահէմ բացատրեց Զեյմունի պատմաւորութեան դառնալով.

— Լիֆէնտիներ, ըսաւ, մեծ ակրութեանց ներկայացուցչ հիւպատոս պէկերը մասնաւոր պաշտօնով եկած են վերջ մը դնելու ցաւալի և արիւնոտ դէպքերուն և միանգամընդմիշտ խաղաղութիւնը վերահաստատելու համ, այնպէս չէ՞, հիւպատո՛ս պէկեր.

— Այ՛, այնպէս է, պատասխանեց ամենուն կողմէն խոպական հիւպատոսը, Պ. Վիլմօ, ակզարդ և հոգ դէմքով պատկառելի անձնաւորութիւն մը, եկած ենք կայսերական կառավարութեան և Զեյմունի լեռնականներուն միջև հաչտութեան մը հիմերը դնելու.

— Շնորհակալ ենք վսեմաչուք հիւպատոսներէն, յարեց Զեյմունի պատգամաւորներուս պետ՝ Հապոր իչխանը, երախտապարտ ենք իրենց, որ այս դժնդակ եղանակին, բարեհաճեցան Հալէպէն մինչև այս ձիւնոտ լեռները գալ մեր բարիքին համար։

Յետոյ, խօսակցութիւնը դարձաւ յանկարծ հաչտութեան յարակից քանի մը դիւրաւոր կէտերու վրայ, որոնք բանակցութեանց հիմը պիտի կազմէին։

Եւ սկսաւ բանավէճ մը, պրօխնները հետզհետէ ատքան։

Մինչեր Լահէմ բացա, բարկութեան մէկ բոպէին, յանկարծ ոտքի ելաւ և ցոյց ապով Զեյմունի պատգամաւորները.

— Վսեմաչո՛ւք պէկեր, գոչեց հիւպատոսներու երեսին, ասոնց հետ բանակցութեան չեմ կրնար մանել, մինչև որ ինձի չը յանձնեն օտարականները.

— Ո՞ր օտարականները, մռնչեց Հապոր իչխանը.

— Դուքսին ևկող պատրոնները, պոմիթաճիները, պատասխանեց Ընդհանուր Հրամանատարը նոյն բարկացոտ ու ապառնական դէմքով. եթէ այդ խառնաբարնները չը յանձնէք...

— Ինչ պիտի ընէք, ընդմիջեց Հազար Իշխանը, ինչ, ձեր ապառնալիքներուն արժէքը գիտնք, միշտ բաշա, ուրիշ զատանները անզէն անպաշտպան Հայրուն աչքը վախցուցէք այդպիսի... ազմուկներով, որոնք մեր ականջին ճանճի բզզոցի մը չափ արժէք չունին։

Էհէմ բաշան ինքզինք կ'ուաէր կատղեցնել, զոր սակայն բռնադատուած էր զսպել, հնազանդութեան նկատողութիւնը կ'արգիլէր կիրքերու պոռթկումը։

Հնազանդներուն երիցագոյնը Պ. Վիքօ միջամտեց, մխիթարը հանդարտեցնելու հրաւիրեց և Զեմունի պատգամաւորները չանաց համոզել անուշ խօսքերով, կառավարութեան յանձնելու վերջապարոնները, որոնք ժողովուրդը գրգռած և ապստամբութեան հրաւիրած էին կառավարութեան դէմ։ Սակայն պատգամաւորները, Հազար Իշխանին բերնով, բացարձակապէս մերժեցին յանձնել հրները, ապառնալով, հակառակ պարագային, վերակսկիլ թշնամութիւնները, և մինչև ցմահ չարունակել պատերազմը։

Հնազանդները, առաջին անդամուան համար բռնական նկատելով այս նախնական անհաղորդութիւնը, հնարեցան օրուան համար խորհրդակցութեան հրաւիրելու նոյն պատգամաւորութիւնը, դարձնել միշտ վրանին մէջ, և խնդրեցին որ երեկը երեկոյ մէջ նախապէս ձեռնն ծառայականները կառավարութեան յանձնելու խնդիրը, որպէս զի հաշտութեան միւս պայմաններուն նկատմամբ դիւրին ըլլայ համաձայնութեան գետին մը պատրաստել։

Պատգամաւորները պժգոհ մնկնեցան հիւպատոսութեան քաղէն, որուն, առաջին ակնարկով մը, կատարեալ հրեայ մը պտրծիքները, քան թէ Զեթունի պաշտպանները...։

Զեթուն վերադարձին, պատգամաւորութիւնը նոյն իրիկունը գումարեց արտասովոր նիստ մը, ինչպատճէ իշխանին ապարանքին մէջ։

Ներկայ էին Ս. Աստուածածնի վանքէն՝

Փոխ Վանահայր Տիրացուհան Տէր Սարգիս քահանան,
Ծերունի փոխ վանահայր Թադեհան Բարխափիճեռվարդապետը,
Ներաչխարհեան Նազարէթ չաւուշը,
Ներաչխարհեան Եղիա աղան, վանքին պահապանապետը,
Հնչակեան ներկայացուցիչ պ. Ազատին, և իր ընկերներէն Ասատ.

Ս. Լուսաւորչայ Թաղէն՝

Կիւլվանեան Նազարէթ աղան,
Աբարդեան մահտեսի Փանոս աղան,
Դաւթեբէկեանց քահանան,
Կիւլվանեան Արթին աղան,
Գասապեան Գրիգոր էֆէնտին,

Սուրբ Հռիփսիմեանց Թաղէն՝

Քարճմօրուք Տէր Կարապետը,
Բասիլոսեանց Պապա աղան,

Իշխանապատի Սուրբ Նշան Կաթողիկե ազգ.
Շահրիմեցի Աւետիս ազգ.
Մարկանեան Կաթողիկե ազգ.
Եղնիկեցիան Առաքել ազգ.
Ահարոնեան Յովհաննէս էֆէնտին,
Բերդաձոր Իչման Կաթողիկե ազգ.

Շօրվաչեան կամ Պօղոսեանց Թաղէն՝

Դաւիթեց Տէր Նչանը,
Շօրվաչեան Հաջար Իչմանը,
Պաղտեց Սարգիս ազգ.
Թաչեց Յակոբ էֆէնտին,
Զաքարեց Պետրոս ազգ.
Տէր Դաւթարեց Աւետիք ազգ.
Թօփչեց Առաքել ազգ.

Խակ Կարկըսար Թաղէն՝

Ադճապէկեց Տէր Մինասը,
Եաղուպեան Սերովբէ ազգ.
» Գաւառեց ազգ.
» Լեւոն էֆէնտին,
Անդրէասեց Առաքել ազգ.
Տէր Յակոբեան Կաթողիկե էֆէնտին։

Այս ներսէն երկու ժողովականներէն զատ, յիշեալ պիշնամաժողովին հրաւիրուած էին Կաթողիկէ Հայոց հոգեւոր պետը Կէսարիոյ Տ. Յովհաննէս վարդապետ, և հայ բողոքականներու քարոզիչը՝ պատուելի Կոտան Մոսմճեան։

Ժողովը սկսաւ կէս պիշնը անուշ և բաւական վիճաբանութիւններէ ետքը, հետեւեալ որոշումներուն վրայ կատարեալ համաձայնութիւն մը գոյացաւ. —

1.— Բանակցութիւնները վարելու պաշտօն և հաշտութեան պայմանները դնելու լիազօրութիւն արուեցաւ ստորեւ յիշեալ պատգամաւորներուն, որոնց անուններն են սորին.—

Թադեան Տ. Բարթողիմէոս վարդապետը.
Կէսիկեան Տ. Յովհաննէս »
Մուրատեան Կոստան Պատուելին,
Երկայնեան Կարապետ քահանան,
Շօրվաչեան Հազար Իչխանը,
Բասիլոսենց Կարապետ ապան,
Կիւլպենկեան Նազարէթ »
Պալճենց Սարգիս »
Սնդրէասենց Աստուր »
Եաղուպեան Սերովբէ »
Սամիենց Հաճի Աբթին »
Զախարենց Պետրոս »

2.— Բացարձակապէս մերժել Համիտի կառավարութեան յանձնելու Հնչակեան պարոնները.

3.— Լիբանանի ձեւով ստանձնաշնորհեալ վարչութիւն մը պահանջել Զեյթունի և չրջականերու գիւղերուն համար.

4.— Ընդհանուր կայսերական նեղութիւն.

Ջ. Ք.

Երբեմն զօրանոցի այրած չէնքի վրան վրայ բարձրացած մեծաստղած վրանի մը տակ հաւաքուած, կը վճռտանէին անոնք, հայաստեան բանակցութիւնները վարողները։

Այս արտակարգ նիստին կը նախագահէր, վեց հիւպատոսներուն երիցագոյնը, իտալական հիւպատոսը պարոն Վիթօ։ Ներկայ էին միւս հինգ հիւպատոսները, ընդհանուր հրամանատար մուշիր Էմհէմ բաշան, պետական բանակին հրամանատար Սալի պէյը — որ Զեքեանէ չնորհիւ բաշայտիման ստացած էր Ամանուլ Համիտէ —, ազգայնոյթի անդամներէն գնդապետ մը, երկու հազարապետներ և մէկ գնդ-հազարապետ, և Զեքեանի լուսոր ատենադիր։ պարոն Ամատունին։

Պարոն Վիթօ, երբեմն իր թարգմանին միջոցաւ և երբեմն ալ իր խնդճուկ տաճկերէնովը, պ'ուր կ'աշխատէր ժողովին մէջ հանդարտութիւնը վերահաստատել, անգամ մը ատոցած էին պրտիները, Լեան բոլոր պատգամաւորները զայրացած էին և ակռայ կը կրճտէին Էմհէմ բաշային դէմ, որ յամառօրէն կը պնդէր իր նախկին պահանջումին վրայ, մինչ ուրիշ անդամներ կըրկնած էր, ամէն բանէ առաջ, դեռ հայաստեան բանակցութեան չը սկսած, կը պահանջէր վերջ դնել

ձիւները, որոնք վրդոված էին, կ'ըսէր, այս կոմնարա-խաղաղութիւնը։

— Վեհափառ Սուլթանը, կը պատասխանէր միւչիրը, իր սիրելի հպատակներուն մէկ մասէն չ'անցնիր և իր աչքի լոյսին պէս կը սիրէ Զեմմունը, պիտի՛ք, էֆէնտիներ,

— Թիանե՛նք, պիտի՛նք, կը կրկնէր Հազար Իչհանը պլեի նշանակալից ճօճուածով մը, վաղո՛ւց կը վայելենք վեհափառ Սուլթանին առատաձեռնութիւնները, բայց միւչիր բայա՛, ինչպէս կանխատ ըսուեցաւ, մենք չենք կրնար ձեզի յանձնել այդ մարդիկը։

— Բայց յանձնելո՛ւ է, յանձնելո՛ւ, կը պատասխանէր Սալի պէյը։

— Դուք, Սալի՛ պէյ, պոչից յանկարծ Բարիոպլիմէտա վարդապետը, դուք լսեցի՛ք, դեռ երես ունի՞ք բերան բանալու։

— Սա ինչ խօսք է, միջամտեց պապայակոյի միւս պետապետը։

— Դուք չէ՞ք հասկնար, պէ՛յ, ընդմիջեց Հազար Իչհանը, զժրախտ վարդապետին սիրտը խանձա՛ծ է, իր վանքին աւերակը յիշեց, երբ Սալի պէյը անուս։

Հիւպատոսները հետաքրքիր ակնարկներ կը փոխանակէին իրարու։

— Վանքս այրեցի՛ք, պա լը՛մ, կը մռնչէր վարդապետը, բնաւնոյքը ցուցնելով, ժողովուրդս ջարդեցի՛ք, ձէլլա՛ս, և հիմա դիմացս նստած, դեռ կը խօսի՛ք...։

Հիւպատոսները սոսկումնալի միջամտել և հանդուրժութեան յորդորել բարկացած վարդապետը, որ անգամ մը բռնկած, լեզուին կառավար։

Վերջապէս, պարոն Վիմօյի աղաչարկութեան վրայ, լռութիւնը վերստին տիրեց վրանին մէջ։

Էմէէմ բաշան, գլուխը վեր առաւ, և, չարաճճի ակնարկ մը ղրկելով բերդապետը իչհանին.

— Կարապե՛տ ապա, բառ ընտանի չեղաւ մը, պա՛տ ինչո՞ւ չե՛ք խօսիր.

— Ի՞նչ խօսիմ, միւ՛ղ բաշա, պատասխանեց Մանանեան, երկու ձեռքերը ճօճելով, մինչ իր հեղնատ ու ծաղրածու դէմքը կը նշմարուէր մութի ամպերու մէջէն, որոնք իր ներսին դարձ կը խաւժէին. պա՛տ պօ՛մբաձիները կա՛պէք մնաք, խակ մենք հոս նկած ենք հիւանդասան պէսիրան հրաւէրով, և մեր երկրին համար զարուած խաղաղութիւնը վերահաստատելու յոյսով։

— Ո՞վ էր որ խանգարեց խաղաղութիւնը, Կարապե՛տ ապա, հարցուց միւ՛ղը ապահնական չեղաւ մը, այդ զօմբաձիները չէին. սանդ չէ՞ն որ այսքան անմեղ արիւն թափել տուին, այս քանի՛ ամիս է. կը զարմանամ, մանաւանդ կը ցաւիմ ձեր խօսքին վրայ, ձեր հանգիստը, ձեր խաղաղութիւնը, ձեր երջանկութիւնը թանաւորող օձե՛ր կը սաքնէք ձեր ծոցին մէջ. ձեր թշնամիները կը պաշտպանէք, Աստուա՛ծ իմ, այս ինչ զարմանալի ժամանակ է...։

— Միւ՛ղ բաշա, մի՛ջամտեց Երկայնեան աէր Կարապետ քահանան, նայենքն Քարձմօրաբը, պա՛տ պիտ վազո՛ւց կը ճանչնաք, պիտէք անոնց մէ՛կ ո՛րքան կը սիրեմ մեր բարեկեանաց կառավարութիւնը, և մէ՛կ ո՛րքան կը վախնամ խաղաղութենան.

— Է՛, փափաղ էֆէնտի, ընդմիջեց Էահէմ բաշան, դէ՛ չատաչարան չէ, նայենք ինչ պիտի ըլլայ վերջաբանը...

— Միւ՛ղ բաշա, չարաճճակից Քարձմօրաբ, ընդունք ամենքիս ու պատրաստակամ ե՛ւ էք յարձակումի դէմ. կը տեսնեմ թէ՝ տակաւին չա՛տ հեռու ենք հաչատութենէն, քանի որ ձեր վանմութիւնը կը պնդէ իր նախկին խօսքին վրայ.

— Ո՞ր խօսքին, փափա՛ղ էֆէնտի, ընդմիջեց միւ՛ղը.

— Դուք դ օմիթաճինե՛րը կը պահանջէք, իսկ

— Ձը պահանջե՞մ, ընդմիջեց դարձեալ միւշիրը,

— կրնա՛ք պահանջել, բայց՝ ... չարունակեց քահանան նշանակալից չարժուձեւով մը.

— Մ՛վ է յանձնողը, գոռաց Բարթողիմէոս վարպապետը։

Եւ Զևիւնի պատգամաւորները պատասխանեցին ամբի կրկնու, երբ, ժողովին նախագահը, պարոն Վիթօ, դառնալով անոնց.

— Նստեցէ՛ք, նստեցէ՛ք, ըսաւ ձեռքը չարժելով, մ՛ր կերթանք, քիչ մը պզտրեան, քիչ մըն ալ համբերութիւն, սիրելինե՛ր, մենք ձեզի խոստացուխեան պատգամաւոր եկած ենք, պէտք է, անդրաժե՛չտ է խոստացութիւնը. ժողովուրդը, կը սեսնե՛ք, եթէ այս վիճակը մէկ քանի օր ալ տեւէ, պիտի վիճանայ, պիտի ոչնչանա՛յ, մե՛ղք է, մե՛ղք է։

Ամբոխները լռեցին, պահ մը կիրքերը հանդարտեցան։

— Վսեմաչա՛ւք նախագահ, ըսաւ Հազար Իչխանը, մենք չնորհապա՛րտ ենք ձեզի, այս ձիւնին, ձմեռին, այս ամենախիստ ու դժնէ օրերուն, ա՛յնքան հեռուէ տեղերէ բարեհաճեցաք այցելել մեզի, ո՛ղջ ըլլաք, սակայն, կ՛ներեսայ թէ, մեր միւշիր բայան գեռ չէ յագնած պատերազմին, հետևաբար, պիտի ներէք անչուչա, եթէ մենք ալ, մեր կարգին, մեր գլխուն ճարը նայինք, հասկցուցա՛ւ, հաչտութիւնը կարելի չը պիտի ըլլայ իրագործել, քանի որ.

— Քանի որ, չարաւնակեց Անդրէասենց Աստուած ազան, մեր միւշիր բայան ամէն գնով կը պահանջէ մեր հիւրե՛րը.

— Հիւրե՛ր, ի՞նչ հիւրեր, հեզնեց Էսհէմ բայան, գօմիթաճինե՛րը, խռովարարնե՛րը, որոնք միամիտ,

անմի՛ջ ժպտալուդը դէնքի հրաւիրեցին, և այնքան ազնիւներու պատ բայլն, չարագործնե՛րը...

— Ատոնք չի՛ն չարագործները, բայց՛, բոզաքեց Բարթոլոմէոս վարդապետը.

— Մարդասպաննե՛ր են անոնք, անխի՛ղճ մարդասպաններ, պոչից ընդհանուր հրամանատարը.

— Մարդասպաննե՛րն ան մարդասպանը, Մե՛ծ Մարդասպա՛նը Պոլի՛ս կը լաղմի, Պոլի՛ս, սրբեցնա՛ պահին վրայ...

— Հիւպատո՛ս պէյ, արտոյտ էհտէմ բայան, պատնաղով պարոն Վիլիօյի, որ իր երկիզի մօրուքին ուխտ պնեխուան մէջէն կը ժպտէր, ասիկա անսովոր է, անհանդուրժելի է. Օգոստոսիոս Վիհապե՛տս կը նախատե՛ր հոս, վրանիս սակ, վից Մեծ Տէրութեանց ներկայացուցիչներո՛ւն առջև...

— Մի՛ ա՛նքան արտոյտի՛ք, միւչի՛ր բայա, հեզնեց Ֆրանսական վոխ-հիւպատոսը պարոն Պոլիէլըմի, հաշտութեան բանակցութիւնները յաջողութեամբ պսակելու համար, վիճաբանութիւններուն մէջ պահելու է պարկեշտութիւնը.

— Բայց ան՛կն բան չափ մը, ասոնցմ՛ն մը կ՛ուզենայ, հիւպատո՛ս պէյ, պիտի տուա՛ Սալի պէյը.

— Հոդ չէ՛, հոդ չէ՛, բայա՛, մեջմանից բրնատանեան հիւպատոսը:

Վիճաբանութիւններուն ուշգրութիւնը վոխելու համար, պարոն Վիլիօն, դարձա՛ւ դառ Բարթոլոմէոս վարդապետին.

— Վերապատուելի՛ հայր, ինչ խնդի՛ր ձա՛ս այցիկը, և ինչպե՛ս, այդ վից օտար հիւրերուն յարելով աչքառութեան դէմ տպատամբութիւն հաչակիցի՛ք.

— Զբպարտա՛ւթիւն է, զբպարտա՛ւթիւն, պարո՛ն հիւպատո՛ս. այդ հիւրերը բնա՛ւ յանցանք մը չունին.

— Զարմա՜նք, բացագանչեց պարոն Վլիմօ, թայց ի՞նչ գործ ունէին, ինչո՞ւ եկած էին ուրեմն այս կողմերը, առանք չէի՞ն որ ձեզ ապաստանութեան մղեցին։

— Ո՛չ, ո՛չ, պարո՛ն հիւպատոս, բողոքեց վարդապետը, Զեմունի ժողովուրդը կարօտ չէ՛ դուրսէն յորդորնելու, մե՛նք պարզեցինք ապաստանութեան գլուխը, և, կ՚ուզէ՞ք լսել ճշմարտութիւնը, նա՛ս կը գտնուի պարագլուխներէն մէկը, նոյնի՛սկ ձեր խոստիվ՚ը...։

Հիւպատոսները հիացիկ աչքերով կը դիտէին Յունուզի փոքր առիւծին չառագունած դէմքը, որ նոյն պահուն գաժան արտայայտութիւններ առած էր։

— Ուրեմն դուք էք ապստամբութեան գլխաւորները մէկը, վերսաին հարցուց նախագահը։

— Այո՛, պարո՛ն հիւպատոս, ե՛ս եմ, ե՛ս։

— Ինչո՞ւ ապստամբեցաք։

— Ոսկորմե՛ն հասած էր դանակը, պատասխանեց վարդապետը։

— Ի՞նչպէս, հարցուց նախագահը։

— Զգա՜ծ էինք բ է ժ իմ է ն։

— Ո՞ր բէժիմէն...

— Համիտակա՛ն, չարաբնակեց վարդապետը, որ հասկնալ է բռնապետութեան, ո՞ր մէկը, ո՞ր մէկը քաւեմ ընդվզեցուիչ արարքներէն, որոնք յաջորդաբար գործուեցան այս պատերազմին նախորդող օրերուն մէջ։

— Մէ՛կը միայն յիշեցէ՛ք, վերապատուելի՛ հայր, չարաբնակեց նախագահը, պատմեցէ՛ք նայնիսկ։

Զեմունի պատգամաւորները խիստ զոհ էին վիճաբանութեան այս նոր դարձուածքէն, և իրենց անհամբերութեամբ ու չարժուածքներով կը քաջալերէին վարդապետը, որ նոյն պահուն, կը նմանէր խաւերախ երիվարի մը, որ սանձը կտրած, կը վազէ արշաւանքի

Իսկ միւս ժողովականները. բայց ի վեր հիւպատոսնե-
բէն, ակռայ կը կրճատայինէին անոր դէմ, որ կը համար-
ձակէր օտար ախթաթանց ներկայացուցիչներուն առջև
վարկաբեկել փորձել իրենց Վեհափառ Սուլթանին կա-
ռավարութիւնը.

— Պարո՛ն հիւպատոսներ, չարունակեց վարդա-
պետը, մէկը միայն պիտի պատմեմ, լսեցէ՛ք։

Բոլոր աչքերը յառեցան վարդապետին.

— Դամասկոսի պատուար մը պրկած էր մեզի մեր
հարևանի(*) կառավարութիւնը, չարունակեց վարդա-
պետը, այդ մարդը, վեհափառ(*) Սուլթանին քինէն
ինկած էր, մարդասպանի աչքերով, արիւնկրակ աւա-
զակ մը.

— Վարդապե՛տ, ընդմիջեց Էմէնէմ բէյ, չը կրնա-
լով առնել դինքը չարչարող զայրոյթի բռնութիւնը,
կշտիկով խօսեցէ՛ք,

— Վանմաշուք հոխորտա՛ն, չարունակեց վարդա-
պետը, կ՚ապացնեմ, ապրպարտեցէ՛ք, թո՛ղ չընդմիջէ.

— Շարունակեցէ՛ք, վերապատուելի՛ հայր, յարեց
պարոն Վլիօ.

— Դամասկոսի պատմուճանին տակ ծածկուած այդ
չարագործը, չարունակեց վարդապետը, Մարաշի կա-
ռավարիչ բռչային պաշտպանեալը, օրին մէկը պայմա-
դամի փոխանորդ կարգուեցաւ, և մեր գաւառակի ըղե-
խուշն ճշմարիտ պատուհաս մը դարձաւ.

— Իրողութիւն մը, դէպք մը, ատոր մը պատմե-
ցէ՛ք, վերապատուելի՛ հայր, ապրպարտեց հոխորտանը.

— Գիտէ՞ք ինչ ըլաւ, յարեց վարդապետը, այդ
բարբարոս պաշտօնեան, որուն պաշտօնը պիտի ըլլար
հալուել ժողովուրդը.

— Ի՞նչ ըլաւ, հարցուց միւիլը զայրագին չէշտով
մը, ըսէ՛ք լմնցուցէ՛ք.

— Զեթաևի դիւղերէն ոգքաս մը, չարունակեց վարպապետը, յիսուն դրուշ տուրքի պարտք ունէր կառավարութեան. այդ անասունը դատուելու, այդ չնչին պարտքին համար, ոգքասին երեք էշերը — իր ընտանիքին ապրուստի միակ միջոցը — բռնեց տանուրդի հանեց և իր Մարաչցի բարեկամներէն մէկուն ձախեց յիսուն դրուշի, կը լսէք, պարոն հիւպատոսներ.

— Զրպարտութիւն է, պոռաց Ալի պէյը, չինծո՞ է, չինծո՞...:

Զեթաևի պատգամաւորները քան քան խնդացին:

— Այդչափով չի վերջանար, հայր սուրբ, յիշեցուց Հազար Իչխանը, կարևորը կը մնայ.

— Միւիր բաչա, յարեց անդիէն Քարամօրուք քահանան, կը խնդրեմ, մի արդարիք, Ծրնուղի վանքին վախ-վանահայրը բան առ բան պատմեց ճշմարտութիւնը, մոլ սուէք որ մնացեալը չարաչնահեմ:

Յետոյ դառնալով պարոն Վիմօյի.

— Վանահայր նախագահ, ըսաւ. մեր ազգային ժողովին կազմէն ևս անձամբ դիմեցի յիշել դատը — դատյմադատին, յիսուն դրուշ տուրքի պարտքը վճարելու պատրաստակամութիւն յայտնելի և խնդրելի որ բանհանճի վերադարձնել ոգքասին երեք էշերը.

— Դատը – դատյմադատը, ընդմիջեց պարոն Վիմօ, ի՞նչպէս վարուեցաւ.

— Մերժեց խնդրանքս, պատասխանեց Քարամօրուք քահանան.

— Միայն մերժե՞ց, յարեց անդիէն Անդրէասեանց Սահակ ոգան իր չահաչուն ձայնով.

— Պարո՛ն նախագահ, չարունակեց Տէր Կարապետ, ո՛չ միայն մերժեց խնդրանքս, ո՛չ միայն չընդունեց յիսուն դրուշը, այլ, երեսս պոռաց.

— Ինչ պատահեցաւ, հարցուց Էմէէմ բաշան.

— Ես յանկարծ այսպէս կը վարանիմ ձեզի հետ, շարունակեց քահանան, որպէս զի խռովութիւն մը ծագի, և վնասիա Սուլթանը բռնկինչ ընէ Զեմմուններ...

Հիւպատոսները, ապշահար ոտքի ելան, մինչ Էմէէմ բաշան, ու իր պատկառելի իրաւունքը, աչքերնին դեռին սեւեռած, լուռ կը մտածէին Քարմօրութ քահանային պարտութեան բուն նպատակը։

Պարոն Վիլիօ բացագանչեց.

— Օ՛, դանակը ոսկրին է անցեր, ինչ ընէին այս մարդիկը, մինչ իրաւունք չունէին ապրեցնելու...։

Էմէէմ բաշան ամօթէն ու կատաղութենէն դունատեցաւ եղաւ.

— Ես այս բոլորէն առաջ, գոչեց Հազար իշխանը, դեռ պիտի ջնջուի կ՛ուզէ իրեն ապաստանողները դըրդռիչներ, իրեն խռովարարներ ամրոցանելու մէկ քանի պանդուխտներ են, որոնք մեր ծոցը կը գտնուին իրեն հետ, հիմակ հասկցա՞ք, բաշա՛։ Ո՞վ է դրդիչը, ո՞վ է խռովարարը...

— Ըսել է թէ, բացաւ վերջապէս Էմէէմ բաշան իր բերանը, այդ գոմիթաճիները կը պաշտպանէք, չվիաի յանձնէք զանոնք կայսերական կառավարութեան.

— Միշտ բաշա, մռնչեց Բարթազիմէոս վարպետը, այդ վախկոտն հրաժարեցէք, Զեմմունի ժողովուրդին դիակարգիրը թոյլ չիտար իրեն այս վատութիւնը գործելու. ինչպէս կ՛ուզէք որ մեր հիւրերը յանձնենք Մեծ Մարշալի կառավարութեան ձեռքը...

— Ո՞վ է Մեծ Մարշալը, գոչեցին ապստամբական անդամները, դաժան նայուածքներ չռելով Ֆրանզի վարդապետին.

—Չեր Փաթիշահը, Սալթիւլ Համիտը, պատասխանեց անվեհեր վարպապետը, Հայրենիքին Դաւաճանը, Ազգին Դահիճը..., Օ՛, այդ մարդուն մա՞րդ յանձնել անհաւատալի բան է...:

Իսհէմ բաշան, ա՛լ չկրնալով զսպել իր բարկութիւնը.

— Վարպապե՛տ, գուսայ, ա՛լ հերի՛ք է, համր կը մնանի՛ք...:

Յետոյ դառնալով հիւպատոսներուն.

— Հիւպատո՛ս պէյեր, բաւ, ա՛լ չենք կրնար անասորթներ դանակել այդքան ծանր նախատինքներու համար, որոնք այդքան բրտօրէն կուղղուին մեր Վեհափառ Սուլթանի հասցէին:

Եւ, իր ադիւտանտին հետ, կը պատրաստուէր դուրս ելլել վրանէն, երբ պարոն Վիլիօ, նախագահը, լուրջ դէմքով մը, որ հետաքրքիր ու անհամբեր խաղաղութիւն մը կը բաբէր.

— Սպասեցէ՛ք միչէ՛ր բաշա, բաւ, եթէ կրկնանք այս ընթացքը չարունակէ, կ՛երեւայ թէ մենք պիտի ձգենք մեկնինք, առանց բանակցութիւն չըլլար. հանձայնութիւնն մը գալո՛ւ է վերջապէս, երկուսո՛ւմ ալ գոհացութիւն է հարկաւոր, հաչտութիւնը չպիտի գայանայ մինչեւ որ փոխադարձ զիջումներ չընէք իրարու, օրինակի համար, ան այժմ մէկդի ձգեցէք սա օտարականները, առիկա հաքի խնդի՛ր է:

Իսհէմ բաշա քիչ մը հանդարտեցաւ, նախկին ազատասիրտը, և դարձեալ նստան իրենց տեղը, մինչ Զեքիւնի պատգամաւորներուն միջև առաք բանաւէճ մը տեղի կ՛ունենար:

Վերջապէս, հիւպատոսներուն ազդու միջամտութեան չնորհիւ, Զեքիւնցիները յայտնեցան, ո՛չ միայն չը յանձնել Ազատականները, այլ նոյնիսկ պարտադրելին պարան Ազատի մասնակցութիւնը՝ հաչտութեան պայ-

մանուկը մասին կառավարչի բանակցությունների մէջ։

Այսպէս, մէկ չարաբաղէ աւելի անհոգին այս բանակցութիւնները, մինչև որ վերջնական համաձայնութիւնը գոյացաւ, հաշտութեան բոլոր պվճառը պատմութեան վրայ։ Կը մնար միայն Հնչակեան պարոնները կառավարութեան յանձնելու խնդիրը։

Մի քիչ կահկահ բաշան, վերջնականապէս համոզուած էր թէ՝ Զեմոնի լուռ ականները չպիտի յանձնեն այդ օտարականները, մինչդեռ Պոլսէն չարաշուք հրահանգներ ու հրամաններ կը սպասէին, այդ մարդկութեան ձերբակալումը պահանջող խիստ հրամաններ։ Ուստի, վերջին ժողովի մէջ, ուր ընդունուած էին բոլոր պայմանները, մանաւանդ ապահով վկայ հիւպատոսներուն, առնոց ապրուստ միջամտութիւնը խնդրելով Զեմոնցիներուն քով, որպէս զի, եթէ անկարելի է այդ վկայ պարոնները Պոլիս ղրկել հարցաքննութեան տակ, գոնէ Սրտաճանաչ վարուին անոնք, Օսմանեան կառավարութեան սահմաններէն հեռու։

Պարոն Վիթօ յաջողցաւ համոզել Զեմոնի պատգամաւորները, հետեւեալ պայմանով.— Վկայ հիւպատոսներուն երաշխաւորութեան տակ, Հնչակեան վկայ պարոնները. հիւպատոսարաններու թարգմաններուն ներկայութեամբ, պէտք է Մերթին առնուին, ուրկէ պիտի ղրկուին եւրոպական ռ և է տէրութեան մը պրօչակը կրող չոգենաւ մը։

Սհա՛ւասիկ Զեմոնի հաշտութեան դաշնագիրը, երկուասեր տարբերուած, և վկայ հիւպատոսներուն կողմէն հաստատուած.

1. Զեմոնցիները բացարձակապէս կը մերժեն Օսմանեան կառավարութեան յանձնել իրենց վկայ հիւրերը, որոնք ապստամբութեան պարագլուխներ ամբաստանուած էին.

2. Զեթունի պատասխանատուները այդ դրամի վրայ պատրաստելու պիտի խոստանան օսմանեան հողը։ Այս առթիւ, Բ. Դուռը վայ մեծ ախտութեանց կ. Պոլսոյ ներկայացուցիչներուն երաշխաւորութիւն կուտայ որ, յիշեալ դրամներուն մեկնումը մինչեւ եւրոպա, պիտի կատարուի ապահով և անվնաս կերպով, Օսմանեան կառավարութեան ծախքովը.

3. Բանակցող հիւպատոսներուն միջոցաւ, կ. Պոլսոյ մեծ դեսպանները կ'երաշխաւորեն վայ պարագրաւելու նկատմամբ Զ. յօդուածի պատմատրութեանց ճշդիւ դործադրութիւնը, ինչպէս այն եղանակով, որ ի գործ կը դրուի եւրոպական հիւպատոսներուն և դեսպաններուն նկատմամբ.

4. Ընդհանուր ներում, կատարեալ և ամբողջական, ոչ միայն Զեթունցիներուն, այլ նաեւ հոն ապաստանող պետական պաշտօնեաներուն, ճամբորդներուն և այլ կողմերու հայ հրամանատարներուն։

5. Պիտի նշանակուի Զեթունի քրիստոնեայ կառավարիչ մը, որ ընտրուած պիտի ըլլայ եւրոպական ախտութեանց հաւանութեամբ։

6. Զեթունի ռազմական ուժը, հարկահաւաքները, ռազմական պետերը, և կառավարութեան բոլոր պաշտօնեաները պիտի ընտրուին ու կազմուին նոյն իսկ Զեթունի բնիկներէն.

7. Զեթունցիները չպիտի վճարեն բոլոր յետնեալ տուրքերը (պարտքեր) (*) և ամբողջ հինգ տարի պէտք է վերջ մնան տուրք վճարելէ.

(*) Բայց պահազան կարգի տուրքերէ, տասանորդական. պետական, կառուցուածական, եւն, Զեթունցիները 70000 ոսկի վոխառութիւն ըրած էին ախտութեան եկեղեցական պահքերէն։

8. Բնակչութեան իւրաքանչիւր անձնաւոր կարգադրութեան չափով, համեմատական հարկերու վճարելը պիտի հոգացուի։

9. Զեթունցիներուն կեանքը, պատիւը, ինչքը, և կրօնական ազատութիւնը իմ ապահովութի և հ'ենթակայութի Ներքսական ձերբակալութեանց կազմէն։

10. Զեթուն ապաստանած բոլոր հայ գիւղացիներուն, ինչպէս նաև Թուրքիոյ այլեայլ վայրերէն եկած և հոն հաստատած բոլոր հայ բնակիչներու, անհատներու և խմբերու անվտանգ և ապահով իրենց տեղերը վերադարձը պիտի կատարուի բանակցութեանց հիւպատոսներու անմիջական հսկողութեան ատկ։

11. Զեթունցիներուն ձեռքով Զեթունի կայսերական գործակէն գրաւուած պատերազմական պէնքերը (մարթինի և երկու թնդանօթներ) Օսմանեան կառավարութեան պիտի յանձնուին այն պայմանով ատկայն, որ Զեթունի չրջակայ գաւառներու ամէն թուրք, չերքէզ, քիւրտին, քաւթա և ուրիշ խառն գիւղացիներուն ձեռքէն ալ պէտք է առնուին այդ կարգի պէնքերը։ Զեթունցիները պիտի կրնան ազատօրէն կրել իրենց սովորական պէնքերը։

12. Զեթունցիներու մերժման համաձայն, իրենք չպիտի վերաչինեն հ ա մ ի ս ի յ ը գործածուը, որուն վերաչինութիւնը կը վերաբերի Օսմանեան կառավարութեան։

13. Օսմանեան բանակը պիտի թողու Զեթունը, և հեռանայ, մէկ վաչտ գինւոր միայն պիտի մնայ հոն, և այդ վաչտը՝ չպիտի ունենայ ո՛և է իրաւունք միջամտելու Զեթունի ներքին գործերուն, ո՛չ ալ պիտի պաշտօն ունենայ անոր խաղաղութիւնը պահպանելու։

14. Եւրոպական բանակցող հիւպատոսները չպիտի մնկնին Զեթունէն մինչեւ նոր կարգադրութիւնը (*).

15. Եւրոպական մնձ տէրութիւնները Մարաշի մէջ պիտի հաստատեն հիւպատոսներ, որոնց պաշտօնը պիտի կայանայ Զեթունի նոր բէժիմի պահպանութիւնն, և ընդունուած դաշնագրի պայմաններուն մշտական դարձադրութեան հսկում մէջ, (**)

Տանջալից յոգնածներէ բաղկացած այս դաշնագիրը, Հալէպի վեց հիւպատոսներուն կողմէն հաստատուելէ յետոյ, կ. Պոլսոյ մնձ դեսպաններուն միջոցաւ, ներկայացուցած Ապտիւլ Համիտ Բ.ի հրամայականը, որ ասկէ, ինչպէս ուրիշ ամէն դաշնագիրներ, գրեթէ մնաց առ կը մնայ մինչեւ յարդ . . . :

(*) ՅՕԴ. 14ի համաձայն, Զեթունցիներու կողմէն պայմանական բանակցութիւնները պահանջ դրին նաև արձանագրելու միջազգային երաշխաւորութեան հաստատ մը, օսմանեան քաղ. և զին. իշխանութիւններուն կողմէն ամէն անակնկալներու դէմ՝ Զեթունի նոր բէժիմը պահպանելու համար.

(**) Այս դաշնագրի բոլոր արամադրութեանց գործադրութիւնը կը տարածուի Զեթունէ քաղաքի և իր չրջակայ 3 ա ր իւ ր ի մօտ գիւղերուն վրայ, որոնց մէջ կը գտնուին մնայն 10 թուրք գիւղեր ալ, ինչպէս նաև քանի մը հայ գիւղեր, որոնք Անատոլուի երբեմնի գաւառակին կը պատկանէին:

Ը

Հայաստանը կառավարած լրագրերուն մեջն էր, և արդէն ձեռնարկուած էր պաշտպան դիրքեր յօդուածներուն պարծանքը ունենալու։

Ազատամտականը, վեց Հնչակեաններ, վեց հիւսիսատեղեակ կարմիրն նշանակուած թարգմաններու և բառապաշարներ նկատելու համար, հետագայ Զեմուշեն և անմահացած հասան Մերսին, ուրիշ օտար չգիտնալ մը նառած, մեկնեցան Արտահանման։

Հայաստանի Դաշնակցին Յօդ. 4ի համաձայն, կայսերական ընդհանուր ներում չնորհուած ըլլալով ո՛չ մեկուն բնակարանին, այլ և հոն ապաստանած վախճանական պիւրոգրիներուն, — զանազան գաւառապետներուն ու ճամբարդներուն, ազատ երթևեկը հաչակուեցաւ և իրենց անզերը վերադարձողներուն կարաւանը չարժեցաւ։

Ո՞ւր, ո՞ւր պիտի վերադառնային սակայն այդ ազնուատոհմ, այդ դարեհնար ընտանիքները, որոնք, բռնակից, զրկուէ մեկ, օրերէ ի վեր անօթի, երեկոյեան կաթսայ մը չունէին, մէկը ճամբան պիտի մնար նուաղած, պիտի մեռնէր, և պիտի, ո՛վ պիտի ո՛ր ձորին գոյը, կամ ո՛ր լեռներն գագաթը պիտի թաղուէր. մեռաւ, Զեմուշեն հազիւ սաքը դուրս նետած, թերեւս

Կամուրջներէն մէկուն գլուխը մարէր էին թնդար, չոթախ-նելէ ի վեր զրկուած էր անուշդէ. ուրիշ մը, դժբաղդ մայր, ապարիւքէն դեռ երկար օր չանցած, իր կիսամեռ նորածինը խանձարուրքի մէջ, Զեֆունէն երկու ժամ անդին, Շուղրի վեսակին առանաչունչ եղերքը պառ-կած, գո՛ւր կը ջանար լանգնել իր կաթնքի կրակեան, որ իր մօր կաթնքի յամբած ապրիւրին կառչած, կը ծծէր...

Վեց հիւպատոսները, հետզհետէ վարժուած՝ Զե-ֆունի ժողովուրդի բարքերուն ու կիրքերին, գրեթէ առանց բացառութեան, կը համակրէին այս սրի լեռ-նականներուն, որոնք անհրեաւակայելի առասպանքնե-րու մէջ իսկ դիակէն պահել իրենց հպարտութիւնը: Եւ անոնց այս համակրանքի գործնական արդիւնքը չուառալ նշմարուելու:

Պատերազմը ստկայի աւերներ գործած էր, Զե-ֆունի, թէև բարգաւաճ առաջ, յարկատանած և միշտ խրոխտ, բայց, Բռնապետութեան անագին ուժին դէմ մաքառելէն ակարացած, անառիական զարհուրելի առաջ-նագներու մէջ կը թապալտկէր, տաճատ, փիլիբաստէս խորտակուած և գառապարտուած՝ իր սեփական գոյու-թեան կռիւը մղելու, առանց անէացման մը դէմ, որ կրասպառնար:

Այսպէս, պատի ւը միայն փրկած էր Զեֆունն, ո՛չ միայն իր, այլ բովանդակ ցեղին, Աւետեցոյց Հայուն պատիւը, որ պահ մը խեղդուելի կարծուեցաւ Հայկական կարմիր Ջրհեղեղին մէջ...

Եւրոպայի ժողովուրդներուն ներմուծանքը գայթա-ցաւ և անէծքի ազազահնչեր բարձրացուն կարմիր Սուլ-թանին դէմ:

Արհրպարանները բազմեցին, գործուած աննա-

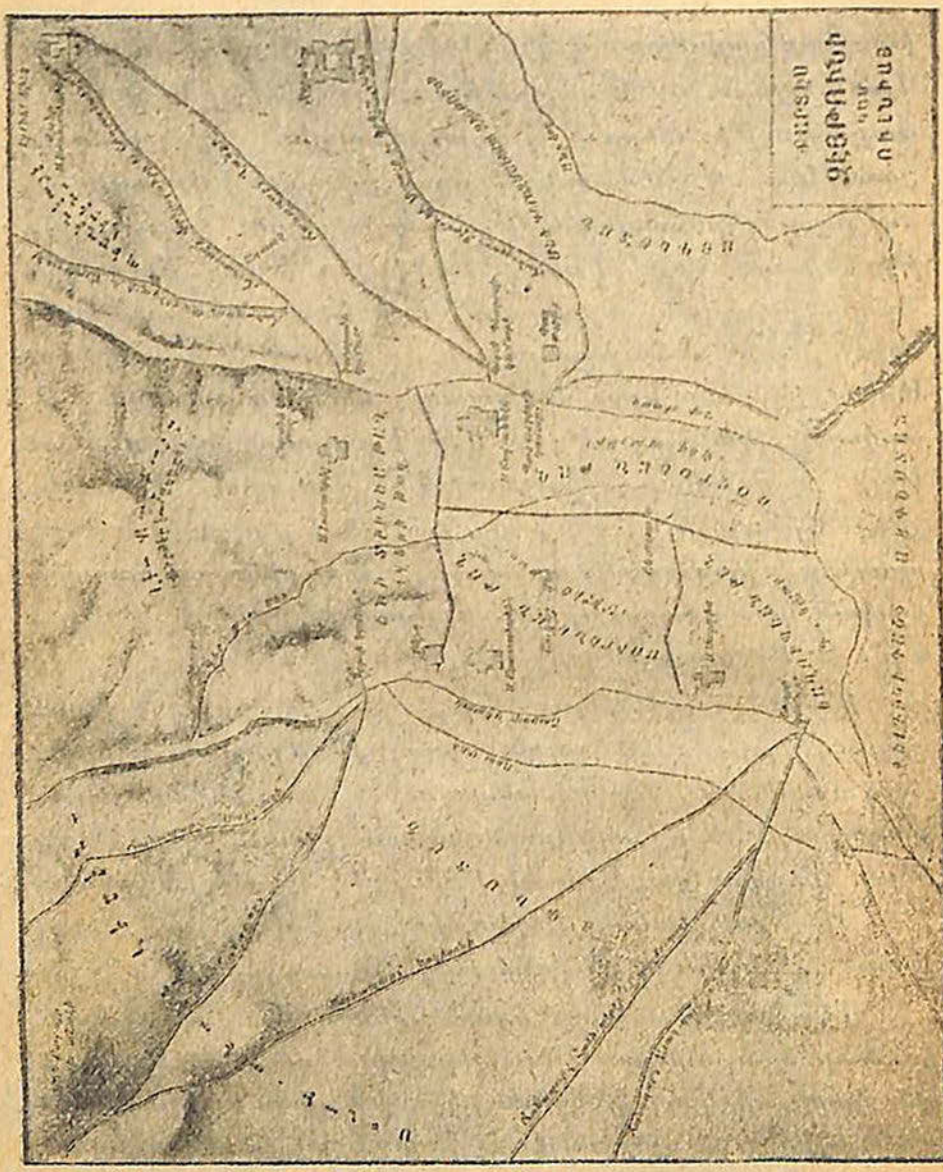
Jerusalem, Panorama

Երևելի բարերարութիւնները — որոնք նահանգական Վանդալներուն, Առաքանեներուն ու Լեհկիմոբներուն վարդապետութիւնները — դատապարտեցին, և չհամոզ կառավարութիւնները քննդել խիղճերը վրդովելին, ու եղաւ երեսփոխան մը, ասպետական աստիճանները հայրենիքէն, նոյնիսկ Գօնդ Տը Միւն, հանրապետական Յրանսայի Խորհրդարանին արիւնեցնելէն, որ բնաւ բարձրացաւ, խորանեց այն օրերու Սրսաքին Գարձերու Նախորդ Հանօթօ բոչային (*) ճակատը, զոնի որակով Մեծ Մարդասանին մնդասկիցը, և յիշեցնելով Ազատութեան վառարան Յրանսային՝ Արեւելքի Բ ր ի ս տ ո ն և ա ն ե ր ու Պ ա չ ա պ ա ն » ի իր վաղեմի ախտաղը, հրաւիրեց հանրապետական կառավարութիւնը, պաշտպանելու այս « Ա ր ծ ի ւ ի Բ ո յ ն » ը։

Մամուլը — Ազատ Համիտէն կաչառուած թերթերը զատ—, արձագանգ լլլալով եւրոպական խորհրդարաններու մէջ արտասանուած բառին ճառերուն, քաղաքակրթիչ ազգերուն կոչում բրու օգնութեան ձեռք կարկառելու Արեւելքի Փոքրիկ Լեհաստանի, Վիրաւոր Առիւծին, յաղթական Զեմստուին, որ, վէրքերով ծածկուած, Արեւմուտքէն օգնութիւն կը հայցէր . . . ։

Մթիմներ, Հանդէսներ, Երեկոյթներ, Ներկայացումներ ոտքի ելան Հին Աշխարհին ու Նոր Աշխարհին կարեւոր կեդրոններուն մէջ, ի նպաստ Հերոս Ժողովուրդին, և վերջապէս, ցնցուեցաւ, յուզուեցաւ անդղայ Եւրոպան ։

Դրամը սկսաւ հոսիլ, և պարոն Վիթօ որ Զեմստուին Բարեկամը պիտի կոչուէր յետոյ, իր հաշուառարի դերը կատարած լրացուցած, և պահ մը մոռցած՝ իր պաշտօնական հանգամանքը, մարդկայնօրէն սկսաւ չհանգրդռուիլ մարտիրոս ժողովուրդին ատոպանքովը ։

Թոզուց հնապաշտական վրանը, արհամարհոց ձիւնը, բուքը, և պատպատակով իջաւ Զեթունն, մէկիկ մէկիկ այցելոց տուները, պատերազմին մէջ հերոսաբար ինկած նահատակներուն որբ և այրի ընտանիքները մխիթարելց, նպաստներ բաշխելով իրենց և արբելով արցունքները։

Նոյն օրերը, մեծիր Խանէմ բաչան — որ յետոյ Յունահատնեն Յազիզը պիտի հռչակուէր — և Սալի պէյը, որ բաչա կրտսերուէր Զեթունի պատերազմին վարպետն էին, Սպարապետութեան Դուռէն հատած հեռագրական հրահանգով մը հասնելով, յանկարծ փակեցին իրենց վրաններէն, և իրենց բանակներով մեկնեցան Մարաչ, երթալնի համաձայն օրամտոյն պետութեան փոխանակներուն վրայ ըսուած վրաններուն տակ և քալի քանի մը խարխուլ չէնքերու մէջ ինոյով միայն մէկ վայտ պինուար, ինչ որ կը սրամադրէր հայոց Թաչնագիրը։

Դիտել պէտք էր սրտաշէմ տագանդրը վերապարձող գունդերուն, Մարաչի փողոցներուն մէջէն. պերճեմեան բուրզ ուրուականներ, որոնք, երիտասարդ, կ՚անցնէին, գունատ, ժոխրատ ու դժման դէմքեր, վոտապատ, մարմրուն նայուածքով աչքեր, կղզայոզ արտաքինք, որանք, կիսավի կախուած օդին մէջ, կը ճօճային, ցնցոտիներու մէջ փաթթուած, մարդկային կերպարանքներու ոզրմելի, քաոսնելի խառնուրդ մը, ասոնք բնակորները Զեթունի լեռներէն վերապարձող գունդերուն, որոնք իրենց զարհուրած աչքերուն մէջ դեռ կը կրէին «Զեթունի վրէժը»...։

Բանակը մեկնած էր արդէն և ճամբանները բացուած էին։ Աչխատանքը վերակսուէ և գործերը վերըսուացան իրենց նախկին սովորական վիճակը. բոլոր գործի մարդերը, խանութպան, ջորեպան, արհեստաւոր, որոնք, ամիսներէ ի վեր, իրենց լեռներուն մէջ

փակուած, կառնգան Ա ղ ա ա ո ւ թ ի ա ն Տ ա մ ա ր, հազիւ կազդուրուած, ոկսան խափիլ մօտակայ քաղաքները, Մարաշ, Այնթապ, Անտակիա և Զ ու գ ու ր Օ վ ա յ ի առնմանները, և Կիլիկիոյ ընդհանուր չտնտեսութիւնները, մինչև Ատանայ և Մերսին։

Ընդհանուր էր ուրախութիւնը, երկրապտոյտին տիրող ցամաքնեղութեան վրայ սփռուած բոլոր հայ ազգին սիրտը կը տրոփէր անկեղծ խնդութեամբ մը, երբոր կ՚ազդուէին Զեմանեի յաղթութիւնը։

Մայրաքաղաքին բոլոր հայկական եկեղեցիներուն մէջ, Իզմիրլեան պատրիարքին մասնաւոր շքեղարկութեամբ, գոհաբանական մաղթանքներ կատարուեցան և բոլոր հայ թաղերուն մէջ բնականին երեւոյթներ տարբերացան, և այս առիթով ուրախութեան համար Զեմանեի Ծաղիկնամակը։

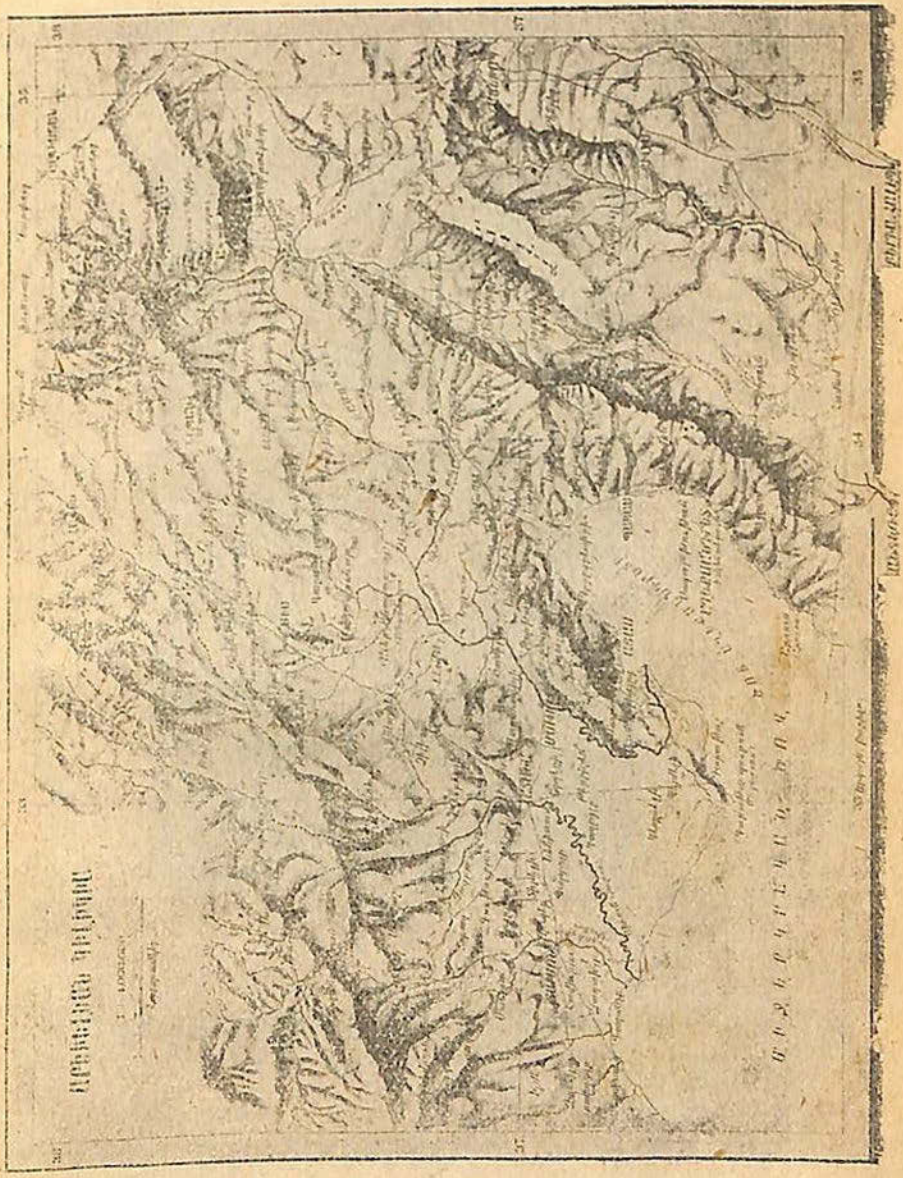
Ուրախութեան այդ սիրալի օրերուն մէջ էր, երբ ուրեան գէմ, չքեղ կառք մը կ՚երթար Գոմ Գարու, Հայոց պատրիարքարանի Դուռին առջև։

Բարեպատեհները դիմաւորելին և կառքին մէջէն առին Նորին Վսեմութիւն Սրբ Ծիրիք Քրբրեն, որ այցելութեան կուգար Իզմիրլեան պատրիարքին։

Ընդունելութեան գահլիճին մէջ վերար ողջագուրեցին պատրիարք ու դնացան, և տեսակցութիւնը չերմագին ու արտատուչ եղաւ։

— Վսեմապ՛ար մեզ դնացան, բաւ Իզմիրլեան պատրիարքը, հայրական օրհնութիւններուս տեղ, որոնցով չնորհակալութիւններս կը փոխանցեմ յայտնել Զեզի և Զեզմով Մեծն Բրիտանիոյ Վեհափառ Թագուհիին բարձր կառավարութեան, որ իր հզօր և ազդու միջամտութեամբը վերջ մը դրաւ Զեմանեի պատերազմին։

— Ոչինչ է, Սրբազան Հայր, յարեց Սրբ Ծիրիք Քրբրեն, այս գործին մէջ իմ կառավարութիւնս իր

ԻՇԽ. ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ԵԼՆԻՏԻՒՆԱՑ

պատահանումները միայն կատարելց, ուրիշ ոչինչ. շատ ուրախ եմ որ իմ գործ դրուած ջանքերը պսակուեցան յաջողութեամբ.

— Ինչպէս կը կարծէք, մեծ վեզիր, հարցուց պատրիարքը, Բ. Դուռը պիտի գործադրէ իր յանձնառութիւնները.

— Անտարակոյս, պատասխանեց մեծ վեզիրը ժպտելով, հաչտութիւնը կատարուած իրողութիւն մըն է, և հաչտութեան պաշտպիրը կէտ առ կէտ ընդունուած է Բ. Դուռէն և վաւերացուած Վիեննա Մայրաքաղքին, որմէն քանի մը յօդուածները գործադրուելան.

— Ուրախ, օրհնական համար, հարցուց պատրիարքը.

— Հնչակեան պարագլուխները, չարաշահելց Սրբ Ծննդեան Քրիստի, ապահով համրով, եւրոպական հիւպատոսներուն հակազդեցման տակ, Արտաոաձման անցան, և այսպէս, դանազան արուեստ եղան Զեյնանի քաղաքի փոխանակութիւնները պահանջելու մէջ, որ այնքան իրենց համար ինքնապաշտպանման և պահպանի խնդիր էր դարձած.

— Զեյնանի փոխանակութիւնները, յարեց պատրիարքը, դեռ կը պահեն իրենց պահպանի նախնիքներուն ապահովութիւնները. դիտեմ արդէն, փոխանցման հարց մըն է իրենց համար՝ ապաստանական մը պաշտպանութիւնը.

— Յետոյ, չարաշահելց մեծ վեզիրը, կեցած եմ Ձեր Սրբազնութեան ունեցած իմ՝ վարդ Զեյնան կը ճանչնէ ապահովին բրիտանական դեսպանատան, ընտիր, ազնիւ Յոյն մը, Եւանգելի Էֆէնտի.

— Վանեցի՛ք ան, դիտել տուաւ պատրիարքը, բրիտանական դեսպանատան մը չէ՛ թաժանիր ժողովուրդ վէրքը, Զեյնան Ազգաւորին կը ցանկայ, մինչ Վարդան Տամատեան չէ՛ որ կատեցաւ, ինչ

Իշխ. ՆԱԶԱՐԲԵԿ ՍԱԽՄԱԼԵԱՆ

կը ծառայէ քրիստոնեայ, նոյնիսկ հայ պայմագամը, երբ հին ոչ ժ ի մը կը մնայ անփոփոխ...

— Սրբազան Հայր, ընդմիջեց դեսպանը ժպտելով, ժամանակի կը կարօտի այդ, այս երկրին ճչմարիտ բարիքը կը կայանայ Բռնապետութեան ապստամբութեան մէջ, փրկութեան երկարող միջոց մը չկայ. Սահմանադրութիւնը միայն պիտի կրնայ փրկել այս ընդարձակ կայսրութիւնը սոսկ անհետէն.

— Ե՞րբ արդեօք պիտի ծագի այդ արեւը, ե՞րբ, հառաչեց Իզմիրլեան պատրիարքը.

— Մ՚օտ է արշալոյսը, չա՜տ մօտ է, կրկնեց Սըր Ֆիլիբ Բըրրի. սակայն այս երկիրը դեռ պէտք ունի ուրիշ քանի մը յեղափոխութեան, որպէս զի հին կարգերուն վերադարձը կասպարեայ ըլլայ.

— Եւ արդեօք, ընդմիջեց պատրիարքը, նոր կարգերը կարելի ըլլայ հաստատել առանց վերահսկութեան վրայ.

— Եւ ասիկա պիտի ըլլայ, պիտի ըլլայ, կրկնեց մեծ դեսպանը խանդավառօրէն.

— Բայց ոչ Եւրոպայի ձեռքով, յարեց Իզմիրլեան.

— Սրբազան, իրաւունք ունիք, չարաճճիկ Սըր Ֆիլիբ Բըրրի, Եւրոպան ինք իր մէջ պատերազմած, և իր չահերէն առաջնորդուած, ատեն մըն ալ անսպասելի հանդիսանայ մը պիտի միայ ներքին եղբայրասպան բռնութիւններուն, և դեռ ատեն մըն ալ Երլաբզի Բնակիչը պիտի անգթայ անպատիժ, մինչեւ որ վճռական, ահաւոր հակայ յեղափոխութիւն մը պայթի ու դղրդեցնէ անոր... գահը:

— Վանեցո՛ւք դեսպան, ան՝ ինչ, ո՞ր բարերար, ո՞ր փրկարար Ձեռքը պիտի ապ առաջին ազդանշանը.

— Սրբազան, պատասխանեց դեսպանը, հայ արիւնը պիտի արդասաւորէ յեղափոխութեան դաշտը, և վաղը,

ՅԾՆ. ՄԿՐՏԻՉ ԵՍԱՂՈՒՊԵՍԱՆ

ձեր ազգի ըմբռաս ու խրախուս պատմիներուն ձեռք պիտի կարկառուն Երիտասարդ Թուրքերը, և կայսրութեան ամէնէն յետին ու խաւարին անկիւնները պիտի լուսաւորուին նոր կեանքի մը ճառագայթներով . . . :

Սրբ Ծիրիլ Քըրբին ա՛լ չը խօսցաւ, զգլացած կը թուէր այդքան բացատրուն և կըզգար թէ չատ էր, և յաճախ վառնգաւոր՝ այդքան անկիւղ խոստովանութիւն մը դիւանագէտի բերնէն մը ելլ :

Մէկ ժամէ աւելի անոր մանրամասն տեսակցութենէ մը վերջ, մեկնեցաւ մեծ դեսպանը, Թողլով պատրիարքը խորհելու մտասանջութեան մը մէջ . . . :

* * *

Նոր ժամանակներու մարդարէները պէտք է մնալու դիւանագէտներու սերունդին մէջ, բաւած է մեծ խորհող մը, և որովհետև, Սրբ Ծիրիլ Քըրբին, իրրև նաբբ, հետաքրքիր ու հետաքրքիր աչխարհավար միտք մը, իր յաւուրց անդը գրաւած էր քաղաքական աչխարհին մէջ, չտրելով ու կշռելով միայն կրնար արտասանել այն խորհրդաւոր խօսքերը, որոնք առնմանուած էին Օսմանեան կայսրութեան ապագային վերաբերեալ պատգամներու :

Արիւնի Աւազանին մէջ մկրտուած մարտիրոս ազգ, մի վհատիր, յուսա՛, հաւատա՛, մտա է պայծառը վրէժխնդիր Ռուբինեան Եղբայրդի Թագաւիր Դահիճին առջեւն ասկ . . . :

ՋԱՔՈՒՆ ՊՐԻՃԵԱՆ ՎԵՐՋԱՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՏՈՒՆԴԱՄՆԵՆՅԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Վ. և Պ. ՋԱՐԴԱՐԵԱՆ եղբարց Գրատունը փութա-
ռնգէ ՋԻՅՈՒՆԻ ԱՆՑԵԱԼԻՆ ԵՒ ՆԵՐԿԱՅԻՆ պատկե-
րապարզ պատմութիւնը, հիմնարկութենէն մինչեւ մեր
օրերը, գրած ՋԻՄԱՆԳԻՒ ապեգարդ ՄՆԱՑԱԿԱՆ Է֊
ՍԻՄԵՐՃԵԱՆԷ, ՋԻՄԱՆԻ և Արուեստից Կիւլիւմեան քոլ-
էճեսով, ինչպէս նաեւ իշխանութեան և Ջիմանի քա-
պարբին բուռասով պատկերներով ճոխացած.

Գին 20 պր. ապառելու մօտ է, անդապարձելէ դնել։

ԿԱՐԴԱՑԵՔ

61ՐԴ ՊՐԱԿԻՆ ՍԿՍԱԾ

ԵՐԼՏՉԻ

ՊՕՄՊԱՆ

ՉԳԱՅԱՅՈՒՆՅ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՎԷՊ

Бук. книги
№ 953
Ц. р. 2 н.

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.
220049119

A 49119